

SZAKKOLLÉGIUMI FÜZETEK 12.

MÓRA AKADÉMIA
SZAKKOLLÉGIUMI
TANULMÁNYKÖTET

SZAKKOLLÉGIUMI FÜZETEK 12.
a Móra Ferenc Szakkollégium évkönyve

A kötet a
Szegedi Tudományegyetem Móra Ferenc Szakkollégiumának
kiadványa.

SZAKKOLLÉGIUMI FÜZETEK 12.

**MÓRA AKADÉMIA
SZAKKOLLÉGIUMI TANULMÁNYKÖTET**

SZEGED

2023

Sorozatszerkesztő

KOVÁCS ATTILA

Szerkesztette

BÉLA BÁLINT – VASS VIKTÓRIA – VASS ZÓRA

A kötet írásait nyelvileg lektorálták:

BÉLA BÁLINT – CSIKÓS GRÉTA – DOROTOVICS ZSUZSANNA –
NÉMETH KRISTÓF – TÖRÖK PÉTER

A kötetben szereplő tanulmányok szerzői:

ANTAL LEVENTE

KOVÁCS ÍRISZ

FIGUS-ILLINYI RITA

PLESZ SZONJA BIANKA

GÁL RITA ILONA

SCHÜTZ BRÚNÓ

GARA BARBARA ERIKA

SÜDI TAMÁS

HEGYI ANDREA

TÓBIÁS KATINKA

KELEMEN ANDRÁS

VARGA DÓRA

KISS ÁDÁM

WIMMER KRISZTINA

KOVÁCS DÁNIEL

ISSN 2064-809X

© a szerzők 2023

© a szerkesztők 2023

Minden jog fenntartva.

TARTALOMJEGYZÉK

KOVÁCS ATTILA: Előszó.....	9
----------------------------	---

Biológia, Élettudományok

GARA BARBARA ERIKA – HEGYI ANDREA: A csontokon megjelenő fejlődési rendellenességek általános jellemzői.....	15
--	----

BARBARA ERIKA GARA – ANDREA HEGYI: An insight into the osteological manifestations of developmental anomalies.....	27
--	----

PLESZ SZONJA BIANKA: Oxitocin a szkizofrénia kezelésében: mítosz vagy csoda?.....	29
---	----

SZONJA BIANKA PLESZ: Oxytocin in schizophrenia treatment: myth or a miracle?.....	35
---	----

Informatika

KISS ÁDÁM – ANTAL LEVENTE – SÜDI TAMÁS – KELEMEN ANDRÁS: Az MRC-100 műholdon repülő kettes számú SZTE-s modul mérései.....	37
--	----

ÁDÁM KISS – LEVENTE ANTAL – TAMÁS SÜDI – ANDRÁS KELEMEN: Experiments on the second payload of SZTE on the MRC-100 satellite.....	43
--	----

Földrajz

TÓBIÁS KATINKA: A gamifikáció elméleti megközelítései: Út a játékos városfejlesztésig.....	45
--	----

KATINKA TÓBIÁS: Theoretical approaches to gamification: The way to playful urban development.....	57
---	----

GÁL RITA ILONA: A kulturális örökségek ellen elkövetett bűncselekmények felelősségi kérdései.....	59
--	-----------

RITA ILONA GÁL: Issues of legal responsibility regarding crimes against cultural heritage.....	72
--	----

KOVÁCS DÁNIEL: Az ombudsman szerepe a skandináv országokban..	73
--	-----------

DÁNIEL KOVÁCS: The role of the ombudsman in Scandinavian countries..	93
--	----

VARGA DÓRA: A reklámadó jellemzői az Európai Unió Bírósága Google Ireland-ítéletének vonatkozásában.....	95
---	-----------

DÓRA VARGA: The Google Ireland judgment and its effects on advertising tax in Hungary.....	104
--	-----

NEMZETKÖZI POLITIKA, BIZTONSÁGPOLITIKA

KOVÁCS ÍRISZ: Katalán nyelvi jogok, különös tekintettel az oktatáspolitikára.....	105
--	------------

ÍRISZ KOVÁCS: Catalan language rights from the perspective of education policy.....	119
---	-----

WIMMER KRISZTINA: Traumák kimutatásának kísérlete a Lett Ortodox Egyház hivatalos dokumentumaiból: Egyház és ünnep kulcsszavak szoftveres eredményei.....	121
--	------------

KRISZTINA WIMMER: Traumas in the official documents of the Latvian Orthodox Church: ATLAS.ti software results for keywords „church” and „holiday”.....	141
--	-----

FIGUS-ILLINYI RITA: A reziliencia elmélete – Multidiszciplináris közeli- tése a reziliencia fogalma mentén.....	143
--	------------

RITA FIGUS-ILLINYI: The theory of Resilience – Multidisciplinary ap- proaches to the concept of Resilience.....	152
--	-----

SCHÜTZ BRÚNÓ: „Hogyan beszél az elménk (helyesen)?” – a mentális nyelvtan vizsgálatának új megközelítése a magyar rendhagyó ragozáson keresztül.....	153
---	------------

BRÚNÓ SCHÜTZ: „How our mind speaks (correctly)?” – measuring men- tal grammar with the help of a computation-based grouping of irregular nouns in Hungarian.....	166
--	-----

Tisztelt Olvasó!

Szeretettel ajánlom figyelmébe az SZTE Móra Ferenc Szakkollégium Móra Akadémia sorozatának tizenkettedik kötetét, amely a 2022. november 4–6-án megrendezett VI. Móra Kárpát-medencei Interdiszciplináris Szakkollégiumi Konferencia előadásaira épül, az ott elhangzott előadások szerkesztett változata, de a kötetbe bekerült néhány különösen értékes kutatás anyaga is.

Az SZTE Móra Ferenc Szakkollégium 2022-ben kettős jubileumot ünnepelt. 50 éve, 1972 őszén alakult az első szakkollégium a Móra Ferenc Kollégium keretein belül, és 10 éve fogadta el a Szegedi Tudományegyetem szenátusa, hogy a Móra Kollégium intézményként is szakkollégiummá váljon. Az évfordulókat méltóképpen rendezvénysorozattal, konferenciával, kiadványokkal ünnepeltük, amelynek fontos eleme volt a 2022. november 4–6-án megrendezett VI. Móra Kárpát-medencei Interdiszciplináris Szakkollégiumi Konferenciánk is.

A több mint fél évszázados múltra visszatekintő Móra Ferenc Kollégium gazdag és sokszínű programkínálatára, egyetem- és városszerte is ismert népszerű előadássorozataira, az elmúlt évtizedek szakkollégiumi hagyományaira építve alapítottuk újra 2012-ben a Móra Ferenc Szakkollégiumot, amely az elmúlt évek aktivitásának, szakmai tevékenységének elismeréseként először 2015-ben, 2018-ban majd 2021-ben újfent elnyerte a 3 évre minősített szakkollégium címet, 2018 márciusától pedig Akkreditált Kiváló Tehetségpont.

Képzési modellünkben a kurzusok, műhelyek, vitaestek mellett fontos szerepet szánunk hallgatóink tudományos tevékenységének, szorgalmazzuk, hogy kutatásaik eredményeit, módszertanát mutassák be és vitassák meg hallgatótársaikkal. 2022-re a Móra Ferenc Szakkollégium Magyarország meghatározó szakkollégiumává vált, az a több mint 350 kurzus, szakkurzus, műhelyfoglalkozás, előadássorozat, amelyet az elmúlt években szerveztünk, elősegítette hallgatóink tudományos fejlődését, ismereteinek bővítését. Küldetésünknek tekintjük a szakkollégiumi gondolat és képzési modell népszerűsítését, ezért szakkollégiumi találkozókat, workshopokat szervezünk, segítünk és mentorálunk vidéki és határon túli szakkollégiumokat, tudományos műhelyeket. Meggyőződésünk, hogy a szakkollégiumoknak fontos szerepet kell betölteniük a tehetséggondozásban, különösen a vidéki felsőoktatási intézmények tehetséggondozásában, és hidat kell teremteniük a középiskolák, a szakmai civil és diákszervezetek, valamint a közéleti, szakmai kérdések iránt fogékony polgárok felé. Ez a cél vezérelt bennünket, amikor létrehoztuk a Móra Akadémiát, amelynek azt a szerepet szántuk, hogy fórumot teremtsen hallgatóink tudományos,

szakmai megnyilvánulásaira, összefogja, koordinálja konferenciáinkat, a konferenciák anyagát pedig kötet formájában is megjelentesse.

A Móra Akadémia 11. és 12. kötetében a 2022. november 4–6-án megrendezett VI. Móra Kárpát-medencei Interdiszciplináris Szakkollégiumi Konferencia előadásainak írott, szerkesztett változatát olvashatjuk. Idén előadóink közül nagyon sokan döntöttek úgy, hogy előadásuk anyagát publikálják, ezért tematikusan, két kötetre bontjuk az összegyűjtött tanulmányokat. Konferenciánkon 25 szekcióban 109 előadás hangzott el, a rendezvényre közvetlenül a XXXVI. OTDK-t megelőzően került sor, nagyon sok kiváló jelentkező között válogathattunk, az előadások színvonala pedig, az eredmények ismeretében nyugodtan mondhatjuk, OTDK szintű volt. A konferencia előadói közül sokan érték el helyezést, a Móra Ferenc Szakkollégium is eddigi legjobb eredményét, 9 első, 6 második és 9 harmadik helyet, különdíjat szerzett, bizonyítva, hogy a tehetséggondozásban a befektetett munka, a szisztematikusan felépített koncepció, a jól szervezett hallgatói konferenciák, kurzusok előbb-utóbb eredményre vezetnek. A Móra Akadémia 12. kötete az elmúlt évek hagyományainak megfelelően „szakkollégium közi”, igaz, aktuális kötetünkben most nagy többségben vannak a Szegedi Tudományegyetem, és azon belül is a Móra Ferenc Szakkollégium hallgatói által írt tanulmányok, de a szerzők között budapesti szakkollégistákat is köszönhetünk.

A kötet interdiszciplinaritása lenyűgöző, ugyan a társadalomtudományokkal (jogtudomány, nemzetközi kapcsolatok, egyháztörténet, biztonságpolitika és pszichológia) kapcsolatos tanulmányok dominálnak, de antropológiával, élettannal, gyógyszerészettel, urbanisztikával és űrtechnológiával kapcsolatos munkákkal is találkozhatunk. A színvonalas kötethez kedvcsinálónak néhány gondolat a tanulmányokról:

Gara Barbara Erika és Hegyi Andrea a csontokon megjelenő fejlődési rendellenességek általános jellemzőit mutatják be tanulmányukban. A téma azért is lehet különösen érdekes, mert a 20. századot megelőzően a fejlődési rendellenességekkel inkább mint kultúrtörténeti érdekességekkel találkozhattunk. Később egyre több betegség leírása történt meg, elsősorban az élő népességre vonatkozóan. A történeti embertanban csak néhány évtizede kezdtek el foglalkozni ezzel a témával, komoly perspektíva van a további kutatások által generált eredményekben. A szerzők által vizsgált rendellenességek (a koponya fejlődési rendellenességei és alaki variációi, a gerincoszlop rendellenességei, a szegycsont fejlődési rendellenességei és anatómiai variációi) alapján a szerzőpáros arra a konklúzióra jut, hogy „a kisebb fejlődési rendellenességek általában tünetmentesek és kevésbé láthatóak, de vizsgálatuk szintén fontos. Ezek a kisebb rendellenességek a mai populációkban röntgenfelvétel segítségével megfigyelhetők, de a

csontvázakon is könnyen azonosíthatók. Ennek ellenére még mindig csak kisszámú bioarcheológus vizsgálja a fejlődési rendellenességeket”. Céljuk, hogy a jövőben a nagyobb, összetett mintákban megfigyelt fejlődési rendellenességek szisztematikus, leíró és statisztikai értékelésével átfogóbb képet kapjunk a Kárpát-medence történelmi populációit érintő fejlődési rendellenességekről.

Plesz Szonja Bianka, a Kabay János szakkollégium hallgatója az oxitocint vizsgálja a szkizofrénia kezelésében. Megítélése szerint a szkizofrénia egy krónikus, igen változatos tüneti megjelenést mutató neuropszichiátriai kórkép, mely kialakításában az oxitocinerg rendszer szabályozási zavara bizonyítottan szerepet játszik. Éppen ezért fontos, hogy az oxitocin terápiás alkalmazásában rejlő lehetőségeket minél jobban megismerjük. Konklúziójában úgy látja, a klinikai vizsgálatokból származó eredmények biztatóak az antipszichotikum terápia kiegészítéseként alkalmazott intranazális oxitocinnal kapcsolatban; javulás érhető el a pozitív, a negatív és a kognitív tünetekben is. Biztatónak látja továbbá, hogy a klinikai vizsgálatok során a kezelést jól tolerálhatónak találták, szinte semmilyen mellékhatás nem lépett fel, illetve egy esetben sem számoltak be oxitocin adását követő további állapotromlásról. Mindezek alapján az oxitocint ígéretes farmakonjelöltnek határozza meg a szkizofrénia terápiajában.

Kiss Ádám, Antal Levente, Südi Tamás, valamint Kelemen András közös munkájuk és kutatásuk eredményét publikálták „Az MRC-100 műholdon repülő kettes számú SZTE-s modul mérései” címmel megjelentetett tanulmányukban. Kísérleteikben vizsgálták az analóg-digitális átalakítók zaját, mérték a műholdon elhelyezett többi mérési kártya órajelének a bizonytalanságát, de a Móra Ferenc Szakkollégium hallgatóinak kedvenc idézeteit is reményeik szerint sugározni fogja majd a műhold, ahogy az amőba játék is elérhető lehet majd a műhold távvezérlésével.

Tóbiás Katinka „A gamifikáció elméleti megközelítései: Út a játékos városfejlesztésig” címmel megjelent tanulmányában két konkrét modell vizsgálata mellett bemutatja, hogy hogyan kapcsolódnak a gamifikáció, a digitalizáció és adott városkonceptiók egymáshoz. Megítélése szerint a digitális 21. században, ahol egyre több az okos eszköz, az okos otthon, az okos és kreatív városok pedig egyre népszerűbbek a városfejlesztésben, egyértelmű, hogy adott minden ahhoz, hogy az embereket jobban motiválhassuk a városfejlesztésben is az aktívabb részvételre.

Gál Rita Ilona a kulturális örökségek ellen elkövetett bűncselekmények felelősségi kérdéseit vizsgálva kutatásában rámutatott, hogy az emberiségnek már ősidők óta megvolt az indoka a kulturális szempontból jelentős értékek megóvására. A huszadik század közepétől, a második világháborút követően jelentős előrelépés történt az örökségvédelemben a nemzetközi jog perspektívájából is. A nemzetközi egyezmények ketős szerepet játszottak ebben a folyamatban. Egyrészt a kulturális örökség és a kulturális javak különböző kategóriáit határozták meg, másrészt létrehozták a védelem különféle szintjeit, egyúttal kötelezettséget róva a részes államokra is. Véleménye szerint a nemzetközi jog további fejlesztése hozzájárulhat a hatékonyabb védelemhez, és jelentős szerepet játszhat a kulturális örökség és a kulturális javak elleni bűncselekmények enyhítésében.

Kovács Dániel, a Móra Ferenc Szakkollégium hallgatója az ombudsman szerepét vizsgálja a skandináv országokban. Összegzésében megállapítja, hogy a jó és méltányosság intézményének már az ókorban megkezdődő több mint kétezer éves fejlődése a skandináv identitással és törvényi igényrel fűszerezve egyenes utat mutatott Európának és a világ számos országának egy modern panaszkezelő intézmény megalkotása felé. E panaszkezelő szervezet a recepció által egyaránt mélyült el az országok jogrendszerében s vált sokszínű, modern alapvetéssé.

Varga Dóra A reklámadó jellemzői az Európai Unió Bírósága Google Ireland-ítéletének vonatkozásában című tanulmánya elsősorban azok számára lehet különösen érdekes, akik már korábban is elmélyedtek Magyarország és az EU jogalkotásai vitáiban. A 2021. december 20-án publikált végleges modellszabályok pontosították és kiegészítették az eddig ismert szabálytervezetet. Ennek alapján a szabályozás két központi mechanizmus útján kényszerítené ki a 15%-os globális minimumadót. A javaslatnak a tagállamok általi elfogadása után 2024. január 1-jén kellene hatályba lépnie. Magyarország 2022. június 17-én megvétózta a globális minimumadót azzal a hivatkozással, hogy Magyarország versenyhátrányba kerülne a magasabb adómérték miatt, hiszen a társasági adó mértéke jelenleg 9%, amely lényegesen kevesebb a bevezetendő 15%-os adómértékhez képest. Az Európai Unió Tanácsa azonban hozzájárult ahhoz, hogy a magyar iparűzési adó beleszámítson a globális minimumadóba, melynek következtében Magyarország visszavonta a vétóját.

Kovács Írisz a határon túli magyarok nyelvi jogaival, a szomszéd országok oktatáspolitikájával párhuzamba állítható témát, a katalán nyelvi jogokat, különös tekintettel az oktatáspolitikára vizsgálta tanulmányában. Úgy látja, Spanyolország egy jól működő, decentralizált államhatalmi berendezkedést valósított meg. A katalán régió tekintetében a nyelvi jogok fejlődése a Francisco Franco diktatúrája utáni évektől kezdve pozitív irányt vett, hiszen a katalán nyelvnek sikerült fennmaradnia a hosszantartó elnyomás ellenére is. Az elmúlt évek nyelvpolitikája hatékonynak mondható. A katalán nyelv lett az intézmények, a médiumok nyelve, illetve a jelenlegi vitatott helyzet ellenére az oktatáspolitikában is létrejött egy sikeres modell.

Wimmer Krisztina Traumák kimutatásának kísérlete a Lett Ortodox Egyház hivatalos dokumentumaiból: Egyház és ünnep kulcsszavak szoftveres eredményei című tanulmánya a kelet-közép-európai térség traumát középpontba helyező, sebzett kollektív identitás elméletének a tesztelésével foglalkozik. A Lett Ortodox Egyház hivatalos szövegein végzett interdiszciplináris megközelítést alkalmazó kvalitatív kutatás arra keresi a választ, hogy ki lehet-e mutatni traumákat a korpuszból, és ha igen, hogyan?

Figus-Illinyi Rita A reziliencia elmélete – Multidiszciplináris közelítések a reziliencia fogalma mentén című tanulmányában arra tett kísérletet, hogy felhívja a figyelmet a fogalmi eltérésekre, és hangsúlyossá tegye azt a feltételezését, hogy a fizika és anyagtan fogalmi készlete markánsan jelen van a pszichológia és pszichiátia reziliencia értelmezésében, mely szűkíti a folyamatok valódi megértésének lehetőségét, továbbá olyan alapokat és kereteket határoz meg, melyek nem tarthatóak a jelenlegi kutatások fényében.

Schütz Brúnó „Hogyan beszél az elménk (helyesen)?” – a mentális nyelvtan vizsgálatának új megközelítése a magyar rendhagyó ragozáson keresztül tanulmánya azt vizsgálta, hogy (a mentális nyelvtanra vonatkozó általános elméletek kiegészítéseképpen) vajon léteznek-e olyan kognitív/formális logikai komputációk, amelyek a rendhagyó ragozási stratégiáinkat (absztraktabban szólva a nyelvi viselkedést) befolyásolják. Reakcióidő-mérési kísérleti helyzetben vizsgálta fiatal felnőtt résztvevők ragozási stratégiáit rendhagyó és rendes szavakkal, majd a kapott reakcióidőre és ragozási sikerességre vonatkozó csoportátlagok, mentális komputációk és morfofonológiai, korpusznyelvészeti prediktorok hatását elemezte. Az eredmények bizonyító érveket szolgáltathatnak a nyelvtani viselkedés aktív gondolkodáshoz kötött aspektusa, egyúttal a mentális nyelvtan létezése és logikai (matematikai) rendszerként való értelmezhetősége mellett.

A kötet tanulmányaihoz mindenkinek jó szórakozást kívánok, remélem, mindenki talál érdeklődésének megfelelő írást, tanulmányt, amelyben kellően elmélyülhet. Végül köszönetet szeretnék mondani az SZTE azon oktatóinak, munkatársainak, akik közreműködtek a konferencia szervezésében, szekcióvezetőként értékelték az előadásokat, tanácsaikkal segítették az előadók szakmai fejlődését, szakmailag átnézték, finomították a tanulmányokat. Külön köszönet Bíró Endrének, Czeplédi Lilinek, Csikós Grétának, Dorotovics Zsuzsannának, Németh Kristófnak, Török Péternek, Vass Viktóriának és Vass Zórának lelkiismeretes lektori munkájukért és Béla Bálintnak, aki a lektorálás mellett formába öntötte, szerkesztette a kötetet, valamint a Miniszterelnökségnek, az Emberi Erőforrás Támogatáskezelőnek, valamint a Nemzeti Tehetség Programnak az anyagi támogatásért, amelynek segítségével a kötet megjelenhetett.

Kovács Attila

A csontokon megjelenő fejlődési rendellenességek általános jellemzői

GARA BARBARA ERIKA – HEGYI ANDREA

Bevezetés

A 20. századot megelőzően a fejlődési rendellenességekkel leginkább mint kultúrtörténeti érdekességekkel találkozhatunk. Később egyre több betegség leírása történt meg, elsősorban az élő népességre vonatkozóan.¹ A történeti embertanban csak néhány évtizede kezdtek el foglalkozni ezzel a témával, de azóta szinte exponenciálisan felfutóban van.

A fejlődési rendellenességek olyan anomáliák, amelyek a méhen belüli élet során alakulnak ki és hátrányt okozhatnak az embernek az élete során (esztétikai, funkcionális stb.).² A fejlődési rendellenességek általános definíciója szerint minden olyan morfológiai típus, amely valamilyen módon eltér a normális fejlődéstől. Ez a valódi oka annak, hogy rendellenes alakú csontok jönnek létre, de nem ritkák a csonthiányok vagy éppen számfeletti csontocskák. A csontok szerkezeti elváltozásai sok esetben a csontkapcsolatokat is érintik.³ A csoportosítás ennek megfelelően sokféle, az egyes kategóriákat létrehozhatják súlyosság, gyakoriság, manifesztáció vagy a klinikai megjelenés alapján. A mozgásszervet érintő fejlődési anomáliák lehetnek izoláltak, de megjelenhetnek társultan vagy szindrómák részeként, amikor a több különböző jelleg egyszerre több szervet is érint egy adott egyénnél.⁴

Egyes esetekben csak anatómiai elváltozásokat, máskor az egyén élete során másodlagos patológiai elváltozásokat is okozhatnak. Ezért nagyon nehéz megmondani, hogy melyik rendellenesség vezet később kóros problémákhoz. A meghatározás alapján egyes kutatók ezeket veleszületett defektusoknak vagy „intrauterin defektusoknak” nevezték el,⁵ mivel a súlyos fejlődési rendellenességek többsége már a születés előtt kimutatható. A legtöbb fejlődési rendellenesség születéskor egyértelműen megállapítható, de az egyedfejlődés a születéssel nem ér véget, így fejlődési hibák később is megjelenhetnek, például a szervrendszereket érintő rendellenesség csak napokkal, hetekkel vagy akár évekkel később válik nyilvánvalóvá. Az egyes jellegek kialakulásában szerepet játszhat környezeti és/vagy genetikai hatás, de az egyes jellegek megjelenhetnek akár spontán is. A genetikai té-

1 BROTHWELL et al., 1968; ZIMMERMAN et al. 1982.

2 BARNES 2012, 3.

3 DOBSZAY 1969; JÓZSA 2006; CSÁKY-SZUNYOGH et al. 2007.

4 TURKEL 1989, 102.

5 BARNES 1994, 159–160.

nyezők közé tartoznak például a gén- és kromoszóma-rendellenességek, míg a környezeti tényezők lehetnek kémiai, mechanikai, táplálkozási, hormonális vagy fertőző jellegűek. Az epigenetikai változásokat a genetikai és környezeti tényezők közötti kölcsönhatások okozzák, ami megmagyarázza, hogy egyes populációkat miért érintenek jobban bizonyos rendellenességek, mint másokat.⁶

Jelen tanulmányomban a fejlődési rendellenességek elemzéséhez használt anyagok a Szegedi Tudományegyetem Biológiai Antropológiai Tanszékének gyűjteményéből származnak. A minták eltérő történelmi korszakból származnak, két Árpád-kori (11–14. sz.) és egy török hódoltság kori (16–17. sz.). Több mint 600 egyén csontmaradványát vizsgáltam, amelyek 8 különböző temetőből és 2 csontkamrából származtak (1. táblázat). A csontgyűjtemény vizsgálatát elsősorban makromorfológiai módszerekkel végeztem. Néhány esetben, ahol indokolt volt, elvégeztem a csontok radiológiai vizsgálatát annak megállapítására, hogy az adott defektus fejlődési eredetű vagy anatómiai variáció-e.

Temető	Korszak	Egyénszám
Kiskunahalas - Zöldhalom	Árpád-kor, 11–13. század	93
Gyórszentiván - Révhegyi tag	Árpád-kor, 11–14. század	58
Bácsalmás - Óalmás, Homokbánya	Török hódoltság kor, 16–17. század	485
Összesen	-	636

1. táblázat: A vizsgált temetők adatai

Eredmények

A koponya fejlődési rendellenességei és alaki variációi

Posterior lingualis mandibularis depresszió (PLMD)

A PLMD a mandibulán előforduló bemélyedés, üreg. Ezt a rendellenességet Stafne írta le először, ezért Stafne-defektusnak is szokták nevezni.⁷ Ezek általában az alsó állkapocscsont lingualis oldalán, a harmadik nagyírlő régiójánál kb. 10–15 mm átmérőjű, ovális alakú bemélyedések (1. kép).⁸ Többnyire felnőtt férfiaknál fordul elő, a bal oldalon, de ritkán a jobb ol-

6 BARNES 1994, 193–194.

7 STAFNE 1942, 109.

8 MANN 2001.

dalon és mindkét oldalon (bilatelárisan) is megtalálhatók.⁹ Kialakulásának oka ismeretlen, de leginkább a nyálmirigyeknek rendellenes működése feltehető a kialakulás során.

A Stafne-defektus relatív gyakoriságát 0,08%¹⁰ és 0,13%¹¹ között találták. Anyagunkban ilyen rendellenességet a Kiskunhalas-Zöldhalom temetőben egy egyénnél találtam, melynek gyakorisága 5,3%, a Bácsalmás-Óalmás, Homokbánya temetőben 8 egyénnél, ahol 4,39%-ban fordult elő PLMD. A Györszentiván-Révhegyi tag temetőben nem fordult elő ez a rendellenesség. Ez összesen 9 esetet foglal magába.

1. kép: PLMD (Kiskunhalas-Zöldhalom; 19. sír)

Coronoid és condyloid hypo-/hyperplasia

A mandibula condyloid és coronoid hypo-/hyperplasia fomája egyaránt ismert. *Condyloid és coronoid hypoplasia* (alulfejlettség) akkor alakulhat ki, ha a mandibula szárának fejlődése során késés következik be. Ez a rendellenesség általában egyoldali (unilaterális) megjelenésű, de előfordult már kétoldali eset is. Típusa alapján beszélhetünk I., II. és III. típusú féloldali arci szimmetriáról, aszerint, hogy enyhe, közepes vagy erős formájú a

9 FINNEGAN 1979, 101.

10 SISMAN 2012.

11 ASSAF 2014, 1159.

megjelenése.¹² Az enyhébb forma általában szabadszemmel nem ismerhető fel, de az erős egyoldali hypoplasia igen, mivel az arc aszimmetriájához vezet. Az erős féloldali arci aszimmetria magában foglalhatja a mandibula mellett az orr, az orbita régió és a külső hallójárat alulfejltségét is.¹³

Coronoid hypoplasia a Kiskunhalas-Zöldhalom temetőben csak egy felnőtt nőnél fordult elő a jobb oldalon, ami az esetek 5%-a, a Bácsalmás-Óalmás, Homokbánya temetőben 12 egyénnél fordult elő, ami az esetek 3,4%-a, ebből 6 férfi és 6 nő hordozta ezt a rendellenességet (2.A kép). A Györszentiván, Révhegyi tag temetőben nem fordult elő, ilyen rendellenesség. A temetőkben *condyloid hypoplasia* nem fordult elő.

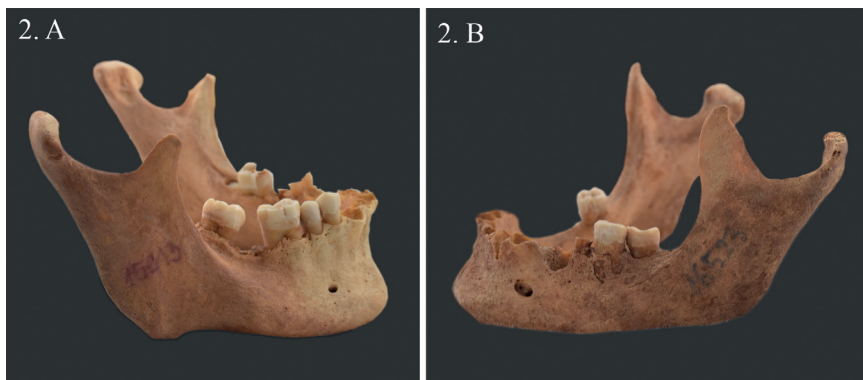
A *coronoid hyperplasia* (túlfejltség) általában fertőzés vagy sérülés következtében alakul ki, de ritkán fejlődési rendellenesség is lehet a kiváltó ok, ha a normálisnál gyorsabban növekszik a mandibula szára (2.B kép). Ez a rendellenesség többségében férfiaknál jelenik meg, általában mindkét oldalon. A kialakulás pontos oka nem ismert. Mivel inkább férfiaknál jellemző, ezért a genetikai háttér jelentős szerepet játszik a rendellenesség kialakulásában. A Kiskunhalas-Zöldhalom temetőben 1 nőnél fordult elő enyhe bal oldali coronoid hyperplasia, ami az egész temetőre nézve 5%-ban volt megfigyelhető. Azért enyhe, mert a két coronoid processus között 0,5 cm eltérés van. A temetőben 1 férfinél pedig kétoldalon (bilaterálisan) coronoid hyperplasia fordult elő, ami 6,7%. A Györszentiván-Révhegyi tag temetőben 1 férfinél bilaterális coronoid hyperplasiát figyeltünk meg, ami 1,7%. A Bácsalmás-Óalmás, Homokbánya temetőben 21 egyénnél figyeltünk meg bilaterális coronoid hyperplasiát, ami az egész temetőre nézve 5,9%, ebből 15 férfi és 6 nő hordozta ezt a betegséget. Jobb oldali coronoid hyperplasia 3 egyénnél, 0,8%, ami 2 férfinél és 1 nőnél fordult elő. Bal oldali coronoid hyperplasiát 5 férfi esetében figyeltem meg, ami 1,4%.

A *condyloid hyperplasia* túlzott porcosodás eredményeképpen alakul ki. Oldaliságát tekintve többnyire egyoldalú, ez okozza az aszimmetrikus mandibulát.¹⁴ Ezt a rendellenességet egyik általam vizsgált temetőben sem lehetett megfigyelni.

12 BARNES 2012, 34–35.

13 HEGYI 2003, 15.

14 GARA 2021, 20–21.

2. kép: Coronoid hypoplasia (2.A; Bácsalmás-Óalmás, Homokbánya; 99. sír) és

Coronoid hyperplasia (2.B; Bácsalmás-Óalmás, Homokbánya; 147. sír)

Varrat-rendellenességek

A koponyatető első csontosodási magjai a 8. embrionális héten alakulnak ki. Két csont között az összeköttetést a kialakuló csontok kötőszövetében lévő másodlagos csontgócok hozzák létre a koponyatető csontjainak pereme mentén.¹⁵ A varrat-rendellenességek több módon is mutatkozhatnak.

A megjelenéseinek egyik módja, hogy az adott varrat hiányzik. Ez ki alakulhat oly módon, hogy az adott varrat idő előtt elcsontosodik, vagy hiányzik az egyik csontosodási gócpont. A rendellenesség másik megjelenése, hogy a normálisnál több varrat jelenik meg egy adott szakaszon, adott esetben még új csontocskák is lefűződhetnek. A koponyán mutatókozó számszerű csontok (worm csontok) általánosan a varratok mentén alakulnak ki, leginkább a sutura lambdoidea vonalában, de olykor megjelenhetnek a kutacsok mellett is.¹⁶

Sutura metopica

Az újszülöttek koponyáján még több varrat van jelen, mint a felnőttek koponyáján. Ezek egy része később, kb. 1–2 éves korra elcsontosodik, de ha ez elmarad, perzisztálóvarratról beszélünk. Visszamaradó varratra példa a sutura metopica, mely az os frontale alaki variációja, amely a két homlokcsont között perzisztáló varrat mentén kettéosztja a homlokcsontot. Ez a perzisztáló varrat akkor alakul ki, ha az újszülöttek koponyáján levő varratok nem csontosodnak el. Lehet teljes sutura metopica, ebben az eset-

¹⁵ HEGYI 2003, 20–21.

¹⁶ BARNES 2012, 10–14.

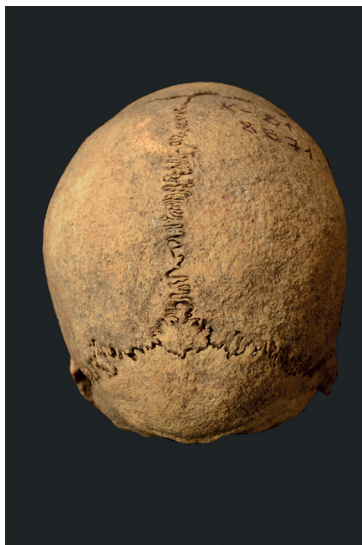
ben a nasiontól a bregmáig tart, de előfordul, hogy csak részlegesen marad meg. Megjelenési gyakorisága a különböző etnikumoknál eltérő. Irodalmi adatok szerint az europidokra a 8–12%-ban jellemző, míg a kelet-ázsiai népeknél ennél magasabb ez az arány.¹⁷

A Kiskunhalas-Zöldhalom temetőben 2 egyénnél fordult elő ez a rendellenesség, melynek gyakorisága az egész temetőre nézve 4,3% volt. A Györszentiván-Révhegyi tag temetőben 1 nőnél fordult elő, ami 3,4%. A Bácsalmás-Óalmás, Homokbánya temetőben 4 nőnél, 2,7% és 2 férfinél, 1,3% gyakorisággal fordult elő ez a rendellenesség.

Os apicis

Az os apicis (3. kép) a nyílvarrat és a lambdavarrat találkozásánál, a kiskutacs helyén elhelyezkedő csont. Szakirodalmi adatok szerint ritkán előforduló fejlődési rendellenesség.¹⁸

A Kiskunhalas-Zöldhalom temetőben 3 egyénnél fordult elő ez a rendellenesség. Ebből 2 női egyén és 1 olyan eset, amelynél nem lehet tudni pontosan a nemet a csontok töredékessége miatt. Ennél az egyénnél osztott os apicist lehetett megfigyelni. A Györszentiván-Révhegyi tag temetőnél szintén 3 egyénnél lehetett megfigyelni, de itt 2 férfinél és 1 nőnél. A Bácsalmás-Óalmás, Homokbánya lelőhelynél 13 férfinél és 5 nőnél figyelhettem meg ezt a rendellenességet.

3. kép: Os apicis (Kiskunhalas-Zöldhalom; 81. sír)

¹⁷ WADEKAR 2014.

¹⁸ BARNES 2012, 10–11.

A gerincoszlop rendellenességei

Hemivertebrae

Ezek az anomáliák ék alakú csigolyákat tartalmaznak, és ezért a gerinc szögletes deformitását okozhatják.¹⁹ A kialakulás oka ismeretlen, de az ilyen jellegű hasadékoknál a folsav hiánya könnyen szerepet játszhat.

A rendellenességek egy része valószínűleg fájdalommal járhatott, hiszen a teljesen szegmentált félcsigolya még az élőknél is műtetet igénylő, progresszív elváltozás.²⁰ Kiskunhalas-Zöldhalom temetőben 1 esetben találkoztam ezzel a rendellenességgel, a többi temetőben nem fordult elő, mert ritka betegségnek tekinthető.

Spina bifida (hasadt csigolya)

Nyitott gerinc akkor alakul ki, ha a csigolyák nem tudják körülzárni a fejlődő gerincvelőt, amelynek hatására a csigolyaív nem záródik össze, nyitott marad. Ez a hasadság saggitalis irányban történik. A kialakult nyitott részen a gerincvelő burka kitüremkedhet, súlyosabb esetben pedig maga a gerincvelő is kijöhet a csigolyaívből. Ebben az esetben az elülső (vagy a hátsó) ív két oldalsó tömege nem olvad össze. Az elülső ívhasadék gyakran hátsó ívhasadékkal együtt jelenik meg. Ez a rendellenesség leggyakrabban az L5-ös csigolyán és az első keresztcsonti csigolyán fordul elő, de a gerinc bármelyik szakaszán megjelenhet. Kialakulásában mind a genetikai és mind a környezeti faktoroknak hatása lehet, s ki kell emelni, hogy a folsav szerepe a normál fejlődéshez jelentős.²¹

A csigolyahasadékok anyagunkban többnyire az első nyakcsigolyát érintették. A Kiskunhalas-Zöldhalom temetőben 5 egyénnél lehetett megfigyelni hasadt atlást, 11,6%. A Bácsalmás-Óalmás, Homokbánya temetőben 3 egyénnél 1,16%-ban fordult elő, ez a rendellenesség 2 esetben az atlást, 1 esetben pedig az 5. ágyékcsigolyát érintette. A Győrszentiván-Révhegyi tag temetőben nem találtam ilyen rendellenességet.

Blokkcsigolya (synostosis vertebralis)

Ha összenő két vagy több csigolya, akkor úgynevezett blokkcsigolya alakul ki. A leggyakrabban a nyakcsigolyáknál fordul elő, de a gerincoszlop bármelyik részén létrejöhet.

Megkülönböztethetünk egy vagy több blokkcsigolyát. Általában genetikai rendellenesség, főként a nyakcsigolyák érintettek, különösen a C2–C3 vagy C3–C4 csigolyák. Esetenként a háti és ágyéki régióban is megjelen-

19 BARNES 2012, 80–83.

20 FEKETE et al., 2018.

21 BARNES 2012, 72–77.

het (4. kép). A többszörös csigolyablokkokat gyakran más csigolyafejlődési zavarok kísérik, különösen a spiuna bifida, a ventrális és/vagy laterális hypoplasia.²² Ez a rendellenesség vagy veleszületett, vagy az extrauterin élet során valamilyen betegség következtében jön létre.²³ Mivel semmilyen másik kóros folyamat nyomát (pl. degeneratív vagy gyulladásos elváltozás) nem lehetett megfigyelni, ezért egyértelműen fejlődési rendellenességről van szó. Ez az elváltozás egy szimmetrikus elváltozás, ami mindkét oldalon kialakul, ezért gerincferdülést nem okoz.²⁴

A Kiskunhalas-Zöldhalom temetőben 1 férfinél a 4–5. háti csigolyánál találtunk blokkcsigolyát. A Győrszentiván-Révhegyi tag temetőben 1 nőnél találtunk a 3–4. ágyékcsigolyán blokkcsigolyát, a Bácsalmás-Óalmás, Homokbánya temetőben szintén 1 nő esetében figyeltem meg ezt a rendellenességet a 11–12. háti csigolyánál.

4. kép: Blokkcsigolya (Bácsalmás-Óalmás, Homokbánya; 195. sír)

22 BARNES 1994, 63–65.

23 HEGYI 2003, 28.

24 FEKETE et al., 2018.

Szegycsont fejlődési rendellenességei és anatómiai variációi

Suprasternal tuberculum

A szegycsont fejlődési rendellenességei közé tartoznak a manubrium suprasternalis részén előforduló csontok, a manubrium-mesosternalis ízület fúziója, a mesosternal hypoplasia/aplasia és a caudalis sternal hasadtság.

A suprasternal tuberculum úgy alakul ki, hogy a suprasternal csontocska összeolvad a manubriummal és egy kis kiegészítő csontk marad a manubrium felső szélén. Általában piramis vagy tojásdad alakú, és lehet egy- vagy kétoldali.²⁵ Kialakulhat az egyik oldalon, vagy akár mindkét oldalon, vagy a mediális részen. Korábbi tanulmányok szerint az előfordulási gyakorisága 1,4% és 4% között változik.²⁶

Kialakulásuk a szegycsonti csontosodási központok hiányos fúziójának eredménye. Kiskunhalas-Zölddhalom temetőben 1 esetben, 2,4%-ban fordult elő suprasternal tuberculum. A Bácsalmás-Óalmás, Homokbánya temetőben 3 egyénnél fordult elő ez a rendellenesség, ami az esetek 1,8%-a. A Györszentiván-Révhegyi tag temetőben nem fordult elő ez a rendellenesség.

Sternal foramen

Az egyik leggyakoribb sternum fejlődési rendellenesség a sternal foramen/foramina (SF), amely főként a corpus sterni alsó részén és a processus xyphoideus felett található (5. kép). Sternal foramen a szegycsontot felépítő egyes szegmensek fúziójának hiánya vagy késése miatt alakul ki a szegmensek között. Általában a corpus sterni caudalis részén a két szemközti szegmens középvonalában alakul ki, de ritkán a sternum manubrium vagy xyphoid részén is előfordulhat. A kialakuló lyuk, rés alakját tekintve lehet kerek, ovális vagy hosszúkás, a mérete pedig a két sternalis rész összecsontosodásától függ, de az átlagos átmérője 6 mm.²⁷ Egyszerre egy, de akár több foramen is kialakulhat egymás mellett vagy egymástól eltérő területen is. Korábbi tanulmányok a szegycsonti foramen előfordulási gyakoriságát 4,5% körülire teszik.²⁸

A Kiskunhalas-Zölddhalom temetőben 1 nő esetében egy kisebb méretű kör alakú sternal forament találtam a szegycsont alsó harmadán, ami az esetek 5%-a. A Györszentiván-Révhegyi tag temetőben szintén 1 nő esetében fordult elő, ami az egész temetőre nézve 4,5%. A Bácsalmás-Óal-

25 BARNES 2012, 109–110.

26 DURAİKANNU 2016, 186.

27 BARNES 2012, 118.

28 DURAİKANNU 2016, 187.

más, Homokbánya temetőben 7 esetben fordult elő ez a rendellenesség, ami 4,3%.

5. kép: Sternal foramen (Bácsalmás-Óalmás, Homokbánya; 332. sír)

Alsó végtag rendellenességei

Ebbe a csoportba tartoznak a csípőficam, valamint a combcsont, a térdkalács, a sípcsont, a szárkapocscsont és a lábfej rendellenességei. A dongaláb (talipes equinovarus) a leggyakoribb, amely egy összetett gyermekkori deformitás, amelyet elsősorban a deformált talus és calcaneus jellemez.²⁹ A lábfej és a boka ki van csavarodva alakjából és helyzetéből.

A szokásos dongaláb esetén a hátsó lábfej és a boka lefelé és befelé orientált, az elülső lábfej pedig befelé csavarodott. Néha a lábfej csak azért tűnik rendellenesnek, mert a méhben szokatlan helyzetben tartották (pozicionális dongaláb), de az ok lehet örökletes is. A dongaláb paleopatológiai bizonyítékai ritkák a szakirodalomban, de Magyarországról már beszámoltak esetekről.³⁰ (Hegyi és mtsai., 1999).

A mi anyagunkban nem fordult elő ilyen rendellenesség.

29 BARNES 2012, 170–180.

30 HEGYI 1999, 30.

Összefoglalás

A súlyos fejlődési rendellenességek könnyen megfigyelhetők, és esztétikai vagy funkcionális hátrányt okoznak az egyén életében, ezért számos orvosi és antropológiai kutatás foglalkozik a vizsgálatukkal. A kisebb fejlődési rendellenességek általában tünetmentesek és kevésbé láthatóak, de vizsgálatuk szintén fontos lenne. Ezek a kisebb rendellenességek a mai populációkban röntgenfelvétel segítségével megfigyelhetők, de a csontvázakon is könnyen azonosíthatók. Ennek ellenére még mindig csak kisszámú bioarcheológus vizsgálja a fejlődési rendellenességeket. Az e területen megjelent publikációk általában egyedi esetekre vagy egyetlen csontvázsorozatra összpontosítanak. A fejlődési rendellenességek érinthetnek egy csontot, vagy akár több egymástól eltérő területen is megjelenhetnek. A legtöbb esetben nem önállóan jelentkeznek, hanem más fejlődési rendellenességekkel együtt vagy fejlődési szindrómák részeként fordulnak elő. Általában a fejlődési rendellenességek előfordulási gyakorisága alacsony, de a kevésbé súlyos formák gyakrabban jelentkezhetnek. Egyes fejlődési rendellenességek mindkét nemet egyformán érintik, mások az egyik nemnél gyakoribbak lehetnek.

A jövőben a nagyobb, összetett mintákban megfigyelt fejlődési rendellenességek szisztematikus, leíró és statisztikai értékelését kívánom elvégezni, hogy átfogóbb képet kapjunk a Kárpát-medence történelmi populációit érintő fejlődési rendellenességekről.

Irodalom

ASSAF et al. 2014 = Assaf A.T., Solaty M., Zrnc T.A., Fuhrmann A.W., Scheuer H., Heiland M., Friedrich R.E.: *Prevalence of Stafne's bone cavity – retrospective analysis of 14,005 panoramic views* 28. (2014) 1159–1164.

BARNES 1994 = Barnes E.: *Developmental Defects of the axial skeleton in paleopathology*. Colorado: University Press of Colorado, 1994.

BARNES 2012 = Barnes E.: *Atlas of developmental field anomalies of the human skeleton: a paleopathology perspective*. Canada : Wiley-Blackwell, 2012.

BROTHWELL – POWERS 1968 = Brothwell D.R., Powers M.: *Congenital Malformations of the Skeleton in Earlier Man*, In: Brothwell, D. R. (szerk.): *The Skeletal Biology of Earlier Human Populations*. Oxford: Pergamon 1968, 173–205.

CSÁKY – SZUNYOGH et al. 2007 = Csáky-Szunyogh M., Horváth-Puhó E., Pálffy Gy., Pataki G.: *Módszertani útmutató. A veleszületett fejlődési rendellenességek és a kóroki monitor bejelentésének rendjéről*. Budapest: Országos Tisztiorvosi Hivatal. 2007.

DOBSZAY 1969 = Dobszay L.: Fejlődési rendellenességek. In: Hollán Zs. et al. (szerk.): *Orvosi lexikon 2. kötet*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1969. 159–208.

DURAIKANNU 2016 = Duraikannu C., Noronha OV., Sundarajan P.: *MDCT evaluation of sternal variations: Pictorial essay* 26. (2016) 185–194

FEKETE et al. 2018 = Fekete T. F., Tunyogi-Csapó M., Kiss L., Banczerowski P., Ruszthi P., Bognár L., Jeszenszky D., Varga M., Tóth L., Garancsy G., Ribes K., Pintér S.: *Congenitalis gerincdeformitások. Műtét? Mikor? Hogyan?* Magyar Traumatológiai Ortopédia Kézsebészet Plasztikai Sebészet 61. (2018) 89–97.

FINNEGAN – MARCSIK 1979 = Finnegan M., Marcsik A., 1979: *A non-metric examination of the relationships between osteological remains from Hungary representing populations of avar period* 25. (1979) 97–118.

GARA 2021 = Gara B. E.: *Kiskunhalas-Zöldhalom területén feltárt temető csontanyagának fejlődési rendellenességei*. Szakdolgozat. Szeged: SZTE, TTIK, Embertani Tanszék, 2021.

HEGYI 2003 = Hegyi A.: *A koponya és az axiális váz fejlődési rendellenességeinek gyakorisága avar kori és középkori temetők embertani leletein*. PHD értekezés. Szeged: SZTE, TTIK, Embertani Tanszék, 2003.

HEGYI – MARCSIK – ÉRY 1999 = Hegyi A., Marcsik A., Éry K.: *Congenital bilateral clubfoot in an osteoarchaeological sample* 11. (1999) 13–19.

JÓZSA 2006 = Józsa L.: *Paleopathologia. Elődeink betegségei*. Budapest: Semmelweis Kiadó. 2006.

MANN 2001 = Mann R. W.: *Stafne's Defects of the Human Mandible*. Ph.D Dissertation. Hawaii: University of Hawaii, 2001.

SISMAN et al. 2012 = Sisman Y., Miloglu O., Sekerci A.E., Yilmaz A.B., Demirtas O., Tokmak T.T.: *Radiographic evaluation on prevalence of Stafne bone defect: a study from two centres in Turkey* *Dentomaxillofac Radiol* 41. (2012) 152–158.

STAFNE 1942 = Stafne E. C.: *Bone cavities situated near the angle of the mandible* 29. (1942) 1969–1972.

TURKEL 1989 = TURKEL S. J.: Congenital abnormalities in Skeletal populations. In: Iscan, M. Y. and Kennedy, K. A. R. (szerk.): *Reconstruction of Life from the Skeleton*. New York: Alan R. Liss. Inc. New York. 109–127.

WADEKAR 2014 = Wadekar, P. R.: *Study of incidence of metopic suture in adult skulls* 4. (2014). 277–283

ZIMMERMAN – KELLEY 1982 = Zimmerman M. R., Kelley A. A.: *Atlas of Human Paleopathology*. New York : Praeger Publishers, 1982.

An insight into the osteological manifestations of developmental anomalies

BARBARA ERIKA GARA – ANDREA HEGYI

Before the 20th century, developmental anomalies were usually met only as peculiarities of cultural history. Later, more and more developmental anomalies were described and statistically characterized, but mostly in contemporary populations. This field of bioarcheological research has only started gaining more attention in the last decades.

The aim of this current paper is to describe main groups of developmental diseases using examples from osteological series recovered in Hungary. Among the most commonly occurring anomalies some rare conditions will also be explained through cases of significant interest for paleopathology or medical history. We will describe some developmental anomalies of the skull such as condyles and conoid hypo- and hyperplasia, Stafne's defects, suture closure anomalies, supernumerary bones or absence of bones, and the anomalies of the cranial base. A few postcranial developmental anomalies will also be presented.

General descriptions and case studies will be completed with statistical data, criteria of differential diagnosis, and/or introduction of accompanying anomalies.

Oxitocin a szkizofrénia kezelésében: mítosz vagy csoda?

PLESZ SZONJA BIANKA

A szkizofrénia

Etiológiája és tünettana

A szkizofrénia a társadalom 1%-át érintő, élethosszig fennálló, komplex, multifaktoriális neuropszichiátriai kórkép.¹ Kialakulásának oka, patológiai háttere a mai napig tisztázatlan. A városi környezet, a kannabiszfogyasztás, a várandósság és a szülés alatt fellépő komplikációk, melyek az agy fejlődésének zavarát idézhetik elő az újszülöttben, környezeti kockázati tényezőként bizonyítottan szerepet játszanak kialakulásában. Gyakori a betegség családon belüli halmozódása, számos gén érintettsége igazolt. Mindebből jól látszik, hogy a környezeti tényezők mellett a genetikai faktorok is hozzájárulnak a betegség kialakulásához.

A diagnózis alapjául szolgáló pszichotikus tüneteket (pl. téveszmék, dezorganizált magatartás) egy prodromális állapot előzi meg: a beteg zárkózottá, érdektelenné, olykor indulatosná válik. A manifesztálódás általában kora serdülőkorban, fiatal felnőttkorban jellemző, időnkénti subok (rohamok) formájában. A megjelenő tüneteket három csoportba oszthatjuk: pozitív, negatív és kognitív tünetcsoportra.

Pozitív tünetek közé soroljuk a kórosan megjelenő pszichotikus szimptomákat, mint a gondolatok felhangosodása, téveszmék, érzécsalódások vagy egy mindent „kommentáló” belső hang jelenlétét. A negatív tünetek a normális viselkedésformák hiányát fogalják magukban: az egyén teljesítménye, motivációja csökken, érzelmileg elszívárosodik, családi és baráti kapcsolatait, sőt gyakran önmagát is elhanyagolja. A kognitív funkciók romlása a döntéshozás, figyelem és koncentrációs zavar formájában, vagy memóriadeficitként jelentkezik. Az esetek jelentős részében hiányzik a páciens betegségbelátása, ami a terápia során ronthatja a compliance-t (beteg együttműködését). A szkizofrénia diagnózisához legalább két tünetnek legalább 6 hónapon át kell fennállnia, és ezek közül legalább az egyiknek a pozitív tünetek közé kell tartoznia.² A kórkép gyakran csak a pozitív tünetek megjelenésekor kerül felismerésre, ugyanakkor a kevésbé észrevehető negatív tünetek dominálnak valójában. (1. ábra)

1 OWEN ÉS TÁRSAI 2016, 86–97.

2 TANDON ÉS TÁRSAI 2013, 4–5.

1. ábra: A szkizofrénia tünetei

Neurokémiai hipotézisek

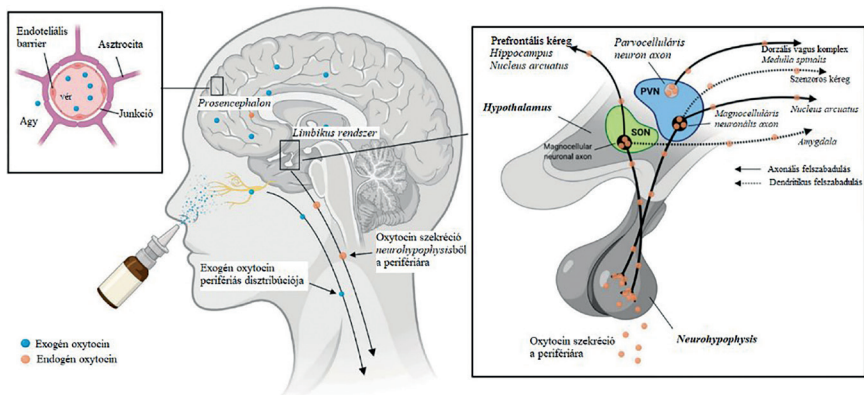
A viselkedésbeli változások hátterében a neurotranszmitterek egyensúlyának felborulása áll. A legelterjedtebb hipotézisek a dopaminerg, a szerotoninerg és a glutamáterg rendszer kóros működését feltételezik, de érintett a kolinerg, GABA-erg (gamma-aminovajsav) és az oxitocinerg rendszer is.³ A gyógyszeres kezelés legjelentősebb támadáspontjai a dopamin és szerotonin receptorok, melyek működésének modulálásával a betegség tünetei javíthatóak, ugyanakkor a megjelenő mellékhatások (pl. extrapiramidális, endokrin és metabolikus mellékhatások) kellő figyelmet igényelnek. A szkizofrénia terápiájában alkalmazott antipszichotikumok elsősorban a pozitív tünetek mérséklésére képesek, míg a fennálló negatív és kognitív tünetekre nézve kevésbé hatékonyak.⁴ Szükség van tehát újabb gyógyszertámadáspontok feltérképezésére. Az elmúlt években intenzív kutatások folytak az agyi neuropeptiderg rendszerek szerepének felderítésére, nagy hangsúlyt fektetve az oxitocinerg pályarendszerre.

3 STAHL 2018, 187–191.

4 GYIRES – FÜRST 2020, 449–458.

Az oxitocin élettana

Az oxitocin egy kilenc aminosavból álló nonapeptid, mely a *hypothalamus magnocellularis* magjaiban termelődik, majd a *neurohypophysisben* tárolódik.⁵ Szerepe kettős a szervezetben, a periférián hormonként, a központi idegrendszerben neurotranszmitterként funkcionál. Hatását egy 7 transzmembrán, Gq fehérje kapcsolt receptoron keresztül fejt ki, mely szignálranszdukciós folyamatának eredményeképp intracelluláris kalcium-jel keletkezik, és fehérje foszforillációs változások történnek. Hormonként a periférián előidézi az anyatej ejakulációját szoptatáskor, a méhizomzat rendezett kontrakcióját szüléskor, valamint mind a két nemből részt vesz az immunválaszok, a folyadékháztartás és a testhőmérséklet szabályozásában is.⁶ Neurotranszmitterként az agy nem csak keletkezési helye, hanem célpontja is az oxitocinnak. Centrális hatásai közül kiemelkedően fontos a szociális viselkedés kialakításában (anyai magatartás, párválasztás, empátia), valamint tanulási folyamatokban betöltött szerepe, anxiolitikus és antidepresszív hatása. (2. ábra)⁷

2. ábra: Az endogén oxitocin termelése és az exogén oxitocin beadása

5 GIMPL – FAHRENHOLZ 2001, 629–683.

6 VARGA 2011, 779–784.

7 QUINTANA ÉS TÁRSAI 2021, 80–91.

Oxitocinerg projekciók és receptorok expressziója kimutatható az *amygdala*, *striatum*, *hypothalamus*, *hippocampus*, *prefrontális cortex*, *anterioi cingularis cortex* és a *nucleus accumbens* területén. Interakcióba lépve a *hypothalamus–hypophysealis–glandulae suprarenalis* tengellyel mérsékli a stresszre adott válaszreakciót, befolyásolja a noradrenalin, acetilkolin, GABA, illetve a dopamin felszabadulását, így összetett neurokémiai hatást hoz létre.

Az oxitocin és a szkizofrénia kapcsolata

Az oxitocinerg rendszer szabályozási zavarának szerepét állatkísérletek és klinikai tanulmányok is igazolják.⁸ Az oxitocinkoncentrációtól függően védő vagy károsító hatással rendelkezhet. Ezt az egymásnak ellentmondó eredményeket bemutató tanulmányok támasztják alá, melyek hol pozitív, hol negatív korrelációt állapítottak meg a szérum oxitocinszintje és a pozitív tünetek súlyossága között. Alacsony plazma oxitocinszint esetén a negatív (érzelmi visszahúzódás, elszigetelődés) és a kognitív (szociális kogníció, munkamemória) tünetek eszkalálódását is megfigyelték.

Az oxitocin klinikai alkalmazása

Az oxitocin klinikai alkalmazhatósága korlátozott; *per os* (szájon át) adás esetén lebontásra kerül a vékonybélben, így alternatív beviteli kapu alkalmazása szükséges. Orrspray, orrcsepp formájában intranazálisan beadva lehetséges a neurohormon közvetlen idegrendszerbe történő juttatása.⁹ A vér-agy gát megkerülésével a hatóanyag közvetlenül a szaglóhámról szívódik fel, majd kerül az agyszövetbe a *nervus olfactorius* és *nervus trigeminale* szenzoros idegvégződésein keresztül. Az orrüregbe juttatott oxitocin abszorpciója gyors, hála a gazdagon erezett, nagy permeabilitású ornyálkahártyának.

Bujanow és munkatársai oxitocinterápiával már az 1970-es években is sikereket értek el, intramuszkuláris (20–25 nemzetközi egység (NE)) és intravénás (10–15 NE) beadást követően is pozitív eredményekről számoltak be.¹⁰ Azóta számos preklinikai és klinikai tanulmány született, ahol intranazális sprayként alkalmazva szintén eredményesnek bizonyult a kezelés.¹¹ A vizsgálatok többségében antipszichotikum terápia mellett mérték az adjuváns oxitocin hatásait.

A kezelést megelőző, valamint az azt követő fejlődés mérésére számos becslő skála (Pozitív és negatív tüneteket becslő skála, Rövid pszichológiai

8 GOH ÉS TÁRSAI 2021, 1–26.

9 LENG – LUDWIG 2016, 243–250.

10 BUJANOW 1972, 298.

11 GOH ÉS TÁRSAI 2021, 1–26.

értékelő skála),¹² érzelemfelismerési teszt (Ekman 60 arc teszt, Érzelemi hexagon teszt),¹³ tekintetkövetési teszt,¹⁴ valamint tudatelméleti próbák (Hamis vélekedés teszt, Faux Pas felismerési teszt),¹⁵ tanulási tesztek (Kaliforniai verbális tanulási teszt)¹⁶ állnak a klinikusok, kutatók rendelkezésére.

Habár a klinikai eredmények nem egységesek, az elmondható, hogy a kiegészítő kezelésként alkalmazott oxitocin a betegek állapotát nem rontotta és jelentős mellékhatások sem jelentkeztek. Számos klinikai tanulmányban a tünetek mérséklődését írták le. Kiemelendő, hogy a nehezen kezelhető kognitív tünetek esetében is javulás érhető el megfelelő dózissal.

Összefoglalás, következtetés

A szkizofrénia egy krónikus, igen változatos tüneti megjelenést mutató neuropszichiátriai kórkép, mely kialakításában az oxitocinerg rendszer szabályozási zavara bizonyítottan szerepet játszik. Éppen ezért fontos, hogy az oxitocin terápiás alkalmazásában rejlő lehetőségeket minél jobban megismerjük. Tekintettel a neurohormon szociális kognícióban betöltött szerepére, számos tanulmány vizsgálja és találja hatásosnak e tünetek kezelésére, melyekre a jelenleg alkalmazott antipszichotikumok kevésbé alkalmasak. A klinikai vizsgálatokból származó eredmények biztatóak az antipszichotikum terápia kiegészítéseként alkalmazott intranazális oxitocinnal kapcsolatban; javulás érhető el a pozitív, a negatív és a kognitív tünetekben is. Biztató továbbá, hogy a klinikai vizsgálatok során a kezelést jól tolerálhatónak találták, szinte semmilyen mellékhatás nem lépett fel, illetve egy esetben sem számoltak be oxitocin adását követő további állapotromlásról.

Mindezek alapján az oxitocin ígéretes farmakonjelölt a szkizofrénia terápiájában.

Irodalom

BRÜNE 2005 = Brüne M.: „Theory of Mind” in Schizophrenia: A Review of the Literature *Schizophrenia Bulletin* (2005) 21–42.

BUJANOW 1972 = Bujanow W.: Hormones in the treatment of psychoses *British Medical Journal* (1972) 298.

12 MORTIMER 2007, 7–14.

13 RÓZSA ÉS TÁRSAI 2012, 229–251.

14 CSÁKVÁRI ÉS TÁRSAI 2014, 5–26.

15 BRÜNE 2005, 21–42.

16 ELWOOD 1995, 173–201.

CSÁKVÁRI ÉS TÁRSAI 2014 = Csákvári J. – Várnagy-Tóth Z. – Győri M.: A tekintetkövetés (eye-tracking) módszer alkalmazhatósága és a vizuálisan vezérelt szakkádok jellemzői intellektuális képességzavarral élő felnőtteknél *Magyar Pszichológiai Szemle* (2014) 5–26.

ELWOOD 1995 = Elwood R.: The California Verbal Learning Test: Psychometric Characteristics and Clinical Application *Neuropsychology Review* (1995) 173–201.

GIMPL – FAHRENHOLZ 2001 = Gimpl G. – Fahrenholz F.: The oxytocin receptor system: Structure, function, and regulation *Physiological Reviews* (2001) 629–683.

GOH ÉS TÁRSAI 2021 = Goh K. – Chen C. – Lane H.: Oxytocin in schizophrenia: Pathophysiology and implications for future treatment *International Journal of Molecular Sciences* (2021) 1–26.

GYIRES – FÜRST 2020 = Gyires K. – Fürst Zs. (szerk.): *A farmakológia és klinikai farmakológia* Budapest 2020, 449–458.

LENG – LUDWIG 2016 = Leng G. – Ludwig M.: Intranasal Oxytocin: Myths and Delusions *Biological Psychiatry* (2016) 243–250.

MORTIMER 2007 = Mortimer A.: Symptom rating scales and outcome in schizophrenia *The British Journal of Psychiatry* (2007) 7–14.

OWEN ÉS TÁRSAI 2016 = Owen M. – Sawa A. – Mortensen P.: Schizophrenia *The Lancet* (2016) 86–97.

QUINTANA ÉS TÁRSAI 2021 = Quintana D. – Lischke A. – Grace S. – Scheele D. – Ma Y. – Becker B.: Advances in the field of intranasal oxytocin research: lessons learned and future directions of clinical research *Molecular Psychiatry* (2021) 80–91.

RÓZSA ÉS TÁRSAI 2012 = Rózsa S. – Kálmán R. – Kő N. – Fiáth T. – Magi A. – Eisinger A. – Oláh A.: Az érzelmi arcfelismerés mérése és jelentősége a pszichológiai kutatásokban: az Ekman 60 Arc Tesztel szerzett hazai tapasztalatok (2012) *Pszichológia* 229–251.

STAHL 2018 = Stahl S.: Beyond the dopamine hypothesis of schizophrenia to three neural networks of psychosis: dopamine, serotonin, and glutamate *CNS Spectrums* (2018) 187–191.

TANDON ÉS TÁRSAI 2013 = Tandon R. – Gaebel W. – Barch D. – Bustillo J. – Gur R. – Heckers S. – Malaspina D. – Owen M. – Schultz S. – Tsuang M. – Van O. – Carpenter W.: Definition and description of schizophrenia in the DSM-5 *Schizophrenia Research* (2013) 4–5.

VARGA 2011 = Varga K.: Az oxytocin mint neurotranszmitter: A perifériás hatókörön túl *Lege Artis Medicinae* (2011) 779–784.

Oxytocin in schizophrenia treatment: myth or a miracle?

SZONJA BIANKA PLESZ

Schizophrenia is a complex mental disorder affecting 1% of the population. It is characterized by abnormal behavior, cognitive deficits, and hallucinations. The underlying pathological changes have not been completely discovered yet. However, it is hypothesized that the imbalance of the neurotransmitter systems like dopaminergic, serotonergic, glutamatergic, or cholinergic neural pathways are involved in the etiology of schizophrenia. There is growing evidence that the alteration of the oxytocinergic system also plays a role in its development. Moreover, several studies proved that the antipsychotic treatment combined with intranasal oxytocin could improve symptom severity. This minireview focuses on how the neurohormone oxytocin is related to schizophrenia.

Az MRC-100 műholdon repülő kettes számú SZTE-s modul mérései

KISS ÁDÁM¹ – ANTAL LEVENTE² – SÜDI TAMÁS³ – KELEMEN ANDRÁS⁴

A kísérletek összefoglalása

Az elsődleges kísérletünkben az analóg-digitális átalakítók zaját vizsgáltuk. A kísérleti eredmények mérvadóak lehetnek, ugyanis az űr szélsőséges körülményei (sugárterhelés, folyamatos hőmérséklet-ingadozás széles hőfoktartományban) előidézhetnek akár egy öregedéshez hasonló, esetlegesen periodicitást mutató torzulást a mérési eredményekben. Összeállításunkban állandó értéket kellene mutatnia az átalakítónak, pontosabban annak állandó zaját kell kimérnünk. A kérdés, hogy ez állandó-e a műhold napszinkron pályájának minden pontján, illetve az űrben töltött küldetés elején és végén. A méréshez folyamatosan, a legtöbb mérésekhez képest alacsony mintavételi frekvenciával rögzítünk egy referenciafeszültséggel arányos potenciált. A legutóbb rögzített mérési eredményeket, illetve annak korábbi értékeiből készített hisztogramot sugározzuk vissza a Földre, ez alapján próbálunk majd következtetéseket levonni. Végső tudományos kérdésként az említett analóg-digitális átalakítók kalibrálásának űrben szélsőeges gyakoriságát szeretnénk meghatározni.

A másodlagos kísérletünkben a műholdon elhelyezett többi mérési kártya órajelének a bizonytalanságát mérjük. Ehhez a közös kommunikációs vonalon mérjük a beérkezett bitek hosszát, amiből egy hisztogramot készítünk. A mérés eredményeként láthatóvá válik, hogy mennyire kritikus precíziós időzítéseket alkalmazni egy zsebműhold fedélzetén. A kísérlet eredményeként arra számítunk, hogy vagy egyértelmű ajánlást tudunk tenni stabil órajelek számára, vagy felvethetjük egy tömeg- és térfogatcsökkentett – ezáltal jóval olcsóbb – megoldásként a belső órajelről működő mikrovezérlők használatát.

Harmadlagos kísérletként a kultúrát szólaltatjuk meg. Ebben az üzemmódban a műhold idézeteket és diákok üzeneteit fogja sugározni, ezzel is népszerűsítve befogadó intézmény (SZTE Móra Ferenc Szakkollégium) sokszínűségét.

Negyedleges kísérletként egy mágneses szenzort helyeztünk el az áramköri lapon, amivel reméljük, lehetőségünk lesz a pálya közben a mo-

1 SZTE SZAOK Élettani Intézet

2 SZTE Móra Ferenc Szakkollégium

3 SZTE Móra Ferenc Szakkollégium

4 SZTE JGYPK Informatika Alkalmazásai Tanszék, Szegedi Radnóti Miklós Kísérleti Gimnázium

dulunkat érő mágneses behatásokat – például a fedélzeten szintén elhelyezett helyeztetszábrályzó rendszer mágneses terét – vizsgálni.

Ötödleges kísérletként egy egyszerű hőmérőt helyezettünk el az áramkörben.

Hatodik kísérletként egy háromszor hármás táblán játszható amőba játék érhető el a műhold távvezérlésével.

Kísérletek áramköri megvalósítása

Az áramkör központi eleme egy ST Microelectronics gyártmányú STM32L010 típusú mikrovezérlő.

Meleg-tartalékolt helyi órajele-generátor

Mivel a használt szoftver – a mérési és kommunikációs értékek állandóságának biztosítása miatt – megköveteli a precíz órajelet, ezért nem használtuk a mikrovezérlő belső oszcillátorát, helyette egy tartalékolt külső órajelforrást terveztünk az áramkörre (1. ábra A1-B1-A2-B2). A tartalékolás során figyeltünk arra, hogy az elkészült nyomtatott áramkörön mechanikai rezonancia alapján különböző helyekre kerüljenek kristályok, ugyanis ezeket tartjuk a legérzékenyebbnak a műholdat fellövés közben érő, rakétából származó mechanikai hatásoknak.

Állandó ADC érték előállítás

A használt mikrovezérlő referenciasfeszültségnek az AVCC címkéjű lábát használja. Erre a betáplálási pontra RLC szűrőt terveztünk, valamint egy kiegyenlített osztót. A kiegyenlített osztó a referenciasfeszültséggel arányos feszültséget állít elő, ami ideális esetben állandó ADC értéket eredményez.

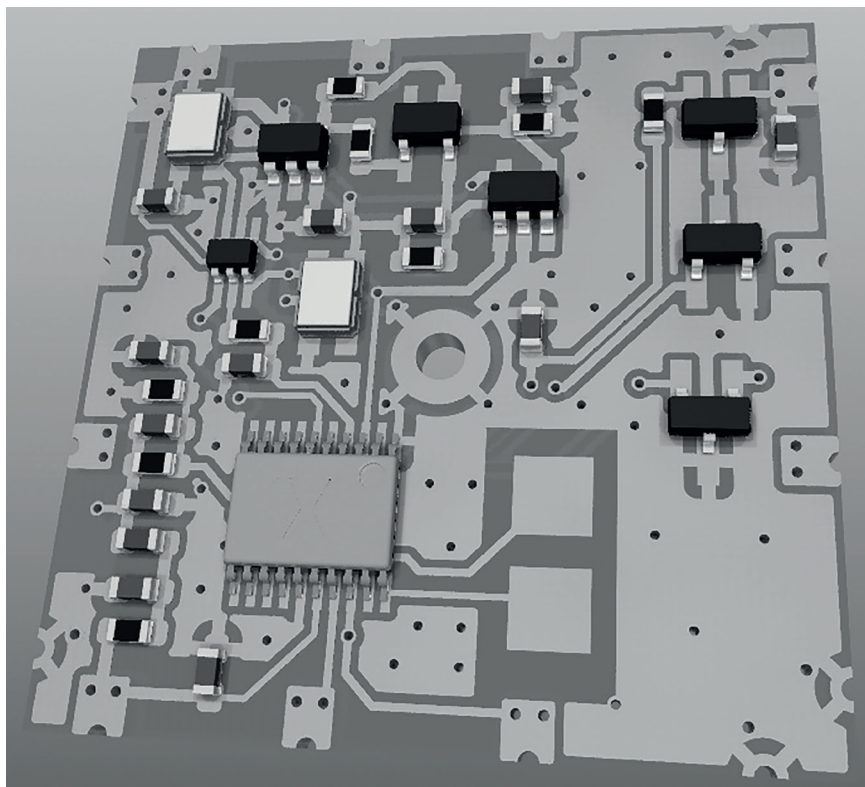
Soros-vonali bitidő mérés

A bitidő méréséhez a mikrovezérlő számláló/időzítő egységet használtuk, a megfelelő eseménybemenetre kötöttük a soros-vonali jelet.

A számlálót úgy állítottuk be, hogy a kommunikációs vonal lefutó éleinél időpontját nézze. Ezen időpontok különbségéből könnyedén számolható a bitidő egy csomag végén, hiszen minden csomag lezáró-sorozata ismert.

$T_{bit} = \frac{t_1 + t_2}{7}$, ahol t_1 és t_2 az utolsó három lefutóél közötti időket jelöli. A lezáró karaktere – ami egy új-sor ASCII karakter – a start bittel együtt pont hét bitnyi időt ölel fel a lefutó élével.

2. ábra: Az áramköri terv megvalósításának térbeli látképe

Idézetek leküldése

Az idézetek közvetlen leküldésére alkalmatlan volt az elérhető kommunikációs protokoll, mivel annak karakterkészlete erősen korlátozott, ezért egy Base64-szerű kódolást használtunk. A Base64 kódolás egy adott sextet kódolására a per karaktert használja, ami szintén tiltott karakter a rendelkezésre álló kommunikációs protokollban. Ennek elkerülésére ezt a sextetet egy mínusz karakterrel kódoltuk, ami megfelel a kapott előírásoknak.

Hőmérséklet és mágneses indukció mérés

A hőmérsékletet egy National Semiconductor által gyártott LM 61, míg a Honeywell által gyártott SS 39ET Hall-szenzorral a mágneses indukció nagyságát tudjuk mérni. A kapott feszültségértékeket a mikrovezérlő ADC-jével mérjük.

A modul szoftveres működése

A modul szoftvere a C++20 szabvány szerint íródott. A legtöbb mérés már áramköri szinten vagy a mikrovezérlő perifériáiban megtörténik. A vezérlő memóriájának egy részében strukturáltan tároljuk a működéssel kapcsolatos statisztikákat, mint a mikrovezérlő újraindításainak száma, kommunikációs hibák száma stb. A kommunikáció csomagjainak karaktereit egy UART periféria által indított megszakítás kezeli. Amikor egy csomag végére ért az algoritmus, akkor az időzítő perifériából kiolvassa a bitidőket, és ezeket eltárolja a csomagokkal együtt. A beérkezett és helyes csomagok egy körtárolóba kerülnek. Minden UART eseményről statisztika készül, amit a fent említett statisztikai célú struktúrában tárolunk. A program főciklusában figyeli, hogy a gyűrűs tárolóba érkezett-e új csomag. Amennyiben igen, úgy a protokollnak megfelelően válaszol rá. A hisztogramok egy adott memóriaterületen képződnek le, ezt a területet mérési területnek hívjuk.

A modulnak több szoftveres üzemmódja van, ezeket az éppen zajló mérés különbözteti meg egymástól. Más üzemmódokban más-más telemetria üzeneteket közöl. Ezen üzenetek első két karaktere ad egy képzetes címet az ezt követő adatoknak a fent említett módosított Base64 kódolással. Az első címek (AA-tól AD-ig) a korábban említett állapotinformációkat és statisztikákat tartalmazza, ezt követi a mérési memóriaterület leképezése. A telemetria üzeneteket az eszköz szekvenciálisan küldi le. A hardveres watchdog időzítőjének újraindításáért a főciklus felel. A modul programjának helyességét statikus kódelemzővel (Cppcheck) is ellenőriztük az egységteszteken és funkcionális teszteken túl, valamint fuzz-tesztet is használtunk a megfelelőség ellenőrzéséhez.

Értékelés

Az elkészült áramkör a mérések alapján képes volt kommunikálni a műhold fedélzeti számítógépével. A felbocsátás várhatóan 2023 nyarán fog megtörténni. Az ezt követő hónapokban sikeres fellövést követően elérhetővé válnak az adatok, melyeket a megfelelő módszerekkel fogunk kiértékelni.

Az összeszerelt műholdról kapott fellövés előtti, földi adatok az alábbi szövegből olvashatók ki. Magát a lenti kimenetet egy saját fejlesztésű program gyártja a modulból kikerkező adatok alapján.

Bootnum: 1
Experiment: UART_RATES
Temperature: 25.9578 degree celsius
VCC: 3.3468 volts
Oscillator: PRIMARY
Voltage divider: 1.6162 volts
UART received chars: 2864
UART idles: 196
UART errors: 0
Measure errors: 0
Comm errors: 204 from which unknown command: 204
Unkown interrupts: 0

1. programkimenet: A modulról földi mérés közben lekérdezett állapotadatok szöveges ábrázolása

Köszönet

Köszönettel tartozunk a projekt ipari támogatóinak: RET Elektronika, Eurocircuits, FDH Kft., CSIHA Zrt. Köszönettel tartozunk továbbá a BME-nek, amiért biztosították számunkra ezt a lehetőséget.

Hivatkozások

A modul elkészítésének forrásanyagai: <https://github.com/moraszk/space-noise-o-meter>

Base64 kódolás: <https://developer.mozilla.org/en-US/docs/Glossary/Base64>

C++20: ISO/IEC 14882:2020

Cppcheck: <https://cppcheck.sourceforge.io/>

Fuzz testing: <https://www.fuzzingbook.org/>

LM 61 adatlap: <https://www.ti.com/lit/ds/symlink/lm61.pdf>

SS 39ET adatlap: <https://www.ret.hu/media/product/31487/604357/ss39et-ss49e-ss59et.pdf>

STM32L010 adatlap: <https://www.st.com/resource/en/datasheet/stm-32l010f4.pdf>

Experiments on the second payload of SZTE on the MRC-100 satellite

ÁDÁM KISS – LEVENTE ANTAL – TAMÁS SÜDI – ANDRÁS KELEMEN

In 2023 the Budapest University of Technology and Economics (for the anniversary of its Amateur Radio Club) launches its next satellite, the MRC-100. Generously they offered several Hungarian universities the opportunity to place their payloads on the satellite. Two modules of the University of Szeged were onboard. Other than a department-related one, a group of students also developed a circuit. This module contained several experiments described in this paper.

A gamifikáció elméleti megközelítései¹

Út a játékos városfejlesztésig

TÓBIÁS KATINKA

Bevezetés

Napjaink egyre felkapottabb témájává kezd válni a **gamifikáció** (angolul gamification), másnéven játékosítás. Ezt jelzi, hogy a nemzetközi szakirodalomban az elmúlt évben megnövekedett a kérdéskört tárgyaló publikációk száma, melyek fókuszukat tekintve is mind szerteágazóbbak lettek. A hazai kutatások egyelőre kevésbé foglalkoznak a témával, mely egyrészt önmagában is indokolja az alaposabb vizsgálatot; másrészt a gamifikáció a mindennapjaink része, legfeljebb nem tudjuk róla, hogy játékosított tevékenységben veszünk részt. Ugyanakkor a vállalatokon belüli teljesítményösztönzés, a diákok és egyetemi hallgatók tanulásra való **motiválása** gamifikált eszközökkel történik sok esetben. Miért van erre szükség? Párhuzamosan a digitalizáció egyre fokozódó jelenlétével az oktatásban csökken a motiváció, a marketing egyre nehezebben kelti fel a fogyasztók érdeklődését, vagy éppen a várostervezésben a közösségi részvételi eseményeken kevesen vesznek részt, mindeközben a kreatív és okos városok koncepciói egyre nagyobb hatással bírnak – azaz az állampolgári részvételre egyre több lehetőség nyílna.

A mindezen, a teljesség igénye nélkül felsorolt jelenségek közé beemelt gamifikáció bár gyakran az újdonság erejével hat, egy idő után feltűnik az egyik legnagyobb hiányossága, mégpedig, hogy **nem áll rendelkezésre egy egységes elméleti keret, értelmezés**. A különféle alkalmazási területek esetében azokra lett igazítva a módszer, azonban az egyikből másikba való adaptálás sokszor nehézségekbe ütközött, maga után vonva a hibákat, mint például a felhasználók igényeinek megfelelő felmérése, vagy a szükséges eszközök feltárásához szükséges előzetes kutatás hiánya, melyek következtében a gamifikációs próbálkozás sikertelen lett.

1 Jelen tanulmány A Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-22-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

A fentiek alapján jelen tanulmány célja a gamifikáció elméleti keretének általánosabb körüljárása, kiemelve két jelentősebb modellt is, valamint hogy két kutatási kérdésre is választ adjak, melyek a következők:

- Milyen (nem feltétlenül alkalmazott, de létező) elméleti megközelítései vannak jelenleg a gamifikációnak?
- Hogyan kapcsolható a gamifikáció a digitalizációhoz, valamint a kreatív és okos városok koncepcióihoz és ezáltal a városfejlesztéshez?

A tanulmányban röviden bemutatom a gamifikációt, majd a különféle elméleti megközelítéseket részletesebben. Ezt követően leírom, hogyan kapcsolódnak a gamifikáció, a digitalizáció és a különféle városkonceptiók egymáshoz. Ez után a városfejlesztéshez való kapcsolódását mutatom be, majd a kutatás további irányairól fog szó esni.

A gamifikáció fogalma

A Bevezetésben már utaltam arra, hogy sok területen megjelent a gamifikáció kutatása, ebből kifolyólag a fogalom definiálásával is többen megpróbálkoztak. A különböző meghatározások ugyanakkor ugyanazt a jelentést hordozzák, csupán más szavakkal leírva, vagy másra helyezve a hangsúlyt. Összegezve ezeket, a legegyszerűbben úgy lehet definiálni, hogy **a gamifikáció olyan tevékenység, amely során egy nem-játékhoz játékbeli, játékos elemeket használunk/társítunk.**²

Nem-játék lehet pl. a nyelvtanulás, a bevásárlás, a sport, a takarítás vagy a mindennapos ingázás a munkahelyre. A játékbeli vagy játékos elemek pedig mind olyanok, amiket egy számítógépes, telefonos, vagy akár analóg játékokban meg lehet találni. A legalapvetőbbek a következők:

- pontok, jelvények, rangsorok;
- küldetések, szintek, teljesítmények;
- karakterkészítés és -fejlődés nyomon követése.³

Ezeket az elemeket – egy megfelelő módszertant követve – be lehet építeni a fentebb említett nem-játék példákba, eredményképpen pedig a jobban ösztönzött nyelvtanulást, a tudatosabb, esetleg fenntarthatóbb bevásárlást, a sportolás iránt megnőtt motivációt, a takarításra való nagyobb hajlandóságot és a környezetkímélőbb közlekedést láthatjuk. Ennek oka, hogy a játékosítás során a kívánt viselkedést, cselekvéseket jutalmazzuk, ezzel ösztönözve a résztvevőket – legyenek azok vásárlók, ügyfelek vagy az állampolgárok szélesebb köre.

2 ARNOLD 2014, 3.

3 KIRYAKOVA – ANGELOVA – YORDANOVA 2014, 1.

A felsorolt játékelemek az emberi motivációra hatnak, konkrétan az ún. **külső és belső motivációra**. Ez előbbi arra ösztönöz, hogy saját érdekből és személyes jutalom miatt végezzünk tevékenységeket, míg az utóbbi arra, hogy olyan tevékenységet végezzünk, mely által jutalomban részesülünk, vagy hogy elkerüljünk egy büntetést.⁴ A játékfejlesztők felfedezték ezeknek a jelentőségét, és az elmúlt években egyre népszerűbbé váltak az olyan játékok, amik mind a két motivációra építenek, ezért van, hogy sokan egy lehetetlennek tűnő küldetést is meg akarnak oldani, és ha kell, órákon át ülnek a képernyő előtt és próbálkoznak vele. Az ilyen játékok során a játékos csak sokszori próbálkozás után tud a nehezebb főeladásra jutni, viszont amikor sikerül, az egyrészt jó érzéssel tölti el a játékos, másrészt ott a játék történetében való továbbhaladás jutalma is. Ilyen játékok pl. a Dark Souls sorozat, a Sekiro: Shadows Die Twice, vagy a mostanában felkapott Elden Ring.

Ha alaposabban belegondolunk, egészen sok olyan alkalmazás van, amit egyáltalán nem játéknak használunk, mégis játékosított. Ilyen pl. a talán leghíresebb nyelvtanulási applikáció, a Duolingo, melyben tapasztalati pontokat (XP-t) lehet gyűjteni a tanulás előrehaladtával, és ezáltal egy ranglétrán besorolnak minket. Ráadásul az ún. streak (egymást követő tanulással töltött napok száma) által arra ösztönöz, hogy mindennap használjuk az appot és tanuljunk. De nem csak a Duolingo ilyen, a legtöbb szokáskövető app, sport applikáció, közlekedést monitorozó app, vagy az olyan tanulóhoz köthető oldalak, mint a Quizlet és a Kahoot!, mind gamifikált programok. Azon túl, hogy hasznosak, igyekeznek a felhasználót a különféle játékos elemekkel minél tovább megtartani aktívnak.

Bizonyos szempontból elmondható, hogy ezekre az alapokra kezdtek építkezni a nagyobb kísérletek, amik vagy egy konkrét játékot, vagy a célnak megfelelő elkészített applikációt használtak annak vizsgálatára, hogy vajon a gamifikáció segítségével jobban motiválhatóak-e az emberek. A növekvő számú kísérlet, megfigyelés és próbálkozás pedig indukálta az elméleti keretekkel való komolyabb foglalkozást is – a következőkben ezeket tárgyalom.

Elméleti megközelítések

A különféle alkalmazási területen történt kísérletek következményeképp azoknak megfelelő, azokra szabott elméleti keretek születtek. Így megvan a saját elméleti háttere az oktatási, a vállalati, a marketing, az egészségügyi és a mobilitási adaptációknak, és míg az adott területen belül viszonylag könnyen ki lehet indulni egy korábbi kísérletből akár a módszereket, akár az elméleti alapokat tekintve, ugyanakkor interdiszciplináris keretek

közt ez már nehezebben, vagy egyáltalán nem kivitelezhető. És bár eddigi elemzett vizsgálatok tapasztalatai alapján kijelenthető, hogy az irodalmak túlnyomó része a gamifikáció pozitívumait helyezte előtérbe, elszórva előfordult olyan is, amely inkább a negatívumokat igyekezett kiemelni.

Az előbb említett okok miatt sok gamifikációs kísérlet részben vagy teljesen sikertelennek bizonyult. A mögöttes indok általában egyszerű: komolyabb elméleti megalapozás és módszertani kidolgozás nélkül tetszőlegesen alkalmaztak pl. osztálytermi oktatásban játékos elemeket, melynek következménye nemhogy a jobb, de több esetben a rosszabb teljesítmény, lecsökkent motiváció és kedvtelenség lett. Az ilyen esetek növekvő száma ahhoz vezetett, hogy az elmúlt néhány évben egyre nagyobb hangsúlyt kapott a nemzetközi szakirodalomban a bizonytalan alapokon álló kísérletek hiányosságainak feltárása, kiemelve egy átfogó elméleti keret meglétének, és az az alapján kidolgozott módszertan fontosságát. Egy olyan alapénak, melyből kiindulva le lehet ágazni a különféle alkalmazási területek szintjére, és csak hozzáadni az ott szükséges egyedi elemeket.

2018-ban Azouz és Lefdaoui megfogalmazták, mi a szükséges alapja a megfelelő elméleti keret kidolgozásának. A szempontokon túl a különféle célok fontosságát és típusait is kiemelték, hangsúlyozva, hogy a jó elméleti keret megtalálja az egyensúlyt az üzleti célok és a játékos célok között, mert végső soron a felhasználó áll a középpontban.⁴ Vagyis a felhasználó-központú tervezés nem egyenértékű azzal, hogy csak és kizárólag a felhasználó igényére szabjuk a módszertant, mert az újfent csak a negatív irányba tudja elvinni a kísérletet.

Ezt letisztázva tehát fontos megemlíteni, hogy egy **megfelelő megközelítésmód** tartalmazza:

- a felhasználó-központú tervezésmodell, vagyis a felhasználó igényei vannak fókuszban,
- az üzleti és a játékos célokat, vagyis egyrészt a tervezőnek milyen haszna lesz ebből, másrészt a játékosnak milyen haszna lesz,
- a profilalkotást,
- a különféle mérőszámokat, amik segítségével monitorozható a teljesítmény,
- a kiegyensúlyozottságot a fent említett célok között,
- az erkölcsösséget, vagyis nincs visszaélés a felhasználó adataival,
- és a folyamatos fejlesztést, ami a monitoring alapján megvalósul, így javítva a megközelítésmódot, egyfajta rugalmasságot adva neki.⁴

Ezen szempontok alapos figyelembevétele mellett két már meglévő elméleti modell is jó kiindulási alapként tud szolgálni. Az egyik Robin Hunicke, Marc LeBlanc és Robert Zubek **MDA** modellje, a másik pedig Yu-kai Chou **Octalysis** modellje.

Az MDA modell

A 2004-ben megszületett modell egy hárompillérű, egymással összefüggő elemekből álló modell. Alapja a **Mechanikák – Dinamikák – Esztétika** hármasa, angolul Mechanics – Dynamics – Aesthetics. A modell megalkotóinak célja az volt ezzel, hogy a játéktervezésben (game design) meglévő hiányosságokat áthidalják vele, valamint felhívták a figyelmet arra is, hogy az alapvető különbség a játékok és az egyéb szórakoztatóipari termékek közt az előbbiek népszerűségének és fogyasztásának a kiszámíthatatlansága. Ezért a fogyasztói szempontokat három fő elemre bontották: szabályok, rendszer és szórakozás. Ez pedig maga után vonta a tervezésbeli párjaik megfogalmazását: a mechanikákat, dinamikákat és az esztétikát. Egy játék mechanikája lesz a szabálya, a dinamika meghatározza a rendszert, vagyis a játék felépítését, a benne meglévő interakciókat, az esztétika pedig azt, hogy mennyire lesz szórakoztató. Ez a három elem egymással összefüggésben megadja azt a játékelményt, amitől élvezetes lesz egy játék. A mechanikák, tehát szabályok által létrejön egy keret, amiben a dinamikák adják a működést, amit a szabályok szerint kell megvalósítani, az esztétika pedig az audiovizuális elemekért felel, ami következtében szép lesz a grafika és a zene, jók lesznek a hangeffektek. Szintén fontos egy másik fajta megközelítésmód javaslata a játékok iránt: az alkotók szerint egy (számítógépes) játékot nem médiaként, hanem műalkotásként kell kezelni. Szerintük, ha így áll a tervező egy játékhoz, könnyebb azt úgy megformálni, mint egy rendszert, ami az interakciókból álló viselkedésen alapul.⁵

Fontos még említeni azt is, hogy a modell alkotói felhívják a figyelmet azon szempontok figyelembevételére is, melyeket fentebb taglaltam, vagyis a felhasználó-központú tervezésmodellre, az üzleti és a játékos célokra, a profilalkotásra, a különféle mérőszámokra, a kiegyensúlyozottságra, az erőkölsösségre és a folyamatos fejlesztésre.^{4,5}

Összességében az MDA egy design oldalú, inkább a játék alapvető, már-már programkódszintű tervezésének a megalapozója. Kiemelendő ugyanakkor, hogy bár létezik lassan 20 éve a modell, az olvasott irodalmakban alig jelent meg hivatkozási alapként, amiből arra lehet következtetni, hogy bár létezik, mégsem kapott kellő hangsúlyt, így nem is feltétlenül alkalmazták gamifikációhoz az elmúlt évek során.

Az Octalysis modell

A 2016-ban napvilágot látott modell sokkal aprólékosabb az előbbinél és inkább az emberi oldalról közelíti meg a problémát. Az elnevezés – **Octalysis** – onnan eredeztethető, hogy Chou az emberi motiváció 8 dinamikus fő mozgatórugóját vette alapul. Ezek sorban:

1. Jelentéstartalom, vagyis a játékos úgy érzi, hogy valami nagyszerűt visz véghez, mintegy „kiválasztottként”.
2. Fejlődés és teljesítmény, ami a belső hajtóerő ahhoz, hogy fejlődjünk, készségeket sajátítsunk el és végső soron, hogy túljussunk a kihívásokon.
3. A kreativitás és a visszajelzés ösztönzése, ami akkor valósul meg, amikor a felhasználó valamilyen kreatív folyamat során különféle dolgokat próbál ki, viszont szeretné látni ennek eredményét is, mely alapján változtathat (lásd Legoval való játék).
4. Tulajdonjog és birtoklás, ami inkább az irányítás birtoklására, a kontroll meglétére utal, az érzésre, hogy valami az övé, ezáltal szeretné fejleszteni is azt.
5. Szociális befolyás és rokonság, ami az összes olyan szociális elemet magában foglalja, mint a mentorálás, társadalmi elfogadás, társadalmi visszajelzés, társaság, sőt, még a versenyzést és az irigységet is.
6. Szűkösség és türelmetlenség, ami abból fakad, hogy azért akarunk valamit, mert ritka, exkluzív, vagy nem lehet azonnal megszerezni.
7. Kiszámíthatatlanság és kíváncsiság, amikor is nem tudjuk, mi fog történni, de kíváncsiak vagyunk, és ez hajt előre (pl. egy történet követése, de ide tartozik a szerencsejátékozás is).
8. Veszteség és elkerülés, vagyis annak motivációja, hogy elkerüljük, hogy valami rossz történjen.⁶

A modell ezen fő elemek mentén főleg a pszichológia irányából közelíti meg a játékokat és magát a játékosítást is. A gondolatmenet érdekében különbséget tesz bal és jobb agyféltekés, valamint fehér kalap (white hat) és fekete kalap (black hat) gamifikáció közt. Ez előbbi csak szinonimaként értendő, nem a tényleges bal és jobb agyféltekéről van szó, csupán így szeretne különbséget tenni a már korábban is említett külső és belső motiváció közt. A modell bal fele (**bal agyfélteke**) a külső, míg jobb fele (**jobb agyfélteke**) a belső motivációra ható tényezőket sorolja fel. A fehér-fekete kalapos felosztás a modellt vízszintesen vágja ketté. A felső, **fehér kalap** felét a modellnek a pozitív, míg az alsó, **fekete kalap** részét a negatív motivációk közé sorolja. Az előbbiekre tartozik minden olyan cselekvés, amelyet

6 CHOU 2016, 23–33.

azért csinálunk, mert jó érzéssel tölt el, vagy segíti a kreativitásunk szárnyalását, jelentőségteljessé tesz valamit. Ezzel szemben a negatív motiváció minden olyan cselekvést hajt, melyet a bizonytalanság és szorongás szül, és folyamatos küzdelemre van szükség, hogy végül nehezen elérjük a célunkat. Ez nem feltétlen okoz jókedvet, sokkal inkább csak muszáj az adott feladatot elvégezni. Ugyanakkor fontos kihangsúlyozni, hogy ez nem azt jelenti, hogy a következménye rossz lesz. Chou példának a konditerembe járást hozta, melyhez az embernek nem feltétlenül van kedve, de ez lesz a szükséges rossz, hogy jól nézzen ki a nyári fotókon, vagy jobban érezze magát a bőrében.⁶

A két modell tehát két különböző oldalról közelíti meg a tervezést. Az **MDA** inkább egy játék struktúrájának alapjait adja meg, míg az **Octalysis** az emberi oldalról tesz hozzá, vagyis mik azok a konkrét motivációk, amikre építve a játékost, a felhasználót leköthetjük. Az Octalysis fő szempontjai mentén gondolkodva meg lehet alkotni úgy a szabályokat, hogy ne kössék meg túlságosan a játékos kezét, ki lehet alakítani a megfelelő interakciókat és dinamikai elemeket, illetve olyan esztétikát adni a játéknak, hogy a játékos azért is akarjon játszani, mert szépnek fogja tartani a látványt, izgalmasnak az effekteket és a zenét. Ezeket alapul véve, valamint a fentebb említett megfelelő megközelítésmód szempontjait is szem előtt tartva lehetséges egy jó elméleti keret, egyúttal gamifikációs design kidolgozása, melyre már egy stabil módszertant lehet építeni, ami pedig lehetővé teszi a kísérleteket.

Gamifikáció – digitalizáció – városkonceptiók

A fejezetcím három fogalmát nehéz lenne napjainkban külön kezelni, mivel a technológiai és társadalmi változások miatt valamilyen szinten összefüggnek egymással. Igaz, a gamifikáció és a digitalizáció egy könnyebben lehatárolható fogalom, a városkonceptiók pedig inkább egy gyűjtőnév, ugyanakkor úgy gondoltam, ezeket együtt, egymással összefüggésben mutatom be. Ennek azért is éreztem szükségességét, mivel a három fogalmat külön-külön a másik kettő nélkül nehezen lehetne körüljárni. Ez alól legfeljebb a városkonceptiók lennének kivételek, ugyanakkor a digitalizáció fontossága ott is megjelenik.

Ezek között talán a **digitalizáció** az elmúlt időszakban az egyik legfelkapottabb szó, figyelembe véve a közelmúlt pandémiás válságát és a digitális oktatás, valamint home-office munkavégzés elterjedését. Ugyanakkor a városkonceptiókon belül is sűrűn találkozhatunk a smart city, vagyis az okos városok koncepciójával, de a kreatív városok elmélete is ide kapcsolódik.

Azt, hogy pontosan mit nevezünk **okos városnak**, nehéz meghatározni, mivel egy elég sokrétű jelenségről van szó, melyhez több más fogalom is kapcsolódik. Ezekben viszont a közös, hogy a **technológia**, azon belül is az infokommunikációs technológia megléte mindig nagy hangsúlyt kap.⁷ Következésképpen az okos városban a digitalizáció jelenléte szükséges, hiszen az okos eszközök és az internet használatára épít. Hogyan kapcsolódhat akkor ehhez a gamifikáció? A magas technológiai fejlettség lehetővé teszi annak alkalmazását, hiszen így jobb az internet lefedettsége, esetenként több ingyenes wifipont is található, illetve a polgároknál rendelkezésre állnak a szükséges eszközök is. Ezek segítségével egy okos város könnyen lehet játékos város is.⁸ Így például az olyan **geolokáción** alapuló, **kiterjesztett valóságú** (AR – augmented reality) telefonos játékok, mint a Pokémon Go! nagy népszerűségnek örvendenek a mai napig. Ezek a játékok mobilitásra sarkallják a felhasználót, aki így felfedezheti a városnak olyan pontjait is, ahol előtte lehet, hogy még soha nem járt. Felértékelődnek bizonyos teretek annak függvényében, hogy a játék mennyi – jelen esetben – Pokémont jelentet meg az adott GPS koordinátánál. Ezáltal kialakulhatnak olyan „hot spot”-ok a településeken, ahol sok játékos megfordul, akik így akár találkozhatnak egymással, kisebb közösségeket alakíthatnak ki. Így egy ilyen geolokációs játék nemcsak a település felfedezésében, hanem a szociális kapcsolatok kialakításában is eszköz lehet.^{9, 10}

De nem csak ilyen szempontból köthető ide a gamifikáció. Készült kísérlet a közlekedés fenntarthatóbbá tételére is, mely egy applikáción keresztül történt. Az appban meg lehet adni, hogy milyen közlekedési módot választunk és mennyit haladunk vele, ami alapján pontokat lehet gyűjteni. Természetesen minél „zöldebb” módon közlekedünk, annál jobbak vagyunk a rangsorban.¹¹ Ennek komoly társadalmi haszna is van, hiszen a környezetszennyezés és a globális klímaproblémák égető dolgok napjainkban, és egy-egy ilyen kezdeményezés jobban ösztönözné az embereket arra, hogy kevésbé környezetszennyező módon közlekedjenek, amivel a közlekedés okozta lég- és zajszennyezés jelentősen csökkenthető lenne.

Rengeteg apró példát lehetne még hozni ezek kapcsolatára, a lényeg ugyanakkor az, hogy az okos városok technológiai fejlettsége és a digitalizáció térnyerése az ezekkel párhuzamosan megjelenő társadalmi jellemzőkkel, melyeket a korábbi fejezetekben már kifejtettem (motiválatlanság, kedvtelenség, érdeklődés hiánya stb.), lehetőséget biztosítanak a gamifiká-

7 SZALAI 2020, 88–96.

8 CRISMAN – McALLISTER – RUGGILL 2020, 149–160.

9 POPLIN – DE ANDRADE – DE SENA 2020, 64–68.

10 MOORE 2020, 133–143.

11 KAZHAMIKIN – MARCONI – MARTINELLI – PISTORE – VALETTO 2016, 1–7.

ció megjelenésére, amely megfelelő módszertan mentén a korábban említett problémákra megoldást nyújthat.

A városkonceptciók alatt ugyanakkor nem csak az okos várost értem, mivel a játékosításnak a **kreatív városok** esetében is fontos szerepe van, csak nem ugyanolyan szempontból. Ha a kreatív város fogalmát a Richard Florida által meghatározott szempontok alapján szemléljük, a gamifikációnak nagy jelentősége van az ilyen városok létrejöttében. Florida elmélete alapján a kreatív városokban a **kreatív osztály** hányada magas. Ebbe a csoportba azok tartoznak, akik az ún. kulturális iparban dolgoznak (pl. a művészek, a médiában dolgozók, a szoftvertervezők, a grafikusok, a belső-építészek stb). A gamifikáció alapját a játékok adják, sok esetben a számítógépes vagy mobiljátékok. Ezek fejlesztéséhez pedig kreatív munkaerőre van szüksége, ebből kifolyólag – többek között – a **játékipar** vagy indukálja, hogy a város kitermelje a kreatív osztályt, vagy odavonzza azt.¹²

Látható tehát, hogy a három fogalom között valóban van összefüggés, az egyik kiválthatja a másikat, vagy éppen átfedésben vannak egymással, ebből kifolyólag, amikor a városfejlesztés gamifikációjáról esik szó, ezeket a fogalmakat és a mögöttük megbúvó jelenségeket nem szabad különállóan kezelni. A városfejlesztés, a közösségi tervezés, a lakossági bevonás ösztönzésének eredményességéhez a digitalizációt, a gamifikációt és a városfejlesztésben uralkodó városkonceptció jellemzőit és sarokpontjait is figyelembe kell venni.

Kapcsolat a városfejlesztéssel

Az előzőekben leírtak alapján elmondható, hogy a gamifikációt kapcsolatba lehet hozni a városfejlesztéssel is – ugyanakkor a kapcsolódó lehetőségeket még kevésbé használták eddig ki. A közösségi tervezésben való részvétel jobb ösztönzésére akár lehet mobil applikációkat használni, akár általánosságban játékos elemeket egy lakossági fórum alkalmával, melynek közösségformáló hatásai is vannak. A szakma oldaláról egy városszimulátor játék sémájára elkészített szimulátor program 3D-s valós idejű **modellek**, valamint szcenáriók készítését teszi lehetővé, amik egyrészt az éppen zajló folyamatok jobb megértéséhez járulnak hozzá, segítve az egyes döntések bemutatását, elfogadtatását, másrészt pedig könnyebb előrejelzéseket, szimulációkat készíteni.

Ugyanakkor kiemelendő, hogy a tanulmány elején is felvetett elméleti és módszertani hiányosságokból kifolyólag jelenleg számos kockázattal járhat a városfejlesztés gamifikálása – ez az egyik oka, hogy viszonylag kevés példát találunk erre. A lehetséges problémák egyik példája az a sikertelen próbálkozás is, mely az online ügyintézkést (e-government) igyekezett

gamifikálni, azt remélve, hogy a felhasználói aktivitás, illetve a felhasználásra irányuló hajlandóság megnő. Azonban a kialakított felhasználói felület hibákkal teli, sokak számára pedig sokkal bonyolultabb lett.¹³

Az ilyen hibák és sikertelenségek mögött megjelenő egyik legjelentősebb hiányosság az MDA modell esetében is tárgyalt felhasználó-központú tervezés figyelmen kívül hagyása. Általában nem történik meg az a rendkívül fontos előzetes felmérés a felhasználók igényeiről és kompetenciáiról, ami utána kiindulási pontként szolgálna a gamifikációs tervezésben. Más esetekben az üzleti célok előrébb állnak a lakossági célokhoz képest. Az utókövetés is sok esetben elmarad, ami következtében nem javítanak hibákat, nem alakítják a felhasználókhoz a programot. A jelen tanulmányban csupán érintőlegesen említett hibák még jobban kiemelik egy megfelelő keret fontosságát.

További irányok

A továbbiakban tehát szükséges lesz egy átfogó elméleti keret kidolgozása és finomítása, amely egyszerűbbé tehetné a különféle tudományterületek számára az adaptációt. A megfelelő elméleti keret elkészülése után a figyelmet jobban a városfejlesztés irányába lehetne mozdítani, azon belül is rendkívül fontos a lehetőségek feltárása, vagyis, hogy a városfejlesztés milyen konkrét területén használható a módszer, milyen és/vagy mekkora településeken. Ezt követően fontos lesz az akadályok megismerése, akár társadalmi, akár technológiai/infrastrukturális, akár gazdasági akadályról van szó. Ezután, a lehetőségek és akadályok ismeretében a meglévő egységes elméleti keret segítségével kidolgozható egy módszertan, amit a városfejlesztés gamifikálásához lehet használni. Ezt követően már csak a kísérletek elvégzése, a módszertani pontosítás és végezetül a gyakorlatba való átültetés lesz hátra.

Az itt leírt további irányokhoz némileg egy korábbi saját kutatás már kiindulási alapként tud szolgálni. Ebben egyrészt egy kísérlet is történt, másrészt egy kérdőíves felmérés is. A kísérlet során arra voltam kíváncsi, hogy hogyan használható a **Cities: Skylines** című városszimulátor a geográfusok képzésében. Ezt egy-egy féléves szabadon választható kurzus keretén belül kiviteleztem, mely során a hallgatók elsajátították a program alapvető használatát, majd különféle feladatokat kellett megoldaniuk. Az általános visszajelzés pozitív volt, eredményképpen elmondható volt, hogy segített a tanulási folyamatban az, hogy játszottak a játékkal, illetve ki tudták próbálni a tanultakat is. A kérdőíves felmérés online formában történt magyar és nemzetközi, a játékhoz kötődő közösségimédia-csoportokban. A kérdőívben arra voltam kíváncsi, hogy mennyire befolyásolta a kitöltők

13 CONTRERAS-ESPINOSA – BLANCO-M 2020, 93., 96–99.

városi döntéshozáshoz való hozzáállását a játék, valamint mennyire értették meg jobban a városi folyamatokat a szimulátor segítségével. Eredményképpen itt is pozitív visszajelzések érkeztek, sokan említették, hogy a játék miatt megértőbbek a városi döntéshozással szemben, vagy hogy már jobban megértik egy város működését, az abban zajló folyamatokat, és ezáltal sokkal jobban részeinek érezték magukat a településüknek, ahol élnek.

Így a korábbi kutatás már megengedi azt a feltételezést, hogy igény lehetne egy ilyen új gamifikált módszerre, de szükséges annak a pontos kidolgozása, különös tekintettel a széles körben alkalmazható módszertani eszköztár kidolgozására.

Összegzés

A tanulmányban bemutattam két, jelentősebb modellt. Jelenleg ezt a kettőt tartom olyan stabil alapnak, ami használható a további kutatásokhoz és a tervezési dizájn kidolgozásához. Ehhez hozzátartozik viszont a kutatás kezdetlegessége, így elképzelhető, hogy a későbbiekben még előfordulhat más modell is. Ettől függetlenül ezek együttes alkalmazása, együttes figyelembevétele az egységes elméleti keret kidolgozásához elengedhetetlen.

Ezen kívül bemutattam azt is, hogy hogyan kapcsolódnak a gamifikáció, a digitalizáció és adott városkonceptiók egymáshoz. A digitális 21. században, ahol egyre több az okos eszköz, az okosotthon, és az okos és kreatív városok pedig egyre népszerűbbek a városfejlesztésben, egyértelmű, hogy adott minden ahhoz, hogy az embereket jobban motiválhassuk az aktívabb részvételre a városfejlesztésben, vagy pusztán ahhoz, hogy jobban tájékoztassuk a lakosságot a lakhelyüket érintő jövőbeli fejlesztések menetéről és arról, hogy mire számítsanak, mennyire fogja az a mindennapi életüket befolyásolni.

Összegezve a leírtakat, jól látható, hogy a gamifikáció milyen roppant szerteágazó, és hogy mint módszer az ösztönzésre, még mennyire az elején jár. Természetesen lehet találkozni példákkal, amik során sikeres játékosítást lehet tapasztalni, ugyanakkor ezek léptéke nem akkora, mint amekkora kell a közösségi tervezéshez és a civil részvételhez. A sikeres gamifikáláshoz elengedhetetlenek a további kutatások, mind elméleti oldalról, mind a gyakorlati kísérletek oldaláról is, melyhez a tanulmányban elemzett két modell kiindulási pontként szolgál.

Irodalom

CHOU 2016 = Chou, Y.: *Actionable Gamification Beyond Points, Badges, and Leaderboards*. 2016

CRISMAN – MCALLISTER – RUGGILL 2020 = Crisman, J. J. – McAllister, K. S. – Ruggill, J. E.: In praise of stupid. Games, play and ideology in the smart city. In: Leorke, D. – Owens, M. (szerk.): *Games and Play in the Creative, Smart and Ecological City*. New York 2020, 149–164.

LEORKE 2020 = Leorke, D.: Games, play and playfulness in the creative city. A brief overview. In: Leorke, D. – Owens, M. (szerk.): *Games and Play in the Creative, Smart and Ecological City*. New York 2020, 27–36.

MOORE 2020 = Moore, K.: Playful mobility and playable infrastructures in smart cities. In: Leorke, D. – Owens, M. (szerk.): *Games and Play in the Creative, Smart and Ecological City*. New York 2020, 133–147.

POPLIN – DE ANDRADE – DE SENA 2020 = Poplin, A. – de Andrade, B. – de Sena, Í. S.: Geogames for change. Cocreating the future of cities with games. In: Leorke, D. – Owens, M. (szerk.): *Games and Play in the Creative, Smart and Ecological City*. New York 2020, 64–92.

SZALAI 2020 = Szalai Á.: Az okosváros-koncepció kritikai földrajzi vizsgálata – elméleti háttér és lehetséges kutatási irányok. *Tér és Társadalom* 34-2 (2020) 88–107.

Internetes források

ARNOLD 2014 = Arnold, B. J.: *Gamification in Education* (2014); https://www.researchgate.net/publication/295401531_Gamification_in_Education (Letöltés: 2023. 01. 17.)

AZOUZ – LEFDAOUI 2018 = Azouz, O. – Lefdaoui, Y.: *Gamification design frameworks: a systematic mapping study* (2018); <https://ieeexplore.ieee.org/document/8525900> (Letöltés: 2023. 01. 17.)

CONTRERAS-ESPINOSA – BLANCO-M 2020 = Contreras-Espinosa, R. – Blanco-M, A.: *Gamification in E-government Platforms and Services: A Literature Review* (2020); DOI: 10.23919/iLRN47897.2020.9155124 (Letöltés: 2023. 01. 17.)

HUNICKE – LEBLANC – ZUBEK 2018 = Hunicke, R. – Leblanc, M. – Zubeck, R.: *MDA: A Formal Approach to Game Design and Game Research*. (2004); https://www.researchgate.net/publication/228884866_MDA_A_Formal_Approach_to_Game_Design_and_Game_Research (Letöltés: 2023. 01. 17.)

KAZHAMIKIN – MARCONI – MARTINELLI – PISTORE – VALETTO = Kazhamiakina, R. – Marconi, A. – Martinelli, A. – Pistore, M. – Valetto, G.: *A Gamification Framework for the Long-term Engagement of Smart Citizens* (2018); https://www.researchgate.net/publication/305641950_A_Gamification_Framework_for_the_Long-term_Engagement_of_Smart_Citizens (Letöltés: 2023. 01. 17.)

KIRYAKOVA – ANGELOVA – YORDANOVA 2014 = Kiryakova, G. – Angelova, N. – Yordanova, L.: *Gamification in education* (2014); https://www.researchgate.net/publication/320234774_GAMIFICATION_IN_EDUCATION (Letöltés: 2023. 01. 17.)

Theoretical approaches to gamification

The way to playful urban development

KATINKA TÓBIÁS

Gamification is becoming a buzzword in several areas of society and economy, thus there are more and more attempts to apply it in various fields (e.g., e-government, healthcare, education, business). However, many of these initiatives do not provide the expected results. The root of this issue is that currently there is no comprehensive and widely accepted theoretical framework that could wrap up the fragmented knowledge and tools of gamification. The aim of the study is to contribute to the development of an easy-to-adopt gamification framework by overviewing the current theories and linking them to key urban policy concepts. In the study two models (MDA and Octalysis) are presented in order to introduce the fundamental elements of a proper gamification design. In addition, the notions of gamification, digitalization and different city conceptions (i.e. smart city, creative city) are presented together, emphasizing their interconnectedness. These are key elements for future urban development studies; thus a developing and comprehensive theoretical framework would benefit both the theoretical and practical aspects of urban policy. Furthermore, it would include the tools and core ideas that would be applicable in the future studies.

A kulturális örökségek ellen elkövetett bűncselekmények felelősségi kérdései

GÁL RITA ILONA

Bevezetés

A kulturális örökség védelmének jogi keretrendszerét több nemzetközi egyezmény alkotja, melyek egy része a kulturális örökséget, másik része a kulturális javakat hivatott óvni. Jelen tanulmány a kulturális örökség ellen elkövetett bűncselekmények jogi felelősségi kérdéseit helyezi fókuszba. Célom volt meghatározni a nemzetközi jog azon eszközeit, amelyek hatékonyak és megfelelőek a kulturális javak vagy a kulturális örökségek ellen bűncselekményt elkövetők személyes felelősségre vonásában. A kutatás során két módszert alkalmaztam. Egyrészt szükséges volt feltárni a kulturális örökség és a kulturális javak fogalmának viszonyát, ez a nemzetközi egyezmények által alkalmazott terminológia alapján történt, amely révén a vonatkozó nemzetközi jogi rezsim is ismertetésre kerül. Két egyezmény kapott különös figyelmet: a világörökségekről szóló, valamint a fegyveres konfliktus esetén a kulturális javak védelmét célzó egyezmények. Végül pedig kitértem a bírói gyakorlat vizsgálatára, így elsőként a délszláv háború során Dubrovnik óvárosát ért támadások, majd a Timbuktu világörökségi helyszínét is ért, Maliban történt bűncselekmények kivizsgálásának releváns eredményeit mutatom be.

Kulturális örökség vagy kulturális javak?

A kulturális örökségvédelemben a kulturális örökség és a kulturális javak kifejezés egyaránt megjelenik, ami egyfajta kapcsolatot sejtet a két fogalom között. Ezt a viszonyt tehát érdemes és szükséges is még az örökségvédelemmel kapcsolatos kutatások legelején tisztázni. E feladat különlegességét az adja, hogy míg konkrét, egyetemesen elfogadott definíciót nem találunk sem a kulturális örökség, sem a kulturális javak esetében, a vonatkozó nemzetközi dokumentumok meghatározzák, hogy a kulturális örökségekre vagy a kulturális javakra vonatkoznak-e (1. táblázat). Ezen túlmenően pedig még egy taxatív-jellegű felsorolást is tartalmaznak, hogy mely elemeket kell az egyezmény tekintetében kulturális örökség vagy kulturális javakként értelmezni.

Az egyezményekben alkalmazott terminológia szerint a kulturális javak kifejezés alatt főként a fizikai, elmozdítható kulturális elemeket értik az egyezmények, mint például különféle gyűjtemények, művészeti tárgyak, antikvitások, ősi (több mint százéves) érmék, festmények, szobrok, kéz-

iratok, bélyegek stb. A kulturális örökség fogalma az UNESCO¹ egyezményeinek tükrében kettéválnak kézzel fogható, fizikai, valamint szellemi kulturális örökségekre. A fizikai örökségek tovább csoportosíthatók az egyezmények alapján kulturális, természeti, vagy vegyes (mix) kategóriákra.

Egyezmény neve	Kulturális javak vagy Kulturális örökség
Egyezmény a kulturális javak fegyveres összeütközés esetén való védelméről (UNESCO, 1954, Hága)	Kulturális javak
Egyezmény a kulturális javak jogtalan behozatalának, kivitelének és tulajdona jogtalan átruházásának megakadályozását és megelőzését szolgáló eszközökről (UNESCO, 1970, Párizs)	
Egyezmény a lopott vagy jogellenesen külföldre vitt kulturális javak nemzetközi visszaadásáról (UNID-ROIT, 1995, Róma)	
Egyezmény a világ kulturális és természeti örökségének védelméről (UNESCO, 1972, Párizs)	Kulturális örökség
Egyezmény a Víz Alatti Kulturális Örökség Megőrzéséről (UNESCO, 2001, Párizs)	
Egyezmény a Szellemi Kulturális Örökség Megőrzéséről (UNESCO, 2003, Párizs)	
Egyezmény a Kulturális Kifejezések Sokszínűségének Védelméről és Előmozdításáról (UNESCO, 2005, Párizs)	
Egyezmény a kulturális örökséggel kapcsolatos bűncselekményekről (Európa Tanács, 2017, Nikózia)	Kulturális javak és kulturális örökség

1. táblázat: Nemzetközi egyezmények a kulturális javakról és a kulturális örökségről (forrás: saját kutatás, 2022)

1 Az Egyesült Nemzetek Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezete (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization)

A gyakorlatban a kulturális javak kifejezés magába foglalja azokat az intézményeket is, amelyek kulturális javakat őriznek. Ilyenek például a múzeumok.² A kulturális javak fegyveres összeütközés esetén való védelméről szóló egyezmény 1. cikke részletes meghatározást ad az egyezmény értelmében vett kulturális javakról. A definíció alapján a kulturális elemek széles köre tartozik a kulturális javak közé, legyenek mozdíthatóak (ingó) vagy nem mozdíthatóak (ingatlan). Többek közt tehát a kulturális javak körét alkotják építészeti vagy történeti emlékek, épületcsoportok, régészeti eredetű tárgyak, gyűjtemények, olyan épületek, melyek a kulturális javak őrzésére vagy azok kiállítására szolgálnak, továbbá a műemlékközpontok.³

A kulturális örökség védelmének történeti fejlődése

Az emberiség mindig is érdekelt volt abban, hogy a már felépített épületeket fenntartsa, és azokat megőrizze. Ennek több oka is volt. Az első, hogy az építőanyag már az ókorban is drága volt. A második az, hogy a hatalmas épületek elbontása és felépítése komoly munkaszervezést és sok munkaterőt igényel, ami szintén költségekkel jár. Végül az is a megőrzés mellett szólt, hogy az ilyen jellegű épületeknek egyfajta spirituális atmoszférája volt, vagy pedig kiemelkedő jelentőséggel bírtak a helyi közösség körében.⁴

Az első, jogi vonatkozásból is jelentősnek mondható dokumentumok a pápákhoz kapcsolódtak. Például a II. Piusz pápa által 1492-ben kibocsátott *Cum Alma in Nostram Urbem* elnevezésű bulla célja a pápai állam területén lévő antik műemlékek védelme volt.⁵ A 15. század végén azonban az ókori épületek lerombolása egyre elterjedtebb lett, hogy belőlük nyerjenek építőanyagot. E folyamat ellen több pápa is bullát bocsátott ki, a problémát viszont nem sikerült megoldani. Ezzel egyidőben, mintegy a bontási folyamatok eredményeként, számtalan művészeti emlék és alkotás került elő, melyek utat nyitottak az antik tárgyak gyűjtésének, mely a 17. században élte fénykorát. A régészeti feltárások iránti igény megjelenése szintén erre az időszakra tehető. Ezt követően egyre több államban veszi kezdetét a történelmi vagy művészeti értékek számbavétele. Franciaországban a 18. század végére az ilyen jellegű emlékek leltárba vételét és védelmét már rendszerben szabályozták, valamint létrejött a leltár és a múzeum intézménye is. 1802-ben, VII. Pius pápa megbízásából olyan, a mai műemlékvédelmi szabályozás első példájának tekinthető, törvény született, mely a szobrok

2 CASINI 2011, 371.

3 Egyezmény a kulturális javak fegyveres összeütközés esetén való védelméről. 1. cikk. (Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict.) Magyarország kihirdette az 1957. évi 14. törvényerejű rendelet.

4 SZABÓ 2013, 27.

5 BLAKE 2015, 2.

és féldomborművek védelmét célozta, vonatkozott a római és a külföldi polgárookra is, továbbá már szankciókat is tartalmazott (pénzbüntetés vagy szabadságvesztés formájában).⁶

A nemzetközi jog és a kulturális örökség első metszéspontját a szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól szóló 1907. évi, a hágai békekonferencián elfogadott egyezmények jelentik. A szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól szóló IV. Hágai Egyezmény 27. cikke ostromzár és bombázás esetén előírja a – többek közt – művészeti célokra rendelt épületek és történelmi műemlékek megkímélését, amennyiben azok nem katonai célt szolgálnak. A 28. cikk a fosztogatás engedélyezését is tiltja, még a rohammal bevett városokban is.⁷ A háború idején tengeri haderővel történő bombázás tárgyában, szintén a békekonferencián elfogadott IX. Hágai Egyezmény az 5. cikkében úgy rendelkezik, hogy a parancsnoknak minden szükséges intézkedést meg kell tennie, hogy többek közt a történelmi műemlékeket – amennyiben nincsenek hadi célból használva – megkíméljék.⁸ Az egyezmény bár szükséges célokat szolgált, a két világháború eseményei rámutattak, hogy az addiginál hatékonyabb védelemre van szükség. Az azt követő évtizedekben több jelentős nemzetközi egyezmény is született.

A kulturális javak és a kulturális örökség megőrzését szolgáló nemzetközi egyezmények, valamint az UNESCO 2003-ban létrejött nyilatkozata

Hágai Egyezmény

Az 1954-ben elfogadott, a kulturális javak fegyveres összeütközés esetén való védelméről szóló egyezményben a tagállamok elkötelezettsége a kulturális javak védelme, megóvása és kímélése iránt már hangsúlyosan jelenik meg. Az egyezmény 3. cikke az oltalmazást foglalja magában, melynek értelmében a felek már békeidőben létrehozhatnak olyan rendszabályokat, melyek révén megelőzhetőek a kulturális javakat érő negatív hatások egy

6 SZABÓ 2013, 29–36.

7 IV. Hágai Egyezmény a szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól, 27–28. cikkek. (Hague Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land.) Magyarországon kihirdette az 1913. évi XLIII. törvény.

8 IX. Hágai Egyezmény a bombázásról tengeri haderővel háború idejében, 5. cikk. (Hague Convention (IX) concerning Bombardment by Naval Forces in Time of War) Magyarországon kihirdette az 1913. évi XLIII. törvény.

Bár az egyezmény a védelem kötelességét a parancsnokra ruházza, a védendő érték megfelelő jelvénytől történő megjelölése a lakosság kötelessége. Egy merev négyszöget (rombuszt) átlóval kettéosztani, a kapott felső háromszög színe fekete, az alsó háromszögé fehér.

fegyveres konfliktus idején.⁹ A 4. cikk (1) bekezdése a kulturális javak kímélésére vonatkozik, azaz az egyezményben részes államok megtiltják az egyezmény értelmében védett javak olyan módon történő felhasználását, amelynek eredményeként a kulturális javak egy fegyveres összeütközés során kárt szenvednének, vagy megsemmisülnének.¹⁰ Ehhez kapcsolódóan a 4. cikk (2) bekezdése egy fontos kivételt tartalmaz. Az elháríthatatlan katonai szükségesség azt jelenti, hogy a 4. cikk (1) bekezdésében meghatározott kötelezettségnek nem eleget tenni csak akkor lehet, ha azt elháríthatatlan katonai szükségesség indokolja.¹¹

Világörökség Egyezmény

A kulturális örökség vonatkozásában a világ kulturális és természeti örökségének védelméről szóló egyezmény 1972-ben került elfogadásra, melynek célja, hogy az egyezmény részes államai a területükön található, az egyezmény értelmében kulturális örökségként meghatározott elemeket megóvják, védjék és megőrizték, valamint biztosítsák ezen örökségek bemutatását is.¹² Az egyezmény 6. cikkének 3. bekezdése kötelezi az államokat, hogy ne fogantatosítsanak olyan intézkedéseket, melyek közvetlenül vagy közvetve károkat okozhatnak a természeti vagy a kulturális örökségekben.¹³ A WHC a védelem alatt az egyezmény alkalmazásában olyan együttműködési és segítségnyújtási rendszert ért, amely segíti a részes feleket a kulturális és természeti örökség azonosításában, és az azok megőrzéséért folytatott tevékenységeiben.¹⁴ A Világörökség Lista az egyezmény 11. cikkének rendelkezése szerinti jegyzék, mely a részes államok azon kiemelkedő, egyetemes értékű természeti és kulturális örökségeit tartalmazza, melyek a világörökséggé nyilvánítás kritériumainak megfelelnek.¹⁵ A világörökséggé nyilvánításhoz az adott várományos helyszín legalább egy kritériumnak meg kell feleljen a tízből.¹⁶

9 Egyezmény a kulturális javak fegyveres összeütközés esetén való védelméről. 3. cikk. (Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict) Magyarországon kihirdette az 1957. évi 14. törvényerejű rendelet.

10 Egyezmény a kulturális javak fegyveres összeütközés esetén való védelméről. 4. cikk (1) bekezdés.

11 Egyezmény a kulturális javak fegyveres összeütközés esetén való védelméről. 4. cikk (2) bekezdés.

12 Egyezmény a világ kulturális és természeti örökségének védelméről. 4-5. cikkek. (Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage) Magyarországon kihirdette az 1985. évi 21. törvényerejű rendelet.

13 Egyezmény a világ kulturális és természeti örökségének védelméről. 6. cikk (3) bekezdés.

14 Egyezmény a világ kulturális és természeti örökségének védelméről. 7. cikk.

15 Egyezmény a világ kulturális és természeti örökségének védelméről. 11. cikk.

16 The Criteria of Selection.

Amikor a Világörökség Lista gondolata felmerült, egy körülbelül összesen 100 tételt tartalmazó jegyzékre gondoltak a képviselők.¹⁷ A listán 2022 év végén 1154 világörökségi helyszín¹⁸ található, melyek közül 52 alkotja a veszélyben lévő világörökségi helyszínek csoportját.¹⁹ Ezeknek a helyszíneknek sürgős és hatékony támogatásra van szükségük, mivel vagy az egyedülálló, egyetemes értékük, vagy akár maguknak a világörökségi helyszíneknek a léte került veszélybe. Ilyen kihívást jelenthet többek közt egy fegyveres konfliktus, a gyors urbanisztikai vagy turisztikai fejlesztés, árvíz, földrengés, vulkánkitörés vagy a helyi állat- és növényvilág pusztulása.²⁰ Tehát a kulturális örökségre számtalan nézőpont felől közelíthetünk. A világörökségi helyszínek vonatkozásában pedig vitathatatlan azok globális szerepe, főként azok, melyek a határokon átvélve több állam területén helyezkednek el.²¹

A kulturális javak fegyveres összeütközés esetén való védelméről szóló 1954. évi Hágai Egyezmény Második Kiegészítő Jegyzőkönyve

Az 1999-ben elfogadott Második Jegyzőkönyv az 1954-ben született egyezmény kiegészítéseként szolgál. A kulturális javak ellen elkövetett bűncselekményekre fókuszálva a jegyzőkönyv három területen is előrelépést jelentett. A 6. cikkben részletesebb definiálásra került sor az elháríthatatlan katonai szükségesség vonatkozásában,²² míg a 15. cikk a szankcionálást helyezi előtérbe, részletesen felsorolva azokat a cselekedeteket, melyek a jegyzőkönyv vonatkozásában kulturális javak elleni bűncselekménynek minősülnek, azaz a jegyzőkönyv súlyos megsértésének.²³ A harmadik nó-

17 BATISSE – BOLLA 2005, 78.

18 Az 1154 helyszín közül 897 a kulturális, 218 a természeti kategóriába tartozik, míg 39 a természeti és kulturális szempontból egyaránt kiemelkedő vegyes (mix) kategóriát alkotja.

19 Világörökség Lista.

Az 52 veszélyeztetett státuszú helyszín közül 22 többek közt háborús helyzet vagy politikai instabilitás miatt került veszélybe.

20 Egyezmény a világ kulturális és természeti örökségének védelméről. 11. cikk (4) bekezdés.

21 Az 1154 világörökségek közül 43 olyan van, amelyek határon átnyúló (*transboundary*) helyszínekként több állam közös örökségét alkotják.

22 A kulturális javak fegyveres összeütközés esetén való védelméről szóló 1954. évi Hágai Egyezmény Második Kiegészítő Jegyzőkönyve. 6. cikk. (Second Protocol to the Hague Convention of 1954 for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict) Magyarországon kihirdette az 2006. évi XXIX. törvény.

23 A kulturális javak fegyveres összeütközés esetén való védelméről szóló 1954. évi Hágai Egyezmény Második Kiegészítő Jegyzőkönyve. 15. cikk.

vum az egyezmény és a jegyzőkönyv alkalmazhatóságának részletes meghatározása a nem nemzetközi jellegű fegyveres konfliktusok esetében.²⁴

Nyilatkozat a Kulturális Örökség Szándékos Rombolásáról

Annak ellenére, hogy nem nemzetközi egyezmény, a 2003-ban, az UNESCO keretein belül elfogadott nyilatkozat a nemzetközi szokásjog elemének és bizonyítékának tekinthető, mely a kulturális örökség szándékos megsemmisítését helyezi a középpontba, magába foglalva a természeti helyszínekhez kapcsolódó kulturális örökségeket is.²⁵

A nyilatkozat értelmében a szándékos megsemmisítés olyan cselekmény, amelynek célja a kulturális örökség egy részének vagy teljes egészének megsemmisítése, azaz az örökség integritásának a veszélyeztetése olyan módon, amely a nemzetközi jog vagy az emberiség elvének indokolatlan megsértésének minősül. A közlemény hangsúlyozza a védelem fontosságát mind békeidőben, mind pedig fegyveres konfliktus esetén. A nyilatkozat 7. pontja az egyéni büntetőjogi felelősségről szól, sürgetve az államokat olyan joghatóság létrehozására és büntetőjogi szankciók biztosítására, amely lehetővé teszi azon személyek felelősségre vonását, akik az emberiség számára fontos kulturális örökséget szándékosan elpusztítják, vagy ezt elrendelik, függetlenül attól, hogy az szerepel-e az UNESCO vagy más szervezet által vezetett listán.

A joghatóság fórumai a kulturális örökségekhez kapcsolódó háborús bűncselekmények vonatkozásában

Nemzetközi Törvényszék - International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY)

Az ENSZ Biztonsági Tanácsa 1992-ben egy vizsgálóbizottság létrehozásáról döntött, mely az 1991-ben, a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság területén kitört polgárháború során esetlegesen elkövetett nemzetközi bűncselekményeket hivatott kideríteni. A bűncselekményeket kivizsgáló büntető törvényszék 1993-ban kezdte meg működését. Tárgyi joghatósága a következőkre terjedt ki: népirtás, emberiség elleni bűncselekmények, valamint háborús bűncselekmények.²⁶

A törvényszék statútumának 3. cikke rámutat az ICTY azon hatáskörére, mely lehetővé teszi a büntetőeljárás megindítását a háború törvényeinek vagy szokásainak megsértése miatt. A 3. cikk d) pontja a kulturális

24 A kulturális javak fegyveres összeütközés esetén való védelméről szóló 1954. évi Hágai Egyezmény Második Kiegészítő Jegyzőkönyve. 22. cikk.

25 GERSTENBLITH 2016, 383.

26 HOFFMANN 2014, 374.

örökség elleni bűncselekményekre vonatkozik, azaz vallási, jótékonyági és oktatási, művészeti és tudományi intézmények, történelmi emlékművek, művészeti és tudományos alkotások lefoglalására, megsemmisítésére vagy az ezeket célzó szándékos károkozásra.²⁷

A büntetőeljárás eredményeként két parancsnokot is bűnösnek találtak kulturális örökség elleni bűncselekmények elkövetésében. Pavle Strugar és Miodrag Jokić különböző katonai műveletekben töltötték be vezető szerepet, melyek célja Dubrovnik óvárosának a támadása volt.²⁸ A helyszín akkor már évtizedek óta (1979) a Világörökség Lista részét képezte.²⁹

Nemzetközi Büntetőbíróság - International Criminal Court (ICC)

Az ICC joghatósága többek közt azon háborús bűncselekmények kivizsgálására terjed ki, melyeket 2002. július elseje óta követtek el.³⁰ A büntetőbíróság statútuma a háború törvényeinek és szokásainak megsértését a kulturális örökség elleni bűncselekmények tekintetében mind nemzetközi fegyveres konfliktusok esetén (8. cikk (2) bekezdés b) pont ix. alpont), mind nem nemzetközi jellegű fegyveres konfliktusok esetén (8. cikk) (2) bekezdés e) pont iv. alpont) is meghatározza. Ennek értelmében háborús bűncselekményt követ el az, aki **szándékos támadásokat irányít vallási, oktatási, művészeti, tudományos vagy jótékonyági célokat szolgáló épületek, történelmi emlékművek, vagy kórházak ellen, továbbá olyan helyszíneket vesz célba, ahol betegek és sebesültek vannak összegyűjtve, feltéve, hogy ezek nem katonai célokat szolgálnak.**³¹

Fontos kihangsúlyozni két korlátozó tényezőt a meghatározással kapcsolatban, mely a kulturális örökség ellen elkövetett bűncselekményhez kapcsolódó egyéni büntetőjogi felelősségre és a statútum alkalmazhatóságára is hatással van. Az első, hogy szükséges annak megállapítása, hogy a támadás szándékos volt. A második pedig az, hogy a statútum értelmében a katonai célpontok támadása megengedett fegyveres konfliktus során.³²

Al-Mahdi-ügy

Az ICC fennállása óta eddig egy ügyben hozott ítéletet háborús bűncselekményért, amelynek esetében kulturális örökség rombolása miatt is felelnie kellett a vádlottnak. Timbuktu 1988-ban került fel a Világörökség Listára.

27 Statute of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia. Article 3.

28 Pavle Strugar case

Miodrag Jokić case

29 Old City of Dubrovnik

30 HOFFMANN 2014, 377.

31 Rome Statute of the International Criminal Court. Article 8.(2)(b)(ix.) and Article 8.(2)(e)(iv.).

32 GERSTENBLITH 2016, 346.

2012-ben pedig már második alkalommal nyilvánította a Világörökségi Bizottság veszélyben lévő világörökségi helyszínné.³³ 2012-ben fegyveres konfliktusok és felkelések törttek ki az ország északi régióiban. A Maliban található négy világörökségi helyszín közül kettő itt található. Az Ansar Dine nevű iszlamista csoport a timbuktuai világörökség különböző részeit rongálta meg, többek közt sírhelyeket, kulturális intézményeket, valamint Nyugat-Afrika legnagyobb központját, ahol különféle kéziratokat őriztek, ezért ország az UNESCO-hoz fordult segítségért.³⁴ A világörökséghez tartozó 16 mauzóleum közül 15-öt romboltak le, és 3 mecsetben tettek kárt.³⁵

Ahmad Al-Faqi Al-Mahdi az Ansar Dine tagja volt, 2012-ben csatlakozott a csoporthoz. A Nemzetközi Büntetőbíróság elé 10 vallási és történelmi jellegű épület elleni szándékos támadás irányításának vádja miatt került. Az ICC háborús bűncselekmény elkövetésében találta bűnösnek, a Római Statútumban védett objektumok elleni támadás tette okán.³⁶ Az Al-Mahdi ellen felrótt bűncselekmény bizonyításához az alábbi tényeket kellett bebizonyítani:³⁷

- Az elkövető irányította a támadást.
- A támadás tárgya olyan épület vagy épületek voltak, melyek vallási, oktatási, művészeti, tudományos vagy jótékonyági célokat szolgálnak, történelmi emlékművek, kórházak vagy olyan helyek, ahol betegek és sebesültek gyűlnek össze, és nem voltak katonai célpontok.
- Az elkövetőnek szándékában állt olyan nem katonai célpontként szolgáló épületeket a támadása célpontjává tenni, melyek vallási, oktatási, művészeti, tudományos vagy jótékonyági célokat szolgálnak, történelmi emlékművek, kórházak vagy olyan helyek, ahol betegek és sebesültek gyűlnek össze.
- A cselekmény végrehajtása fegyveres konfliktussal összefüggésben vagy annak keretén belül történt, azonban ez a fegyveres konfliktus nem volt nemzetközi jellegű.
- Az elkövető a tisztaban volt a fegyveres konfliktus fennállásának ténybeli körülményeivel.

Al-Mahdi elismerte bűnösségét.³⁸ Az eljárás végén a Statútum alábbi két cikkelye alapján ítélték háborús bűnösnek: A 8. cikk (2) bekezdés e) pontjának iv. alpontja alapján bűnös a védett objektumok megtámadása miatt, valamint a 25. cikk (3) bekezdésének (a) pontja alapján is, mivel tettestars

33 Timbuktu

34 Timbuktu 2012

35 Timbuktu 2015

36 The Prosecutor v. Ahmad Al Faqi Al Mahdi. 10–11. bekezdések.

37 The Prosecutor v. Ahmad Al Faqi Al Mahdi. 13. bekezdés.

38 The Prosecutor v. Ahmad Al Faqi Al Mahdi. 11. bekezdés.

volt (egyéni büntetőjogi felelősség). Al-Mahdit ezen tetteiért az ICC 9 év börtönbüntetésre ítélte.³⁹

Egyéni büntetőjogi felelősség

A kulturális örökség ellen bűncselekményt elkövetők egyéni büntetőjogi felelősségének elve fegyveres konfliktusok során a Dubrovnikot ért bombázást követően került előtérbe. Egy kulturális örökség elleni támadás vagy az örökség megsemmisítése háborús bűnnek minősülhet, mely az elkövető vagy elkövetők egyéni büntetőjogi felelősségének megállapításához vezethet.⁴⁰

A Hágai Egyezmény Második Jegyzőkönyve a kulturális örökség védelmének nem csak a legrészletesebb rendszerét biztosítja, hanem pontokba szedi azokat a jogsértéseket és bűncselekményeket is, melyek elkövetéséért az elkövetőket a büntetőeljárás során számon lehet kérni.⁴¹

A Második Jegyzőkönyv 15. cikk (1) bekezdésének értelmében a következő öt szabálysértés tartozik ebbe a kategóriába:

„a) kiemelt védelem alatt álló kulturális javakat támadás célpontjává tesz;

b) kiemelt védelem alatt álló kulturális javakat vagy közvetlen környéküket katonai cselekmény támogatására használ;

c) az Egyezmény és a jelen Jegyzőkönyv értelmében védelem alatt álló kulturális javakban nagyfokú pusztítást végez, vagy azokat eltulajdonítja;

d) az Egyezmény és a jelen Jegyzőkönyv értelmében védelem alatt álló kulturális javakat támadás célpontjává tesz;

e) az Egyezmény értelmében védelem alatt álló kulturális javak ellen lopást, fosztogatást vagy rongáló tevékenységet folytat, vagy a javakat eltulajdonítja.”⁴²

Az egyéni büntetőjogi felelősség megállapítása nagyon komplex feladat. Összegezve az eddigieket, a kulturális örökség vagy a kulturális javak ellen elkövetett bűncselekmények egyéni felelősségének megállapításához az alábbi tények fennállását kell bizonyítani:

- a támadás vagy a jogsértés nemzetközi vagy nem nemzetközi jellegű fegyveres konfliktus során történt,
- személyes részvétel a kulturális örökség vagy kulturális javak elleni bűncselekményben,

39 The Prosecutor v. Ahmad Al Faqi Al Mahdi. 49.

40 WIERCZYNSKA – JAKUBOWSKI 2017, 701.

41 WIERCZYNSKA – JAKUBOWSKI 2017, 700.

42 A kulturális javak fegyveres összeütözés esetén való védelméről szóló 1954. évi Hágai Egyezmény Második Kiegészítő Jegyzőkönyve. 15. cikk (1) bekezdés.

- a kulturális örökség vagy kulturális javak pusztításának szándéka,
- fokozottan védett kulturális javak támadás célpontjává tétele,
- a támadás célja olyan objektumok vagy helyszínek elpusztítása vagy rongálása, melyek védettnek minősülnek az ICC Statútuma, vagy az 1954-es Hágai Egyezmény, vagy az azt kiegészítő Második Jegyzőkönyv értelmében.
- védett kulturális javak vagy örökségek, valamint azok környezetének felhasználása olyan jelleggel, hogy az katonai akció támogatásának minősüljön
- a Hágai Egyezmény (1954) által védett kulturális javak eltulajdonítása, kifosztása vagy jogellenes elsajátítása, illetve az ezek ellen irányuló bármilyen vandalizmus.

Jelenleg a kulturális örökség vagy ilyen javak elleni bűncselekmények a fentebb felsorolt feltételek mellett a háborús bűncselekmény kategóriájába tartoznak. Az Al-Mahdi-ügyből lesűrhető konzekvencia azt mutatja, hogy a nemzetközi büntetőjog és igazságszolgáltatás kész és rendelkezik azokkal az eszközökkel, amelyek képesek a kulturális örökség védelmét elősegíteni, és támogatni azt.⁴³

A kulturális örökség és javak elleni bűncselekmények mind részletesebb definiálása hozzájárul, hogy jobban megérthessük a védelem fontosságát. Ezáltal a növekvő a „kulturális tudatosság” elvezethet, és elősegítője lehet a még hatékonyabb örökségvédelemnek. Fegyveres konfliktus során már maga a felismerés, hogy a készülő (bűn)cselekmény milyen következményekkel járhat, akár elrettentő erővel is hathat.

Összegzés

A kutatás rámutatott, hogy az emberiségnek már ősidők óta megvolt az indoka a kulturális szempontból jelentős értékek megóvására. A huszadik század közepétől, a második világháborút követően jelentős előrelépés történt az örökségvédelemben a nemzetközi jog perspektívájából is.

A nemzetközi egyezmények kettős szerepet játszottak ebben a folyamatban. Egyrészt a kulturális örökség és a kulturális javak különböző kategóriáit határozták meg, másrészt létrehozták a védelem különféle szintjeit, egyúttal kötelezettséget róva a részes államokra is. Annak ellenére, hogy nem minden nemzetközi egyezmény alkalmas arra, hogy hivatkozási alapként szolgáljon az egyéni büntetőjogi felelősség megállapításához, mind-egyik fontos annak bizonyításához, hogy a megtámadott objektum vagy helyszín nemzetközi egyezményben védett kulturális örökség, vagy a kulturális javak körébe tartozik.

43 WIERCZYNSKA – JAKUBOWSKI 2017, 712.

Az egyéni büntetőjogi felelősség vonatkozásában megállapítható, hogy a nemzetközi jog jelenlegi jogi eszközei megfelelőek annak bizonyításához? Ugyanakkor meg kell említeni, hogy az ICC joghatósága nem univerzális, ami súlyosbító körülmény, hiszen így megkerülhető.

Az ICTY és az ICC jogesetei mind a világörökségi helyszínekhez kötődtek. Mivel a Világörökség Lista folyamatosan bővül, egyre nagyobb a nyomás a részes államokon is, hogy védelmezzék és óvják az ilyen kitüntetett örökségeiket. A Világörökségi Bizottság visszavonhatja egy helyszín világörökségi státuszát, ha annak egyetemes, kiemelkedő értéke elvész. Habár eddig mindösszesen három esetben vont vissza világörökségi státuszt a Bizottság, és ezek egyike sem fegyveres konfliktus eredménye miatt, fontos hangsúlyozni, hogy egy ilyen konfliktus pillanatok alatt képes végzetes károkat okozni.

Véleményem szerint a pusztítások megelőzése, és az elkötelezettség, hogy a fegyveres konfliktusokat elkerüljük, az emberiség legsürgetőbb feladata. A nemzetközi jog további fejlesztése hozzájárulhat a hatékonyabb védelemhez, és jelentős szerepet játszhat a kulturális örökség és a kulturális javak elleni bűncselekmények enyhítésében.

Irodalom

Nemzetközi egyezmények és statútumok

IV. Hágai Egyezmény a szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól

IX. Hágai Egyezmény a bombázásról tengeri haderővel háború idejében

A kulturális javak fegyveres összeütközés esetén való védelméről szóló 1954. évi Hágai Egyezmény Második Kiegészítő Jegyzőkönyve

Egyezmény a kulturális javak fegyveres összeütközés esetén való védelméről

Egyezmény a világ kulturális és természeti örökségének védelméről

Rome Statute of the International Criminal Court

Statute of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia

Irodalom

BLAKE 2015 = Blake, Janet: *International Cultural Heritage Law*. Oxford : Oxford University Press, 2015.

CASINI 2011 = Casini, Lorenzo: „Italian Hours”: The globalization of cultural property law. *International Journal of Constitutional Law* Vol. 9. no. 2. (2011) 371.

GERSTENBLITH 2016 = Gerstenblith, Patty: The Destruction of Cultural Heritage: A Crime against Property or a Crime against People. *John Marshall Review of Intellectual Property Law*. 15 (2016) 336–394.

HOFFMANN 2014 = Hoffmann Tamás: Nemzetközi büntetőjog. In: Kardos Gábor – Lattmann Tamás (szerk.): *Nemzetközi jog*. Budapest : ELTE Eötvös Kiadó, 2014.

BATISSE – BOLLA 2005 = Batisse, Michel – Bolla, Gerard: *The Invention of „World Heritage”*. Paris : Association of Former Unesco Staff Members. History Club, 2005.

SZABÓ 2013 = Szabó Annamária Eszter: *A kulturális örökség joga*. Miskolc : Bíbor Kiadó, 2013.

WIERCZYNSKA – JAKUBOWSKI 2017 = Wierczynska, Karolina – Jakubowski, Andrzej: Individual Responsibility for Deliberate Destruction of Cultural Heritage: Contextualizing the ICC Judgment in the Al-Mahdi Case. *Chinese Journal of International Law*. 16 (2017) 695–721.

Jogesetek

Miodrag Jokić case = Miodrag Jokić case. “DUBROVNIK” (IT-01-42/1) https://www.icty.org/x/cases/miodrag_jokic/cis/en/cis_jokic_en.pdf (Letöltés: 2022. 11. 23.)

Pavle Strugar case = Pavle Strugar case. “DUBROVNIK” (IT-01-42). https://www.icty.org/x/cases/strugar/cis/en/cis_strugar_en.pdf (Letöltés: 2022. 11. 23.)

The Prosecutor v. Ahmad Al Faqi Al Mahdi = The Prosecutor v. Ahmad Al Faqi Al Mahdi. ICC-01/12-01/15. https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CourtRecords/CR2016_07244.PDF (Letöltés: 2022. 11. 24.)

Internetes források

Old City of Dubrovnik = Old City of Dubrovnik. <https://whc.unesco.org/en/list/95> (Letöltés: 2022. 11. 20.)

The Criteria of Selection = The Criteria of Selection. <https://whc.unesco.org/en/criteria/> (Letöltés: 2022. 11. 15.)

Timbuktu = Timbuktu. <https://whc.unesco.org/en/list/119> (Letöltés: 2022. 11. 24.)

Timbuktu 2012 = Timbuktu 2012. <https://whc.unesco.org/en/soc/261> (Letöltés: 2022. 11. 24.)

Timbuktu 2015 = Timbuktu 2015. <https://whc.unesco.org/en/soc/3218> (Letöltés: 2022. 11. 24.)

Világörökség Lista. = Világörökség Lista. <https://whc.unesco.org/en/list/> (Letöltés: 2022. 11. 20.)

Issues of legal responsibility regarding crimes against cultural heritage

RITA ILONA GÁL

The protection of cultural heritage and cultural property is a priority since ancient times. Uncountable dangerous events of our history jeopardized the cultural heritage during different eras. After the destruction and disasters of World War II, nations realized that urgent and efficient steps must be taken. The international law has developed a lot since the middle of the 20th century. During the last seven decades, numerous international conventions have been accepted. Their role in determining and categorizing several kinds of cultural heritage and properties is indisputable.

Although these steps forward were excellent, the development of jurisdiction for crimes against cultural heritage and property, and the ability to determine and prove personal responsibility for such violations and offences, became possible only after the devastating armed conflicts happened in the near past. Statutes of the ICTY and the ICC mean the essential legal base of jurisdiction for crimes against cultural heritage. These violations belong to war crimes. The results of the case of Al-Mahdi and the cases of the ICTY point out the factors that make perpetrators countable for crimes against cultural heritage. The legal instruments of international law are efficient for state individual criminal responsibility, and the Statute of the ICC is valid in cases both of international armed conflicts and armed conflicts not of an international character. However, since the jurisdiction of the ICC is not universal, perpetrators might avoid inculpation.

Az ombudsman szerepe a skandináv országokban

KOVÁCS DÁNIEL

Bevezetés

Az ember testi bajaival orvoshoz fordul, ha lelki tusát vív, pszichológushoz rohan. De mi a teendő, ha szemmel láthatatlan jogi sérelmek várnak gyógyírt? Az *ombudsman* jótékony hidat emel elmélet és gyakorlat, problémák és lehetőségek, kormány és polgárai közé: az alkotmányosság és jogállamiság patrónusaként járt utat mutat járatlanoknak a paragrafusok zezzugos útvesztőjében. Hivatásának rációja – kevésbé patetikus hangnemben – a törvények és rendeletek betartatása, valamint az egyes közigazgatási egységek jogszerű működésének szavatolása.¹ A panaszosok jogainak képviselésével kiköszörüli az adott jogrendszer csorbáit, szakvéleményével betömi az alkotmányosság gátjának szivárgó réseit. De mégis, hogyan vált a svéd király ombudsman-ja bő három évszázad alatt a „*nép ügyvédjévé*”?²

Ókori előzmények

Habár az eddigiek azt sugallják, hogy a szóban forgó intézmény az újkori, skandináv hegyek között fogant, mégis, időben korábban, délebbre kell keresnünk az „ombudsman” első lépéseit, amely – még ha mai szemmel kissé esetlen – mozdulatok tanulmányozása közelebb visz minket a fenti kérdés megválaszolásához. *Stig Jägerskiöld* svéd jogtörténész például lehetségesnek tartja, hogy az ombudsmanéhoz hasonló hatáskörű intézménnyel a római joggal dúsitott német pandektisztikán keresztül találkozhattak először a svéd pionírok, és formálták azt saját népük entitásához.³ Mi tagadás, ha ezt szem előtt tartva vizsgáljuk Róma köztársaságkori berendezkedését, bizonyos párhuzamokat vélhetünk felfedezni a *tribunus plebis* hivatalával.

A római néptribunus három, majd öttagú kollégiuma alapvető céljának tekintette a római *magistratusok* ellensúlyozását: széleskörű akaratervényesítő repertoárjukkal segítették a panaszosokat; beleszólást nyertek az adómegszavazásba, valamint a sorozásba. *Summa summarum*, a kollégium működése római tisztségviselők fékjét és alkotmányos ellensúlyát képezte. Habár a feljegyzések tanúsága szerint a magistratusok csak ritkán és kisebb

1 KERESKES Zsuzsa: Az ombudsman intézménye az Európai Unióban és Magyarországon. *Politikatudományi Szemle* 1998/1, 137.

2 CSINK Lóránt: Az ombudsman. In: Jakab András-Gajduscheck György (szerk.): *A magyar jogrendszer állapota*. MTA Magyar Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest, 2016, 600.

3 JÄGERSKIÖLDS, Stig: The Sweedish Ombudsman. *Penn Law Journals*, 1961/109 1079.

volumenű kérdésekben mondtak le eredeti szándékukról, a néptribunusok jogformáló hatása mégis vitathatatlanul jelen volt a római jogpolitikában.⁴

A tribunusi tisztség befolyásának kiteljesedése a *lex Hortensia*hoz kapcsolódik (Kr. e. 287), mikor az eddig törvényi erővel nem bíró néptribunusi törvények – a plebiscitumok – a lexekkel egyenlő vertikális pozíciót vettek fel. Innentől kezdve a tribunusi *potestas* valódi *imperiummá* nőtte ki magát: a néptribunus törvényjavaslatokat tehetett, a népgyűlésen büntetőpereket indíthatott: „ombudsmani” szerepét hatékonyabban művelhette.⁵

„*Nincs új a nap alatt.*” – tartja a *Ben Akibának* tulajdonított bölcs gondolat. Igaz, a héber rabbi előbbi kijelentése már a császárkorhoz kötődik, ám ratioja a Krisztus előtti időszakra is könnyedén ráilleszthető: a rómaiak előtt – bár kisebb visszhanggal – más népek is alkalmazták az „ókori ombudsman” intézményét.⁶

Hellaszban például az i.e. 8–6. században spártai *eflorok* és athéni *euthynoiok* működtek, akik a hellén demokratikus berendezkedés konzerválása érdekében a közhivatalnokok munkáját és az akkori kormányzat tevékenységét ellenőrizték.

A *perzsáknál* hasonló hatáskörrel bírt a Kr. e. 6. században uralkodó Kürosz⁷ „királyi szeme”. A tükörfordításban igen beszédes tisztség az uralkodó által került kinevezésre, így – kissé csorbítva méltányosságát – csak neki tartozott felelősséggel. Alapvető funkciói megegyeznek a fent említett hellaszi felügyelőkével.

Bár – izolált politikájából kiindulva – nem feltétlenül az európai modell hatására, de a Távol-Keleten is kialakult egy, az emberi jogok biztosához hasonló intézmény. A Kr. e. 3. században a kínai *Han-dinasztia* uralkodói *Yan-t* neveztek ki maguk mellé, akik feladata a szisztematikus, folyamatos ellenőrzés volt az adminisztratív feladatköröket betöltő hivatalnokok felett. További, eddig nem látott funkciójuk volt még a panaszos petíciók kezelése, amelyek az „adminisztratív jogtalanságokat” kívánták felülvizsgálni.⁸ Utóbbi hatáskör – jóllehet primitív formában – erős párhuzamot mutat a modern ombudsman fő feladatkörével.

Ugyan nehéz lenne elképzelni, hogy a *Nordic Countries* jogrendje bármiféle kölcsönhatásba került volna a többezer éves „görög”, perzsa vagy akár kínai példával, ezen közösségek a Római Birodalom kortársaiként

4 BAJÁNHÁZY István: Római közjog - A királyság és köztársaság közjoga. *Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Római Jogi Tanszék* 2020, 51.

5 BAJÁNHÁZY 2020, 54.

6 GONZÁLEZ, Volio Lorena: The Institution of the Ombudsman - Temas en derechos humanos. *University of Essex* 2003, 220.

7 A Perzsa birodalom Akhaimenida-dinsztiából származó uralkodója (Kr.e. 560–529).

8 GONZÁLES 2003, 221.

közvetve mégis beszivároghattak a modern skandináv ombudsman tucatnyi szakasz által határolt hivatalába.

A skandináv jogcsalád helye a jogrendszerek világában: a Nordic Law identitása

Amint az az előbbiekből látszik, a *modern* ombudsmani intézmény bölcsője Skandinávia. A kutatók körében máig nem született konszenzus arról, mely egzakt államok töltik ki maradéktalanul e jogtörténeti keretet. Egyesek a tradíció argumentumaira támaszkodnak és mind az öt északi államot katalogizálják,⁹ mások földrajzi érvek mentén az Atlanti-óceán és a Balti-tenger között elterülő Skandináv-félsziget államait tekintik mérvadónak.¹⁰ Ezen szempontok – habár relevanciájuk vitathatatlan – kétségeket hagynak az autentikus északi egység meghatározásánál.

Mátyás Imre ezt felismerve, a közös történelemre és párhuzamos társadalmi fejlődésre alapoz: elvei szerint – Grönlanddal és a Feröer-szigetekkel kiegészülve – a fent említett öt (immár hét) állam homogén kollektívát képez, és így már ildomosabb Északi Országoknak nevezni e jogtörténeti tömböt.¹¹ *Ole Lando* gyakorlatias példája¹² – miszerint a dán, svéd és finn jogtudók különösebb nyelvi és fogalmi akadály nélkül olvassák egymás tanulmányait, illetve oktatnak egymás egyetemén – szemléletesen manifestálja ezen jogrendi egységet.

E jogi társulás buroka zárva fejlődött: átszűrte a legtöbb közvetlen, európai joghatást, míg implicit módon – ha partikulárisan is – recepció tárgyává tett kisebb-nagyobb kontinentális jogi elemeket. Ezen ambivalens mechanizmust kitűnően példázza a római jog jelenléte a *Nordic Countries* jogrendjében: bár sosem volt kizárólagos hatályú, bizonyos terminológiai elemek (pl. kötelmi jog) mégis átemelésre kerültek a skandináv modellbe. A római jog részleges implantációjáért Németország felelős: a 19. században svéd és dán diákok tömegei kerestek fel német egyetemeket, ahol megismerkedhettek a német – így közvetve a római – modellel. Ennek hatása még ma is megfigyelhető: egyrészt a dán polgári törvénykönyv átvett és faktuálisan alkalmaz egyes német metódusokat, másrészt – szubjektív mó-

9 Finnország, Dánia, Norvégia, Svédország, Izland

10 Ezen olvasat szerint csupán Norvégia, Svédország és Finnország északi része sorolható ide.

11 Nordic Countries

12 LANDO, Ole: Scandinavian Law in Practical Implication Characteristic Features: Solutions of International Interest, Social Dimension. In: Lydia Lundstedt-LL.D.-Senior Lecturer et al. (szerk.): *What is Scandinavian Law?*. Stockholm Institute for Scandinavian Law. Stockholm, 2007, 158.

don – egy skandináv jogásznak ismerősen csenghetnek a német kivonatok, jogi iratok *terminus technikusai*.

Utóbbiakat kívánja alátámasztani Lando egy személyes, szemléletes visszaemlékezése: „Egyszer olvastam egy fejezetet Johan Henrik Deuntzer¹³ 1984-es nemzetközi magánjogokról szóló könyvében (...). A mű tanulmányozása során felfedeztem, hogy Deuntzer néhány oldalt szó szerint átvett a német Ludwig von Bar könyvéből.¹⁴ A fordítás meglehetősen igényes volt, ám a szerző elmulasztotta megjelölni forrásait. Ha nem ismertem volna Bar művét, még azt hihettem volna, valóban Deuntzertől származnak a sorok...” Bizonyos behatások a francia, illetve az angol jog vonatkozásában is megfigyelhetők, ám ezek eltörpülnek a fent kifejtett német hatás mellett.

Jogosan merülhet fel tehát a kérdés, hogy „csupán” a kontinentális jog egyik mellékágáról beszélünk vagy önálló jogcsaláddal állunk szemben, mikor a skandináv jogot vizsgáljuk? Előbbit támasztja alá Horváthy Balázs elmélete,¹⁵ amely szerint a germán és római jogcsaládok közös gyökerekkel bírnak, így további felbontásuk szükségtelen. Ez a feltevés beigazolódni látszik Lando soraiban is, aki nagyvonalúan – az (avított) szocialista, primitív és vallásos jogrendszereket kizárva – minden jogrendet egységesen nyugat-európainak tulajdonít.¹⁶ *De facto*, a közös történelmi gyökerek ellenére Horváthy rávilágít az egyes jogcsaládok eltérő fejlődésére: Ausztria, Svájc és Németország például „elmulasztotta” a francia *Code Civil* recepcióját, ellenben a *pandektisztika* erősen éreztette hatását. A differenciálódás eredményeként romanista, germán és immár önálló – bár előbbi két jogcsalád befolyásától „terhelt” – skandináv jogkört különböztetünk meg.

Azonban pusztán az északi jog önjogúsága nem magyarázná egy, az ombudsmanhoz hasonló alkotmányos intézmény létrejöttét és szabatos működését. A válasz a skandináv „*Néplélekben*” rejlik.¹⁷ A „jogevolúció pionírja”, Friedrich Carl von Savigny „megelőzte Darwint”: az ember és az ember által alkotott jogok szoros kapcsolatának bemutatásával bizalmas betekintést enged a jogalkotás kulisszái mögé. Elvei szerint egy társadalom lelki megtestesülése – akár csak a közös nyelvben – törvényeiben is leledzik. És épp úgy, mint a beszélt nyelv perszonális eltérései, azaz a tájszólás, egyedi beszédstílus, a törvények is csak bő kereteket eredményeznek, amelyeket

13 Johan Henrik Deuntzer (1842–1924) – koppenhágai professzor, 1901-től dán miniszterelnök.

14 VON BAR, Ludwig: *Theorie und praxis des internationalen privatrechts*. Han'sche Buchhandlung, Hannover, 1889, 15.

15 HORVÁTHY BALÁZS: *A jogösszehasonlítás főbb tézisei és az európai integráció*. OSZK – Magyar Elektronikus Könyvtár. Budapest, 2005. 15. [repozitóriumban megjelent kiadvány]

16 LANDO 2007, 158.

17 VON SAVIGNY, Friedrich Carl: *The Vocation of Our Age for Legislation and Jurisprudence*. The Lawbook Exchange, Ltd. New Jersey, 2002, 24.

a polgárok saját habitusuk szerint formálnak. A német jogtudós ellenzi továbbá az organikus törvények „meggyilkolását”, azaz a *normatívák szerkesztését*. Szerinte a kodifikációt meg kell előzni: a jog szerves, progresszív viszonyrendszer, amely önmagát reprodukálja. A megfelelő törvénykönyv csak az igazságon alapuló szerves rendszer lehet, ami az idők során alakul ki. Savigny *Volkgeist*-ja rávilágít továbbá a szokásjog verifikáló szerepére: pozitív törvénynek nevezi, amelyet a társadalom felszív, magáénak vall és a hétköznapiak során következetesen alkalmaz.¹⁸

Savigny kodifikációt ellenző intelmét a skandináv jogászok megfogadták: bár a 19. században voltak törekvések, ám mindmáig nem született modern értelemben vett polgári törvénykönyv. A *iurisdictio* régi dán (*Danske Lov* 1683), norvég (*Norske Lov* 1687), illetve svéd (1734) magánjogi kódexekből,¹⁹ valamint statútumokból építkeznek. E statútumok egyik ismert képviselője a *Nordic Contracts Acts*,²⁰ amely a szerződések megkötésének szabályaival foglalkozik olyan deliktualis fragmentumokat is figyelembe véve, mint a rosszhiszemű kötelem.

Habár a közvélemény Savignyt tekinti a jogi néplélek legnagyobb ismerőjének, nem szabad szemet hunyni Lando – hasonló témában tett – gyakorlati példája fölött sem: a skandináv embert nem hozza lázba a „*Kampf ums Recht*”. Az északi társadalom kerüli a pereskedést, csak végső esetben, az egészséges konszenzus meghiúsulása esetén fordul bírósághoz. Ez többé-kevésbé magyarázatul szolgál a későbbiek folyamán az ombudsman hivatalának fejlődési tendenciájára, pártatlan alternatívát nyújtva a pert kerülők számára.

A skandináv jogrend attribútumai tehát a következők: racionális és észszerű gondolkodás, jogegységesítés képessége, valamint hatékonyság. *Racionális és észszerű*, hiszen az északi népek gondolkodásának letisztultsága a jogszabályokban is visszatükröződik. A jogalkotók és a jogalkalmazók egyaránt kerülnek a szükségtelen formalításokat mind a törvényhozás, mind pedig a törvénykezés során. A több, mint 100 éves múltra visszanyúló skandináv *jogegységesítési törekvések* szintén egyedülállóak Európában: már a 19. században felismerték, hogy a jog annál hatékonyabb, minél szélesebb körben elterjedt. Ennek eleget téve a skandináv jog országai háromévente összegyűlnek a *Meeting of Nordic Jurists*²¹ ülésein és megvitatják a felmerülő szakmai problémákat, összevetik statútumaikat, gyakorlatait – főként a deliktualis, szellemi alkotásokat érintő, kötelmi vagy

18 Neetij Rai fordítása nyomán.

19 MÁTYÁS Imre: A skandináv jogi gondolkodás sajátosságai. *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Juridica et Politica*. 2006/27/1, 69.

20 Északi Szerződési Törvény

21 Északi Jogászok Találkozója

akár tengerjogi kérdésekben. Végezetül az északi modell fontos ismérve a *hatékonyság*, amely egybefogja mindazon finom jogász professziót, amely elősegíti a rászoruló fél eredményes érdekérvényesítését. A skandináv jogászok képzettsége, az előnyös északi identitás és összetartás nem maradt eredmény nélkül: biztos alapként szolgált egy méltányos jogi intézmény, az ombudsman hivatalának kialakulásához.

Az ombudsman intézményének kialakulása, fejlődése és terjedése

Az ombudsman intézményének „*ad hoc*” születése egy – a svéd abszolutizmus idején bekövetkezett –, a svéd nemzetbiztonság szempontjából sajnálatos eseményhez köthető: a 18. század elején *XII. Károly* népe felett győzelmet aratott az orosz hadsereg, így a skandináv uralkodó kénytelen volt Törökországba emigrálni. Azonban az anarchia elkerülése végett 1709-ben kinevezte Ófelsége Legfőbb Ombudsmanát, aki a király távollétében betartatta a törvényeket, rendeleteket, valamint felügyelte a közhivatalnokok jogszerű működését, azaz mozgásban tartotta a svéd jog szervezetének vérkeringését.²²

Az intézmény hivatalos törvénybe iktatásáig az 1809-es svéd *Instrument of Government*-ig kellett várni. E jogforrás által megnevezett *justitieombudsman* általános, magánjogi szerepet látott el (*Civil Ombudsman*) és csak később vált szakosodás tárgyává.

A hivatal létrejöttének okozata stabil előzményeken nyugszik: a társadalom jogformáló ereje mellett *John Locke* és *Montesquieu* filozófiai tételei is szorgalmazták egy, az alkotmányosságért felelős szerv megjelenését. A montesquieu-i ideológia, a három hatalmi ág szétválasztása a következőképpen tűnik fel a svéd alaptörvényben: „[a méltányos működéshez szükségeltetik] egy végrehajtó erő, amely előre meghatározott kereteken belül tevékenykedik (...), egy törvényhozó hatalom, amely bölcsen kerüli a okatlan sietséget, ám mégis szilárdan, állhatatosan kiáll döntései mellett (...), végül egy igazságszolgáltató szervezet, amely független a törvények előtt, mégsem uralkodik rajtuk...”²³

*Stig Jägerskiöld*²⁴ svéd alkotmányjogász azonban aggályait fejezi ki előbbi sorok és az ombudsman hatáskörének legitim kohéziója kapcsán. Véleménye szerint a *justitieombudsman* tevékenysége ellentmondásban áll az alaptörvényben leírt dogmákkal: „az ombudsman nem képes csupán a közhivatalnokok ellenőrzésére, tevékenysége ugyanis – hivatalából adódóan – az igazságszolgáltatás területére is átnyúlik” – ezzel összefogva két

22 CSINK 2016, 600.

23 JÄGERSKIÖLD: The Sweedish Ombudsman. *Penn Law Journals*, 1961/109, 1078.

24 Stig Jägerskiöld (1911–1997) svéd közjogi, nemzetközi jogi, alkotmányjogi professzor és történész

hatalmi ágat, veszélyeztetve az ombudsman intézményének alkotmányos látszatát. Mindezek ellenére mégis összeegyeztethetőnek találja e szervet a *montesquieu-i tétellel*, amennyiben az elmélet megengedi egy, a többi hatalmi ágat felügyelő hivatal fennállását.²⁵

Az ombudsman intézményének elterjedése és funkcióinak változása – a társadalmak átalakulásával együtt – kéz a kézben jár. A hivatal eszkálációja és kifinomulása három szakaszra bontható.²⁶ A fejlődés során a kezdetben végrehajtói körökben tevékenykedő ombudsman függetlenedik és egyre inkább válik az individuumok biztosává, valamint megindul szakosodása, a jellemző modellek (egységes, szakosított, regionális) elhatárolódása.²⁷ Ezen modellek egyike sem számít általánosan bevettnek, az *Európa Tanács Kézikönyve* az „*ahány ház, annyi szokás*”-ra alapozva ugyancsak az organikus működést részesíti előnyben.

A szerv fejlődésének *első*, leghosszabb, ám elterjedés szempontjából kevésbé eseménydús időszaka a svéd alaptörvény megszületése (1908) és az új-zélandi recepció (1962) közötti időszakot öleli fel. Ekkor az ombudsman szerepköre kizárólag a parlamenti hatalom megerősítésére korlátozott inspekciós *potestas* által: illegitim rendeletek, közhivatalnoki cselekmények ellen emelhetett vádat, amely progresszív észrevételt felülvizsgálat, esetenként elutasítás követett.²⁸ A személyek érdekvédelme ekkor még általános volt, azaz a – nem minden esetben közvetlenül sértett – panaszos jelentése alapján orvosolták a közigazgatás betegségeit, így feljávítva a kollektív jogbiztonságot.

Fontos mozzanata ezen időszaknak az általános finn ombudsman 1919-es megjelenése, amely megerősíti az inspekciós eljárás indokoltságát: a finn és svéd bírói, közhivatalnoki fórumok felettesektől való függetlensége a túlkapás veszélyének szinonimájává vált, így fékekre, ellensúlyokra volt szükség az ombudsman személyében. Ugyanebben az évben jött létre Norvégiában egy katonai ombudsmani intézmény, majd 1955-ben egy általános dán ombudsman *Stefan Hurwitz*²⁹ személyében. Az eszkáláció szempontjából kiemelkedik 1957, amikor is a skandináv szerv túllépi „önmagát”, a határait: a Német Szövetségi Köztársaság katonai ombudsmant

25 JÄGERSKIÖLDS 1961, 1078.

26 SOMODY Bernadette: Ombudsman. In: Jakab András – Fekete Balázs (szerk.): *Alkotmányjog rovat*. Internetes Jogtudományi Enciklopédia. Budapest, 2018. 1.[2].

27 VARGA Zs. András: Ombudsman, ügyész, magánjogi felelősség. In: Schanda Balázs (szerk.) *Jogtudományi monográfiák*. Pázmány Press. Budapest, 2012, 122.

28 Ez a normakontroll az európai integrációt követően más intézményekben is megjelent (pl. magyar Alkotmánybíróság vagy francia Államtanács).

29 Stefan Hurwitz (1901–1981): koppenhágai születésű ügyvéd, a dán parlament első ombudsmana; az intézményért folytatott törekvései nyomán Lando szerint sok dán tőle eredezteteti az ombudsman intézményét.

nevez ki. Legvégül 1962-ben az új-zélandi honosítás által közvetve a Brit Nemzetközösség és az Amerikai Egyesült Államok is részesült az északi specialitásból.

Az intézmény fejlődésének *második szakaszában*, az 1960-as, 70-es években az állampolgár-állam, valamint az állampolgárok közötti viszonyok komplexitása elmélyült, ami – a költséges, lassú és kevésbé hatékony – közigazgatási bíraskodás mellett a jogbiztonság csökkenését, a kiszolgáltatottság érzetének növekedését eredményezte a társadalom körében. Ennek eredményképpen a szilárd demokráciával rendelkező országok megkezdték az ígéretes ombudsmani rendszer tudatos átvételét: 1967-ben az Egyesült Királyság, 1973-ban Franciaország, majd 1976-ban Ausztria nevezte ki saját hivatalnokait. A brit, francia és osztrák recepció lassan a szerv működési elvét is átformálta: végleg felhagytak az avított svéd-finn modellel, helyette a *West Nordic*³⁰ régióból származó norvég variánst sajátították el. Innentől kezdve a panaszkezelő mechanizmust kizárólag a közvetlenül érintett személy kezdeményezhette. Később az individuális biztosi eljárások egyre inkább túlsúlyba kerültek a közigazgatási formulákkal szemben. Ezeket az egyéni megoldásokat végül extenzív módon (is) értelmezték, ami – bár a svéd-modelltől eltérő módon – itt is általános normakontrollt szolgált.³¹

A fejlődés *harmadik szakasza* hozta el az ombudsman hivatalának ma ismert arcát: az 1976-os portugál és 1978-as spanyol átvétel már az „alapvető emberi jogok biztosaként” nevezte meg a szóban forgó szervet. Az ombudsman rendeltetése innentől kezdve „*a polgárok jogainak, szabadságainak és jogos érdekeinek védelme és előmozdítása (...) informális eszközök útján az igazságos és jogszerű közhatalom gyakorlás garantálása*” lett.³²

Az 1980-as évek végén a rendszerváltoztatások időszaka Kelet-Közép-Európa posztkommunista országai számára is meghozta az igényt a változtatásra. A demokratizálódás elősegítése, az elnyomó rezsim bukása utáni emberi jogi érzékenység, valamint az ENSZ és az Európai Tanács sürgetése elősegítette az ombudsman intézményének meghonosítását: 1987-ben Lengyelország, 1989-ben pedig Magyarország is kinevezte saját „*állampolgári jogok országgyűlési biztosát*”. Az intézmény magyar sajátosságai a negyedik fejezetben kerülnek részletezésre.

30 KARHU, J.: *Introduction to Finnish Law - Legal History: The Past and the Present of Nordic Law*. Material from the University of Lapland. Rovaniemi, 2008, 8.

31 SOMODY 2018, 2.1.[10].

32 A portugál köztársaság alkotmánya. 9/91. törvény az Ombudsmanról. 1. cikk.

Az ombudsman intézménye a hatályos skandináv jogban

„Az ombudsmani rendszer (...) állapotát a struktúra, a hatáskörök és a tevékenység leírásával lehet bemutatni” – írja egyik tanulmányában Csink Lóránt egyetemi docens.³³ Habár a Pázmány Péter Katolikus Egyetem oktatója ezen kijelentését a modern hazai viszonyokra vonatkoztatja, könnyen lehet, hogy e hármasszempontrendszer a skandináv ombudsmani intézmény jellemzése során is helytálló lehet.

Struktúra szempontjából alapvetően két intézménytípust különíthetünk el: léteznek az úgynevezett perszonalizált, egybiztosos intézmények, valamint a széles spektrumú szakszervek. Előbbi intézmény feje egyszemélyben a valamennyi feladatkört ellátó általános ombudsman, míg utóbbi szakombudsmanok a parlament, illetve a végrehajtás intézményeiben tevékenykedve a jogérvényesítés egy-egy fragmentumát ölelik fel. Az első olvasatra – a munkamegosztás miatt – demokratikusnak tűnő, többtagú szerveződés tüzetesebb vizsgálata kétségeket von maga után hatékonyságát illetően.

Csink Lóránt publicisztikájában a magyar jogászok véleménye is megjelenik, mi több, különbözni látszik a két struktúra eredményességével kapcsolatban.³⁴ Somody Bernadette, az ELTE adjunktusa az integrálást visszalépésnek tekinti,³⁵ mivel – érvei szerint – egy perszonalizált intézmény nem képes ellátni a hatványozottan terjedő és bonyolódó ügyeket. Ezzel szemben Varga Zs. András kitart a hagyományosabbnak mondható egyszemélyes szerv mellett: olvasatában csak a jogrendszer egészével bíró általános ombudsman képes méltányos döntést hozni, mivel egy ügy zökkenőmentes végigvitele több szakterületen kíván szabad mozgásteret, feltétlen jogosultságot.³⁶ Utóbbi álláspont mellett szól (habár e diskurzuson kívül) Somody következő állítása: „...a többszemélyes struktúrák csökkentik az intézmény személyes jellegét (...), ami kulcseleme az ombudsmani intézmények működésének.” Generálisan értelmezve mindkét álláspont helyénvaló, hiszen – mint az már a második fejezetben említésre került – minden társadalom organikusan kezeli e sémákat.

Jellegzetes *hatáskörök* alapján ugyancsak két részre oszlik az ombudsman intézménye: úgynevezett klasszikus és hibrid biztosokat tart számon a szakirodalom. Ez a felosztás azonban – a struktúrájánál leírtakkal ellentétben – nem kontradiktórius, sokkal inkább nevezhetjük a klasszikus ombudsmant a hibrid ombudsman jogi részhalmazának, ugyanis a hibrid ha-

33 CSINK 2016, 600.

34 CSINK 2016, 602.

35 DRINÓCZI Tímea – GYÓRFI Tamás – SOMODY Bernadette: Alkotmányozás. *Fundamentum*, 2011/1, 49–50.

36 VARGA 2012, 136.

táskör – az alapvető emberi jogok védelmével kiegészülve – gyakorlatilag a klasszikus szerv szerepének bővített változata.

A klasszikus intézmény alapvető feladata a közigazgatás ellenőrzése, ami magában foglalja mind a végrehajtó hatalom kontrollját, mind pedig a közigazgatási aktusok bíróságok általi felülvizsgálatát. A közigazgatásért felelős biztos a parlament által kerül kinevezésre, így annak évenkénti beszámolási kötelezettséggel tartozik.

A fent megnevezett szerv munkája kiegészíti a közigazgatási bíráskodás hiányosságait, korrigálja a *jogtalanságon túlmutató, tisztességen és észszerűségen alapuló hibákat*. Ily módon az intézmény – ha korlátozottan is – alternatívaként szolgál a panaszos polgárok számára. Az *imént* említett paragrafusokon való átlépés és a probléma racionális, ám mindenképpen emberséges vizsgálata rugalmasabb, gyorsabb, elérhetőbb és nem utolsó sorban áttekinthetőbb ügyrendezést eredményez a közigazgatási eljárásokhoz képest. S mivel a közigazgatási bíráskodásnak nem hivatala ezen tényezők vizsgálata, a gyakorlatban előfordulhat, hogy az általuk jogszerűnek ítélt cselekedetet az ombudsman kiszűri, *közigazgatási hibának* nyilvánítja, majd a döntés kasszációját kérelmezi. Ebből logikusan következik, hogy a jogszerűség önmagában nem eredményez *jó közigazgatást* és a *rossz közigazgatás* sem feltétlenül ütközik törvényekbe.³⁷ Azonban, a „jó” megítélésének relativitása előtérbe helyezi az ombudsman személyiségjegyeit, amelyek a hivatalnok *konkrét tevékenységében* öltenek alakot.

Míg a hatáskör arra a kérdésre felel, *mit tehet* meg törvényileg az ombudsman, a *tevékenység* arra ad választ, *mit tesz* meg valójában. Ebből kiindulva a tevékenység sikerét nagyban befolyásolja a már említett kulcselem: az ombudsman személyisége, tekintélye és érvényesülése. Mivel – a közigazgatási bíróságok döntéseivel ellentétben – sem a klasszikus, sem a hibrid intézmény ajánlásai nem bírnak kötelező jelleggel, az ombudsman személyes meggyőzőképessége, a nyilvános sajtó és törvényhozás előtti szereplése felértékelődik. Bár ezen működési elv bizonyos szabadságot ad az ombudsmannak (pl. saját panaszkezelési procedúra), egyes normatív előírások mégis laza kereteket emelnek a hivatal működése számára.

Az ombudsmannak kinevezését követően törekednie kell a független jogállapot fenntartására a kormánnyal, különösképpen az őt kinevező törvényhozással szemben. Ezt a fajta függetlenséget veszélyezteti a már említett szakombudsmani struktúra, ahol a belső panaszkezelő mechanizmusok gyakran egy intézmény alárendelt szerveként működnek (pl. egyetemi ombudsman).³⁸ A pártatlanság szintén a hivatal megkövetelt védjegye. Ily

37 SOMODY 2018, 2.2.2.1[19].

38 SOMODY 2018, 4.[29].

módon a „nép ügyvédje” a gyakorlatban nem a panaszos szószólója, csupán objektív felvilágosítója lesz.

Az ombudsman vizsgálati és intézkedési eszközei számában jelentős kontraszt állapítható meg. Míg vizsgálati munkájához – egyéni belátásának függvényében – eszközök tárháza áll rendelkezésre (pl. tanúk kihallgatása, dokumentumok kiadása vagy akár államtitkok kiadásának kérelme), addig intézkedési köre a törvények által csak meghatározott hatáskörön belül hajthatók végre (ajánlások, javaslatok tétele, hibrid ombudsmannál normakontroll).

A fent kifejtett Csink Lóránt-féle szempontok általánosan mutatják be a skandináv ombudsman hatályos rendszerét. Az organikus viszonyok azonban államonként eltéréseket produkálnak,³⁹ így kimondható: *két teljesen egyforma hivatal nem létezik*. A svéd törzsmódellem mégis képes lefedni északi szomszédjainak részleteiben eltérő rendszerét, így a Csink-féle szempontokba – gyakorlatias jellemzés keretein belül – történő beillesztése indokolt.

A négy svéd parlamenti ombudsmant (*Sweedish Parliamentry Ombudsmen*) a *Riksdag*⁴⁰ tagjai közül kinevezett negyvennyolcfős testület jelöli ki négy évre. Közülük kinevezésre kerül egy fő ombudsman (*justitieombudsman*), aki a testület tevékenységéért és az adminisztrációért felel, valamint egy helyettes ombudsman, aki a fő ombudsman lemondása vagy lemondatása esetén a ciklus végéig átveszi annak helyét.

A *justitieombudsman* és testülete fennhatóságot gyakorol mind a központi, mind pedig a helyi kormányzatokra, azonban a szabályok betartatása már nem az ő tisztségük: erre a feladatra külön katonai ombudsman kerül kinevezésre (*Ombudsman for Military Affairs*). A *justitieombudsman*hoz évente nagyjából 5000 panasz érkezik, amelynek általában 40%-át a fő ombudsman megalapozottság híján hivatalból azonnal elutasítja. A későbbiek folyamán – az évek gyakorlatának tanúsága szerint – ennek a maradék 3000 panasznak is csupán negyede von tényleges beavatkozást maga után.

Az eljárás menetét az ombudsman szabadsága miatt a parlament nem szabja ki, csupán a hivatali munka során tapasztalt hiányosságokról, pontatlanságokról kér részletes, évenkénti bejelentést. E számadás az Állandó Alkotmányügyi Bíróság (*Standing Parliamentary Committees*) kijelölt, közvetítő szerepet ellátó szervén keresztül kerül prezentálásra a törvényhozás előtt. Ezek az ajánlások, javaslatok később törvények formájában szolgálhatják a köz- és egyéni jogok egyensúlyának fenntartását.

39 Például választó szerv elnevezése, létszáma, szakombudsmanok támogatottsága.

40 A svéd parlament megnevezése.

Az ügyek számának és komplexitásának növekedése kapcsán, a munkateher mérséklése céljából kijelölésre kerültek a *justitieombudsman* alatt álló szakombudsmani intézmények. Ezek az élet más-más területein fejtik ki akkurátus tevékenységüket, így segítve a fő ombudsman mindent átfogó munkáját. Ilyen hivatal például a gyermekek jogaiért, az ENSZ Gyermekegyezmény svéd kötelezettségeinek betartatásáért felelős Gyermekek Ombudsman (*The Swedish Children's Ombudsman*), a (nemi és más jellegű) egyenlőségért felelős Egyenlő Esélyek Ombudsmana (*The Equal Opportunities Ombudsman*), vagy az egészen különleges működési alappal rendelkező Sajtó Ombudsman intézménye (*The Press Ombudsman*), kinek munkáját három svéd sajtószervezet finanszírozza.⁴¹

A skandináv modell recepciója

„Az európai világ embere megálmodja a legnagyobb ötleteket, melyek később gondos tanulmányozás tárgyai lesznek.” – hangzik Basil Markesinis, görög jogtudós bölcsellete.⁴² Az ombudsman intézménye is e nagyszerű ötletek egyike, amelynek gondos vizsgálatát a hivatal átvétele követte a világ egyre több országában. Ezek az államok nem csupán recepció tárgyává tették a skandináv anyaországok „találmányát”, hanem saját társadalmuk ízlése szerint fűszereztek is azt, azaz kisebb-nagyobb változtatásokat hajtottak végre. A célt azonban egyégesen a „Méltányos Kormányzás”⁴³ megvalósulása jelentette az átláthatóság, elszámoltathatóság és hatékonyság hármas elve által.

Afrika

Felmerülhet azonban a kérdés, hogy épp oly hatékonyan működhet-e ezen bonyolult felépítésű, stabil államapparátust megkövetelő intézmény olyan Afrikához hasonló, fejlődő országokban is, mint azt fejlett társaiknál tapasztaltuk? March Hannings jogtudós szerint Afrika is osztozhat „az európaiak vágyával”, hiszen az ombudsman eredetileg is az egyszemélyben uralkodó svéd király alárendeltjeként működött, így nem lenne újkeletű ezen viszonyrendszer „egy zsarnok, egypárti, oligarchikus közeg” keretein belül sem.⁴⁴

41 *The National Press Club, The Union of Journalists, The Newspaper Publisher's Association.*

42 LANDO 2007, 158.

43 JOHNSON, Anders: *The Role of the Ombudsman: The Swedish Experience*. The Daily Star. Bangladesh, 1999. <https://www.thedailystar.net/news/the-role-of-the-ombudsman-the-swedish-experience>

44 HUNNINGS, N. March: The Ombudsman in Africa. *Journal of African Law*, 1966/Vol.10/No.2, 138.

Ennek fényében *Tanzánia* az ombudsmani hivatal afrikai hírnökeként 1966-ban recepció alá vetette az említett intézményt.⁴⁵ Az itt 1965-ben létrehozott ombudsmani hatáskörrel bíró Állandó Vizsgáló Bizottság (PCE)⁴⁶ egy évvel később a „hatalmi túlkapások őreként” kezdte meg működését.⁴⁷ A szerv létrehozásának indokoltságát mi sem bizonyítja jobban, mint a későbbiek során átlagosan 3000 feldolgozott ügy évente, ami afrikai viszonylatban – több más intézménnyel összehasonlítva – kiemelkedőnek számított. A későbbiek folyamán további 7 afrikai ország követte Tanzánia példáját: (hivatalosan) 1980-ban *Ghána*, 1968-ban *Maritus*, majd *Zambia*, *Szudán*, *Nigéria* és *Zimbabwe* hozta létre saját ombudsmanját.

Mivel egy ombudsmant „nem lehet méretre venni, csak méretre szabni”,⁴⁸ hamar megjelentek a skandináv modell afrikai társadalomra szabott módosításai. Elsőként az ombudsman kinevezésében mutatkoztak eltérések. Míg az északiaknál a törvényhozás, itt a végrehajtás élt a kinevezés jogával, ugyanis a „fiatal országok” képzetlen, vonakodó végrehajtói közvetlen ombudsmani felügyeletet igényeltek.

Másodszor az ombudsmani ajánlások törvényhozás általi végrehajtásától tértek el oly módon, hogy ezért a jogkörért a kormány vagy az „állam feje” (pl. *Zambia* és *Tanzánia* egy-egy elnöke) vállaltak felelősséget. Ez az *interpolatio* az afrikai törvényhozás gyengeségével, presztízsének hiányával volt összefüggésben.

Végezetül az egyszemélyes fő ombudsmani hivatalt itt többszemélyi szerv helyettesíti (hasonlóan Ausztriához).⁴⁹ Példának okáért a már ismertetett tanzániai PCE élén az elnök mellett két biztos is tevékenykedett. Az egyszemélyi modell elhagyását azzal indokolták, hogy mivel tagjai éves jelleggel rotálódnak, a tagoknak nem lesz lehetőségük beásni magukat a politika „veszélyes mélységeibe”.

March Hannings elmélete tehát igazolódni látszik: mind a többpárti (*Zimbabwe*), mind az egypárti (*Tanzánia*), mind a katonai kormányok (*Nigéria*) államaiban megvalósítható volt a recepció. Az afrikai modell egyetlen hibája az anyagi fedezet, a terjesztés és a lobbhi hiánya, amelynek következtében *arányaiban kevés ügyet képesek ellátni a biztosok*. E visszássággal szállt szembe és küzd ellene ma is nyolc afrikai ország.

45 JOHNSON 1999, 6. par.

46 *Permanent Commission of Enquiry*

47 HATCHARD, John: The institution of the ombudsman in Africa with special reference to Zimbabwe. *International and Comparative Law Quarterly*, 1986/Vol.35/ No. 2, 255.

48 SMITH, Folke: The ombudsman institution in Mauritius. *Mauritius Legislative Assembly Sessional Paper*, 1965/2, 6.

49 SOMODY 2018, 3.[27].

Amerika

Az ombudsman európai hódítását követően – amint az már a második fejezetben említésre került – Amerikában is megvette lábát az 1960-as évek közepén. A példa meghonosításhoz kiváló környezetet biztosított az akkori politikai atmoszféra: a civil jogi, egyenlőségért folytatott társadalmi magánharcok nyitottá tették Amerikát az újításra.

Az első próbálkozás a New York állambeli Nassau megyéhez köthető, ahol 1966-ban létrehozták a társadalom jogait védő, a túlkapásokat felfedni hivatott *Public Protector* intézményét. Azonban az átvett európai intézmény táj- és jogidegen voltából fakadóan – „*habár gyakran utaltak rá ombudsmanként – mégsem felelt meg az alapvető hivatali kritériumoknak: a valóságban a törvényhozástól függött.*”⁵⁰

1967-ben *Hawaii* területén végül sikerült megalkotni az első „valódi” állami ombudsmani hivatalt, amelyet *Nebraskában, Iowában, Alaszkában* és a kontinens egyre több államában továbbiak követtek.⁵¹

Az amerikai ombudsmant általában vállalatok alkalmazzák, ahol a formális jogviták elkerülése végett vitarendező, közvetítő szerepet tölt be a megbízó és fogyasztói között. Ez a tevékenység inkább teszi az ombudsmant tanácsadóvá, mintsem független vizsgálatot lefolytató ellenőrré. Példának okáért vegyük a Kaliforniai Egyetem Ombudsmanát, aki az egyetem tanácsadójaként működve megbízójától függően végzi munkáját.

Az Egyesült Államokban manapság mindössze öt tagállamban alkalmaznak tagállami ombudsmanokat, és mivel az élet egyes területein csökkenni látszik e hivatal szerepe (pl. újságírás),⁵² így az Egyesült Államok Ombudsmani Szervezete⁵³ az intézmény népszerűsítése végett összefoglalót állított ki a jól működő hivatal négy komponenséről. A függetlenséget, pártatlanságot, titkosságot és hiteles felülvizsgálati eljárást hangsúlyozó kiadvonat az újdonsült államok számára referenciaként szolgál.

Az anyakontinenstől eltérő államszervezet, jogrendszer, történelmi és szociális viszonyok az amerikai ombudsman szerepkörében is jelentkeztek. Az alapvetően közszférában tevékenykedő, legtöbb állami szerv munkáját lekövetni hivatott európai biztossal ellentétben az Egyesült Államokbeli biztos a magánszférában a vállalatok mediátoraként működik. Előbbiekből kiindulva nem meglepő, hogy alapvető funkcióiban is eltér e két típus: míg

50 ROWAT, Donald C.: The spread of the ombudsman idea in the united states. *International Ombudsman Institute Occasional Paper*, 1984/26, 2.

51 ROWAT 1984, 3.

52 HILLIGOSS, Wade B.: *The Diminishing Role of the Ombudsman in American Journalism*, University of Nebraska, Lincoln, 2014, 2.

53 *United States Ombudsman Association*

Európában a visszasságokért felel a biztos, Amerikában a vitás felek közötti jogi viták elkerülése a cél.

Ázsia és Ausztrália

Bár a Távol-Kelet jogvédő koncepciója nem újkeletű, és helyesebb lenne az intézmény modernkori újjáélesztésének nevezni, mégis 20. századi hivatali recepcióról beszélünk Kína és Japán kapcsán, amely „a nyugat-európai modellről lett mintázva”. Habár „a jogösszehasonlítás (...) elhanyagolja Ázsiát, (...) s hajlamos az ázsiai jogrendszert homogénként kezelni”,⁵⁴ a valóságban mégis jelentős számú és irányú eltérés mutatkozik mind egymással, mind az anyamoddal összevetve.

Nagy-Kína régiójának országainál⁵⁵ például történelmi, kulturális és politikai törésvonalak mentén négy különböző modell alakult ki. Az itt működő ombudsmanok általános feladatai közé tartozik a kereskedelmi hirdetések ellenőrzése és a jogbiztonság növelése.

Japán „ombudsmana” valójában nem ombudsman, „csupán léteznek intézmények, amelyek hozzá hasonlóan működnek”.⁵⁶ Példának okáért ilyen intézmény az 1955-ben létrehozott Adminisztratív Ügynökség,⁵⁷ amely a nemzeti közadminisztráció legitimitásáért felel. Később a szervezet segítésére tanácsadó testületet neveztek ki, amelyhez hasonló tanácsadók idővel a helyi közigazgatásba, minisztériumi hivatalokba is beszivárogtak, így napjainkra közel 45.000 fős országos szervezetté növe ki magát.

A japán rendszer az európaival szemben tehát nem teljesen tekinthető ombudsmaninak, „hiszen csak meghallgatják és megoldják a problémákat, míg egy ombudsman ki is javítja azokat”, a kínai rendszer pedig a hatáskörök („főként pénzügyi területek”) minutiojában mutat differenciát európai elődjéhez képest.⁵⁸

Az 1970-es években „távol a tüztől”, Ausztrália is csatlakozott a recepció hullámhoz. 1971-ben először Nyugat-Ausztráliában, később a déli (Victoria, New South Wales, Tasmania) és az északkeleti (Queensland) területeken is megjelent a szóban forgó intézmény. A szervezet felépítése alapjaiban hasonló maradt az európaihoz: a parlament által kinevezett

54 THOMSON, Stephen: The public sector ombudsman in greater china: Four “chinese” models of administrative supervision. *University of Pennsylvania Journal of International Law*, 2017/Vol.39/No.2, 438.

55 Greater China: Mainland China, Hong Kong, Macau, Taiwan

56 AKIRA Osuka: *The „Ombudsman” in Japan*. Waseda Bulletin of Comparative Law. [Akadémiai jelentés]. Varsó, 1987, 1.

57 Administrative Management Agency

58 LANDO 2007, 158.

Nemzetközösségi ombudsman⁵⁹ minisztériumi és magánszektori szakombudsmanokkal az oldalán küzdött a törvényi kihágások ellen.⁶⁰

A kontinentális recepció és az Európai Ombudsman

Habár közelségük miatt evidenciának tűnhet az európai országok recepció-s elsőbbsége, a több mint kétszáz éves skandináv intézmény mégiscsak az utóbbi három-négy évtizedben nyerte el a kontinentális társak bizalmát. E társadalmak azonban később – ombudsmani intézményeik *serdületlensége* ellenére – termékeny táptalajnak bizonyultak, így biztosaik dinamikusan integrálódtak e népek saját szokásainak, jogainak színes rendszerébe. Ennek következtében az európai ombudsman(ok) a fékek- és ellensúlyok szinonimájává *serdült(ek)*.⁶¹

A Svéd Királyság intézményének első átvétele egészen 1919-ig váratott magára, mikor az orosz elnyomás alól szabaduló finn államszervezet gyakorlatilag lemásolta a svéd példát.⁶² Ezt követően – mint az már a második fejezetben kifejtésre került – a II. világháború jogtiprásától elszörnnyedve az 1950-80-as években Nyugat-Európa, míg a rendszerváltás időszakát követően a kelet-közép-európai posztkommunista országok (köztük Magyarország) foglalták törvénybe az ombudsman intézményét.

A recepció során – mint a világon máshol – itt is beiktattak kisebb-nagyobb eredeti koncepciótól eltérő változtatásokat a hivatal struktúráját vagy működési mechanizmusát célozva. Ilyen *strukturális* eltérés például az osztrák több-biztosos rendszer, amely *ratioja* az eredeti intézmény szellemiségétől rideg, több személy által alkotott kollektív ombudsmani intézményen nyugszik. Működését tekintve Franciaország és Nagy-Britannia hajtott végre példaszzerű változtatást: ezen álamok biztosai kizárólag egy parlamenti képviselő előterjesztését követően kezdeményezhetnek inspekciós eljárást.⁶³

A kommunista *Lengyelország* 1987. július 15-én kodifikált biztosi intézménye és a lengyel ombudsman államszervezetbe való kivételesen erős integrációja felnyitotta Nyugat-Európa szemét egy kontinentális szinten is hatékonyan működni képes ombudsmani intézmény igényére. Ennek kö-

59 *Commonwealth Ombudsman*

60 RICHARDSON, Jack: *The Australian Commonwealth Ombudsman: State of the Institution*. [Presentation to the International Ombudsman Institute]. Canberra, 1984, 16.

61 SOMODY 2018, 1.[1]

62 Finn Alkotmány 94/1919; 1919. július 17.

63 SOMODY 2018, 3.[27]

vetkeztében alkották meg a *Nemzetközi Chartát*,⁶⁴ ami a többlet jogszolgáltatást nyújtó *Európai Ombudsmanról* rendelkezett.⁶⁵

Az Európai Ombudsman célja az Európai Unió állami jogrendszerének kisegítése, a nemzetközi ügyek békés útra terelése. Ennek eleget téve az Európai Ombudsman saját belátása szerint, illetve felhívás alapján inspekciós eljárást kezdeményezhet az uniós szervek, hivatalok, ügynökségek visszasságainak kezelésére, továbbá a rendszer egészére vonatkozóan korrekciós ajánlásokat tehet az Európai Parlamentnek szóló éves vagy különleges jelentésébe foglalva.⁶⁶ A franciaországi *Strasbourgban* székelő intézmény jelenlegi biztosa *Emily O'Reilly*,⁶⁷ aki tevékenységével az európai polgárok javát hivatott szolgálni.

Az alapvető jogok biztosa

A magyar intézményesítés már az 1989-es kerekasztal-tárgyalásokon felmerült. Ennek hatására született meg az 1993-as ombudsmani törvény, amelyet az ombudsman tényleges, 1995-ös beiktatása és az Alkotmányban való rögzítése követett.⁶⁸ Az így kialakult több-biztosos modell élén egy általános és három önálló szakosított ombudsman (kisebbségi, adatvédelmi, környezetvédelmi) állt.

E magyar kialakítás azonban a későbbiek során kritika áldozatává vált: Szabó Máté jogász⁶⁹ *Nikiforos Diamandouros* európai ombudsmanra hivatkozva a „svéd modell rossz utánzatának” nevezte a magyar rendszert.⁷⁰ Az eddig leírtak fényében, e kijelentése megalapozatlannak tűnhet, hiszen az intézmény *substantiája*, az importált skandináv *néplélek* éppen az organikus jogformálást szorgalmazza, így az anyamodell pontos másolása szükségtelenné lesz. A vád mögött sokkal inkább a Szabó Máté által is vitatott több-biztosos modell hatékonyságának megkérdőjelezése, a magyar ombudsmanok között fellépő konfliktusok és a rendszer kontraproduktivitása rejlik.

Részen ezt a működési visszasságot kívánta orvosolni a 2010-ben elfogadott, 2011-ben érvénybe lépő *CXI. törvény*, ami az elnevezés módosítása mellett (*alapvető jogok országgyűlési biztosa*) a struktúrát is megrefor-

64 *International Charter for an Effective Ombudsman*

65 ZAWADZKI, Paweł: Origin of the European Ombudsman. *Miscellanea Historico-Iuridica*, 2020/1, 446.

66 Az Európai Unió hivatalos portáljához tartozó weboldal. europa.eu

67 Író, újságíró, 2003-ban Írország első női ombudsmana.

68 84/1995. (VII. 6.) országgyűlési határozat

69 2007/8 -2011 között Magyarország állampolgári jogok biztosa

70 SZABÓ Máté: Alkotmánybíráskodás és ombudsmani tevékenység – az Alaptörvény szabályozása alapján kialakult gyakorlat első lépései. *Alkotmánybíróági Szemle*, 2012/2, 67.

málta, így egy monokratikus intézményt létrehozva. E megújítás azonban működési paradoxont eredményezett, ugyanis a *de iure* irányító alapvető jogok biztosa helyett látszólag két helyettese is jelentős autoritással bír.⁷¹ Ezt az ellentmondást kívánja feloldani *Petrétei József*⁷² kijelentése, miszerint „a helyettesek hatásköre önálló jogkört nem von maga után”.⁷³

Természetesen, e változtatások is fenntartották – ha nem növelték – a svéd modellhez fűződő *alaki* és *anyagi* jogi különbségeket.

Alaki különbségnek tekinthető például a két tisztség megválasztásának módja: míg Magyarországon e folyamat az államfő jelölésén keresztül az országgyűlés minősített többségével kerül lebonyolításra hatévente, addig a svéd *Riksdag* négyévente külön erre a célra foganatosított, negyvennyolc fős testülettel jár el.

Az *anyagi* jogi szabályok eltérése főként az intézményi struktúrában, pontosabban az abban résztvevők közötti viszonyban mutatkozik. Ennek alapján a magyar modell a hierarchia lebontását tükrözi, a *de iure* alárendelt helyettesek folyamatosan szeparálódnak, hatásköreiket egyre önállóbban gyakorolják, holott a svéd *justitieombudsman* primátusa továbbra is a hatásköri fúzió origója.

Mint látjuk, az Európa Tanács Kézikönyvébe foglalt gondolatok a gyakorlatban is beigazolódnak látszanak, miszerint „*nincs kívánatos modell, az intézmény struktúrája tulajdonképpen az egyes országok államszervezeti sajátosságainak megfelelően alakítható*”.

Záró gondolatok

A jó és méltányosság intézményének már az ókorban megkezdődő több mint kétezer éves fejlődése a skandináv identitással és törvényi igénnyel fűszerezve egyenes utat mutatott Európának és a világ számos országának egy modern panaszkezelő intézmény megalkotása felé. E panaszkezelő szervezet a recepció által egyaránt mélyült el az országok jogrendszerében s vált sokszínű, modern alapvetéssé. Mivel a modernitás a társadalom akaratának pillanatnyi függvénye, biztosak lehetünk abban, hogy a hajdan rögzösből szemcséssé vált rendszer idővel porózussá finomul az észszerűség és hatékonyság elvei által.

71 Nemzetiségek jogaiért és a jövő nemzedék jogaiért felelős biztosok.

72 Alkotmányjogász, egyetemi tanár, 2004 és 2006 között igazságügyi-miniszter, 2006–2007-ben igazságügyi és rendészeti miniszter.

73 PETRÉTEI József: *Magyarország alkotmányjoga II.* Kodifikátor Alapítvány. Pécs, 2013, 215.

Irodalom⁷⁴

AKIRA OSUKA: *The „Ombudsman” in Japan*. Waseda Bulletin of Comparative Law, (1987) 1.p.

ANDERS JOHNSON: *The Role of the Ombudsman: The Swedish Experience*. The Daily Star. <https://www.thedailystar.net/news/the-role-of-the-ombudsman-the-swedish-experience>, 1999

BAJÁNHÁZY ISTVÁN: Római közjog - A királyság és köztársaság közbjoga. *Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Római Jogi Tanszék* (2020) 51–54.p.

CSINK LÓRÁNT: *Az ombudsman*. In: MTA Magyar Társadalomtudományi Kutatóközpont, (2016) 600.p.

DONALD C. ROWAT, : *The spread of the ombudsman idea in the united states*. International Ombudsman Institute Occasional Paper, (1984) 26.p.

FRIEDRICH CARL VON SAVIGNY: *The Vocation of Our Age for Legislation and Jurisprudence*. The Lawbook Exchange, (2002) 24.p.

GONZÁLEZ, VOLIO LORENA: *The Institution of the Ombudsman - Temas en derechos humanos*. University of Essex (2003) 220.p.

HORVÁTHY BALÁZS: *A jogösszehasonlítás főbb tézisei és az európai integráció*. OSZK – Magyar Elektronikus Könyvtár, (2005) 15.p.

JACK RICHARDSON: *The Australian Commonwealth Ombudsman: State of the Institution*. [Presentation to the International Ombudsman Institute]. (1984) 16.p.

JOHN HATCHARD: *The institution of the ombudsman in Africa with special reference to Zimbabwe*. International and Comparative Law Quarterly, (1986) 255.p.

KEREKES ZSUZSA: *Az ombudsman intézménye az Európai Unióban és Magyarországon*. Politikatudományi Szemle, (1998) 137.p.

LUDWIG VON BAR: *Theorie und praxis des internationalen privatrechts*. Han'sche Buchhandlung, (1889) 15.p.

MÁTYÁS IMRE: *A skandináv jogi gondolkodás sajátosságai*. Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Juridica et Politica, (2006) 69.p.

N. MARCH HUNNINGS: *The Ombudsman in Africa*. *Journal of African Law*, (1996) 138.p.

74 Az internetes források utolsó ellenőrzésének és látogatásának időpontja: 2023. 01. 23.

OLE LANDO: *Scandinavian Law in Practical Implication Characteristic Features: Solutions of International Interest, Social Dimension*. In: Stockholm Institute for Scandinavian Law, (2007) 158.p.

PAWEŁ ZAWADZKI: *Origin of the European Ombudsman*. Miscellanea Historico-Iuridica, (2020) 446.p.

PETRÉTEI JÓZSEF: *Magyarország alkotmányjoga II*. Kodifikátor Alapítvány (2013) 215.p.

Portugália Alkotmánya (9/91. törvény az Ombudsmanról, 1.cikk)

SZABÓ MÁTÉ: *Alkotmánybíráskodás és ombudsmani tevékenység – az Alaptörvény szabályozása alapján kialakult gyakorlat első lépései*. Alkotmánybírársági Szemle, (2012) 67.p.

SOMODY BERNADETTE: *Ombudsman*. In: Internetes Jogtudományi Enciklopédia, (2018) 1.[2].p.

STEPHEN THOMSON: *The public sector ombudsman in greater china: Four “chinese” models of administrative supervision*. University of Pennsylvania Journal of International Law, (2017) 438.p.

STIG JÄGERSKIÖLDS: *The Sweedish Ombudsman*. Penn Law Journals, (109)1078.p. (1961)

VARGA ZS. ANDRÁS: *Ombudsman, ügyész, magánjogi felelősség*. In: Pázmány Press, (2012) 122.p.

WADE B HILLIGOSS: *The Diminishing Role of the Ombudsman in American Journalism*, University of Nebraska, (2014) 2.p.

The role of the ombudsman in Scandinavian countries

DÁNIEL KOVÁCS

„The status of the ombudsman system (...) can be assessed by describing its structure, powers and judicial activities” - writes Lóránt Csink (Péter Pázmány Catholic University) in his study determining the role of the ombudsman. Although Professor Csink's statement refers to modern Hungarian conditions, this threefold criterion can be appropriate considering the Scandinavian institution, too.

A full determination of this particular system will take a longer route: the essay is presenting the role of the modern ombudsman by reviving the historical background of *Justitiekanzler* while being based on Savigny's legal sociological theory called *Volksgeist*. Law is part of our culture, it is inseparable from social development and national habits. For instance, Ole Lando's detection that Scandinavian citizens avoid litigation makes equity as the base of the institution.

As the Nordic body of law was indirectly influenced by Roman law, this paper - will unconventionally describe the nature of ancient, complaint mechanisms' like *tribunus plebis* and their comparison with the modern ombudsman role.

In order to keep the clear flow of thought in this essay, using the almost uniformly legal structure of the Scandinavian countries, Sweden and Denmark will plead the Nordic legal conventions.

Finally, as an alternative example, a brief outlook is given reflecting to the global reception, in special interest to European Union. The aim of this study is to illustrate the development of the ombudsman as a legal institution from its Scandinavian conception, through its global diversification up to the Hungarian model.

A reklámadó jellemzői az Európai Unió Bírósága Google Ireland-ítéletének vonatkozásában

VARGA DÓRA

Bevezetés

Napjainkban a digitalizáció újrendezi a gazdasági, politikai, társadalmi viszonyainkat, illetve az egyes ágazatok súlyát, szerepét. A digitalizáció elterjedése olyannyira széleskörűvé vált, hogy a gazdasági tevékenység és értékkeremtés fogalmát is újra kell definiálni. A hagyományos termékek és szolgáltatások köre kibővült a digitális termékek és szolgáltatások körével, azaz megjelent a digitális gazdaság¹. A digitális szolgáltatások megjelenésével a reklámtevékenységek adóztatása is számos nehézséget okozott, hiszen a nemzetközi adóztatás hagyományos szabályai szerint az adóztatás abban az országban történik, ahol a vállalkozás tényleges fizikai jelenléttel rendelkezik, a digitális szolgáltatások nyújtásához azonban nincs szükség fizikai jelenlétre a szolgáltatásnyújtás országában.² Ennek következtében a digitális vállalatok kihasználják az egyes országok adórendszerében lévő különbségeket, ezáltal mesterségesen csökkentik adóköteles jövedelmüket, vagy nyereségüket alacsony adókulcsú országba csoportosítják át, ahol szinte semmilyen gazdasági tevékenységet nem végeznek.³ Ezen problémákat az Európai Unió Bíróságának ítéletei is tükrözik. A magyarországi reklámadóra az egyik legnagyobb hatással a Google Ireland-ítélet⁴ volt, így ta-

1 PULAY – TESKI 2020.

<https://www.penzugyiszemle.hu/tanulmanyok-eloadasok/a-digitalis-gazdasag-meltanyos-megadoztatasanak-kihivasai>

(Letöltés: 2022. augusztus 4.)

2 VARGA 2019, 107.

https://www.ias.jak.ppke.hu/20193sz/10_VargaE_%20IAS_2019_3.pdf

(Letöltés: 2023. 03. 08.)

3 ADÓ ONLINE: A digitális adózás néhány aktuális kérdése az EU-ban

<https://ado.hu/ado/a-digitalis-adozas-nehany-aktualis-kerdese-az-eu-ban/>

(Letöltés: 2022. június 13.)

4 A Google Ireland a Double Irish struktúrát alkalmazza, amely magában foglalja a az ír adótörvénynek azon jellemzőinek kihasználását, amely lehetővé teszi, hogy a tengerentúlon székhellyel rendelkező társaságokat ír céggént regisztrálják. Ennek a legfőbb jellemzője, hogy az az anyavállalat, amely el akarja kerülni az adófizetést, leányvállalatot alapít Írországon belül. Ezután ez a leányvállalat egy teljes tulajdonú leányvállalatot is létrehoz, szintén Írországon belül. Mivel Írországnak az Egyesült Államokkal kettős adóztatás elkerüléséről szóló egyezménye van, így adóügyi szempontból az anyavállalat által telepített leányvállalat nem fog Írországon belül tartózkodónak minősülni. Hiába alapították Írországon belül, az ír adótörvény értelmében egy tengerentúli adóparadicsom adózási szabályai fognak rá vonatkozni.

nulmányomban ennek legfontosabb megállapításait kívánom részletezni a reklámadó, illetve a reklámadótörvény jellemzőinek összefoglalása mellett.

A reklámadó jellemzői és hatása a piaci viszonyokra

A magyar reklámadó árbevételre kivetett progresszív adó, melynek⁵ az OECD tanulmánya⁶ szerint torzító hatása van a piacra, hiszen a reklámok megadóztatása csökkenti a piaci versenyt. A díj kivetése befolyásolja a hirdetési kiadásokat, ez pedig visszahat a reklámra, mint üzleti bevételre, valamint üzleti tevékenységre. A reklám árának emelkedése megváltoztatja az üzleti döntést, ez pedig a végső árakra is hatással lehet. A reklámköltségek növelése szinte biztosan kevesebb reklámkiadást eredményez, ezáltal a reklámadó holtteher-veszteséget okoz a társadalom egésze számára az eladások csökkenése miatt. A reklámköltségek emelése emellett arra is alkalmas, hogy megkülönböztesse a kisvállalkozásokat (vagy az esetleges belépőket), hiszen az egyes vállalkozások dönthetnek úgy, hogy teljesen abbahagyják a reklámozást. Megkülönbözteti azokat a cégeket is, amelyek magas reklám-értékesítés arányú iparágakban működnek, hiszen nekik mesterségesen magasabb költségeket kell fizetniük befektetéseikért. A reklámköltségek növelése továbbá árt a reklámozásnak is, mint üzleti tevékenységnek, ezzel szemben az alacsonyabb hirdetési kiadások csökkentett bevételeket és kevesebb munkahelyet jelentenek a reklámszakma cégeinek. A hagyományos médiát egyre inkább kezdi felváltani az „új” média, a digitális reklámok, amelyekre a reklámadó rendelkezései nem egyértelműek, így a megadóztatásuk sem egységesen történik. Ez pedig egyértelműen a piac torzításához vezet, hiszen van, aki egyáltalán nem fizeti meg az adót, és van, aki jóval kevesebbet, mint ami a tevékenységből indokolt lenne.⁷

A reklámadó törvényről általában

Magyarországon 2014. augusztus 15-én lépett hatályba a 2014. évi XXII. törvény a reklámadóról (továbbiakban: reklámadó törvény), amely szektorális adó bevezetésével adóköteles tevékenység lett a törvényben meghatározott formában és módon Magyarországon megjelenő vagy túlnyomórészt magyar nyelvű reklámok közzététele és annak megrendelése. A törvény két adóalanyi körként a reklám közzétevőjét és a reklám közzétételenek megrendelőjét nevesíti. Míg a reklám közzétevőjének adóalanyiságá-

5 DEÁK 2020, 102.

http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/7088/1/5_jogi_melleket_deak_dca52fb2a7.pdf
(Letöltés: 2023. február 20.)

6 OECD Competition Assessment Reviews, Greece 2014, 216.

7 OECD Competition Assessment Reviews, Greece 2014, 220.

ra és adófizetési kötelezettségére a megrendelő nincs hatással, a megrendelő adófizetési kötelezettsége a reklám közzétevőjének magatartásától függ.⁸

A magyar reklámadó törvény sajátossága azonban az, hogy nemcsak az elsődlegesen megadóztnak kívánt médiumokat kötelezi adófizetésre, hanem velük párhuzamosan a hirdetések megrendelőit is. A megrendelők az adófizetési kötelezettségüket csak akkor tudják elkerülni, ha a reklámközzétevők megkapták azt a nyilatkozatot, amelyben azok elismerik az adókötelezettségüket. Ennek ellenére, a magyar rendszer a külföldi vállalkozások adófizetési kötelezettségét nem képes egységesen rendezni, hiszen a külföldi szolgáltatók esetében fordul elő általánosságban a nyilatkozattétel elmaradása, így a külföldi vállalkozások reklámbevétele marad adózatlanul. Ennek megfelelően, a reklámadó bevezetését követően adóköteles lett a médiaszolgáltatásban Magyarországon letelepedettnek minősülő médiatartalom-szolgáltató által, vagy Magyarországon le nem telepedett, de napi műsorrendjének legalább felében magyar nyelvű médiatartalmat Magyarország területén elérhetővé tevő médiaszolgáltató által, a Magyarországon kiadott vagy Magyarországon terjesztett, túlnyomórészt magyar nyelvű sajtótermékben, a sajtótermék kiadója által, a szabadtéri reklámhordozón a szabadtéri reklámhordozót reklám céljára hasznosító személy, szervezet által, bármely járművön, nyomtatott anyagon, ingatlanon az adott dolgot reklám céljára hasznosító személy, szervezet által, az interneten túlnyomórészt magyar nyelven vagy túlnyomórészt magyar nyelvű internetes oldalon reklám közzétevője által közzétett reklám. A reklám közzétevője az, aki a „médiaszolgáltatásban Magyarországon letelepedettnek minősülő médiatartalom-szolgáltató, napi műsoridejének legalább felében magyar nyelvű médiatartalmat Magyarország területén elérhetővé tevő, nem Magyarországon letelepedett médiaszolgáltató, Magyarországon kiadott vagy Magyarországon terjesztett, túlnyomórészt magyar nyelvű sajtótermékben közzétett reklám esetén a sajtótermék kiadója, a szabadtéri reklámhordozót reklám céljára hasznosító személy, szervezet, a nyomtatott anyagot reklám céljára hasznosító személy, szervezet, az interneten túlnyomórészt magyar nyelven reklámot közzétevő, az interneten túlnyomórészt magyar nyelvű internetes oldalon reklámot közzétevő.”⁹

A 2000-es évek közepétől kezdődően a digitális szolgáltatások területén dinamikus átrendeződés történt, az írott sajtó egyre inkább elveszítette piaci pozícióját, az internetes hirdetések aránya azonban rohamosan nőni kezdett. Ennek ellenére a törvény az interneten megjelenő reklámok esetében csak a reklám közzétevőjét nevesíti adóalanyként.¹⁰ Ez azért is ne-

8 2014. évi XXII. törvény a reklámadóról 2. § (2) bekezdése

9 Ratv. 3. § (1) bekezdés

10 Ratv. 3. § (1) bekezdés e) pontja

hézséget okoz, mert nincs definíció vagy iránymutatás, hogy az interneten közzétett reklámok esetében a reklámok közzétevője alatt kit kellene érteni. Nehézséget jelent továbbá, hogy a törvény az online és az offline médiumok tekintetében ugyanazt a szabályozást vezette be, ezzel figyelmen kívül hagyva az online világ dinamikus fejlődését.¹¹

Az Európai Bizottság álláspontja a reklámadó törvényről¹²

A törvény hatálybalépésekor az alkalmazandó adómérték 6 sávós, meredeken emelkedő, 0-50%-ig terjedő, progresszív adókulcs volt (500 millió forint alatt 0%, 20 milliárd forint felett 50%). A törvény első változata alapján, az adóalanyok a 2014-re esedékes adó tekintetében a 2014. évi adóalapjukból levonhatták az előző évek elhatárolt veszteségének 50%-át. A jogalkotó a törvény módosításával szűkítette az adóalanyi kört, így ezen rendelkezés azokra vonatkozott, amelyek 2013-ban nem termeltek nyereséget, ez tehát kizárta azokat a vállalkozásokat a kedvezmény alkalmazásából, amelyeknek korábbi évekről volt elhatárolt veszteségük, de a 2013-as adóévben nyereségesek voltak.

A Bizottságnak aggályai támadtak azzal kapcsolatban, hogy a Törvény rendelkezései összeegyeztethetők-e az Európai Unió Működéséről Szóló Szerződés állami támogatásokról szóló rendelkezéseivel, ezért a Bizottság 2015. március 12-i határozatával arról tájékoztatta Magyarországot, hogy az EUMSz 108. cikkének (2) bekezdése szerint vizsgálatot kezdeményez. A Bizottság álláspontja szerint az adókulcsok meredeken progresszív mértéke, valamint az e kulcsok alkalmazására vonatkozó sávok megállapításának módja következtében a törvény differenciált a vállalkozások között azok mérete alapján, ezzel pedig tisztességtelen gazdasági előnyt biztosított az alacsonyabb árbevétellel rendelkező cégeknek a versenytársaikkal szemben. Emellett különbséget tett az adóalanyok között aszerint, hogy azok nyereségesek vagy veszteségesek voltak-e 2013-ban. A Bizottság hangsúlyozta továbbá, hogy egy vállalkozás árbevétele egyébként sem ad pontos képet azok nyereségességéről, teherviselő képességéről, mivel egy magas árbevételű vállalkozás is lehet veszteséges. Mindezekre tekintettel a Bizottság álláspontja az volt, hogy a törvény egyes rendelkezései tiltott állami támogatásnak minősülnek, melyek a verseny aránytalan torzulását eredményezhetik, ezáltal nem egyeztethetők össze a belső piac működésével.

¹¹ Ratv. 3. § (1) bekezdés

¹² Az Európai Bizottság határozata a reklámadóról

<https://www2.deloitte.com/hu/hu/pages/ado/cikkek/ado-hirlevelek/eb-hatarozat-a-reklamadorol-20170111.html>

(Letöltés: 2023. március 10.)

Magyarország, a Bizottságnak való előzetes bejelentése vagy jóváhagyása nélkül 2015. július 5-i hatálybalépéssel módosította a törvényt, amelynek eredményeképpen két adókulcsossá vált a reklámadó: 0% az adóalap 100 millió Ft-ot meg nem haladó része után, 5,3% az adóalap 100 millió Ft-ot meghaladó része után. A módosítás a reklámadó törvény 2014-es hatálybalépéséig a visszamenőleges alkalmazás lehetőségét is bevezette, az elhatárolt veszteség levonására vonatkozó rendelkezések azonban változatlanok maradtak. A Bizottság szerint az új adókulcs továbbra is teljesen mentesít egyes vállalatokat az adóteher alól a 0%-os adókulccsal, míg másokat 5,3%-os adóval sújt. A Bizottság határozatában arra is kitért, hogy a módosítás nem változtatott az elhatárolt veszteségek felhasználásának a 2013-ban nyereséget nem termelő vállalatokra korlátozó rendelkezésén, így gyakorlatilag a módosítás ugyanazokra az elvekre épül, ugyanazokat a jellemzőket tartalmazza, mint eredeti szövegezés.

Az ítélet legfontosabb megállapításai¹³

A törvény megalkotásával a jogalkotó a reklámfelületek tulajdonosainak, az egyes médiumoknak a megadóztatását tűzte ki célul. Ugyanakkor, az önkéntes jogkövetés érdekében a jogalkotó a reklám közzétevőire nyilatkozattételi kötelezettséget rótt, ennek elmulasztásához pedig jogkövetkezményt is fűzött. Ezzel kapcsolatban született meg az Európai Unió Bírósága (C-482/18)¹⁴ Google Ireland ítélete 2020. március 3-án. Ebben az ügyben a reklámadó hatálya alá tartozó tevékenységet folytató Google Ireland társaság elmulasztotta az ezen adóval összefüggő bejelentkezési kötelezettségének teljesítését. Emiatt első alkalommal tízmillió forint összegű mulasztási bírságot, majd néhány napon belül további mulasztási bírságot szabott ki az adóhatóság. Ezek együttes összege elérte az 1 milliárd forintot, ami a magyar szabályozásban előírt mulasztási bírságok maximális összegének felelt meg. A Google Ireland vitatta a külföldi illetőségű reklámszolgáltatókkal szemben fennálló bejelentkezési kötelezettségnek, másrészt pedig az ilyen bejelentkezés elmulasztásához kapcsolódó szankciórendszernek az uniós joggal való összeegyeztethetőségét.¹⁵

A Bíróság először arra mutatott rá, hogy a bejelentkezési kötelezettség nem köti feltételekhez a reklámok közzétételére irányuló tevékenység Magyarország területén való folytatását. Ez független attól, hogy a szolgáltatók letelepedési helye pontosan hol található. Ez egy adminisztratív követel-

13 Az Európai Unió Bírósága 21/20. sz. sajtóközlemény
<https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2020-03/cp200021hu.pdf>
(Letöltés: 2023. március 9.)

14 Uo.

15 Uo.

mény, amely önmagában nem képezi a szolgáltatásnyújtás szabadságának akadályát. Ez azzal magyarázható, hogy minden szolgáltató mentesül a bejelentkezési kötelezettség alól, amennyiben bármely más, Magyarországon kivetett közvetlen vagy közvetett adónem hatálya alá tartozó adózóként már bejelentkezett vagy nyilvántartásba vételre került az adóhatóságnál. A Bíróság nagytanácsa megállapította tehát, hogy egy olyan tagállami szabályozás, amely a valamely másik tagállamban letelepedett reklámszolgáltatókat a reklámadó-kötelezettségük tekintetében bejelentkezési kötelezettség alá veti, nem ellentétes a szolgáltatásnyújtásnak az EUMSZ¹⁶ 56. cikkben biztosított szabadságával.

A Bíróság a bírságokkal kapcsolatban is fontos megállapításokat tett. E szerint a fenti elvvel ellentétes e szabályozás azon része, amely azt írja elő, hogy a Magyarországtól eltérő másik tagállamban letelepedett olyan szolgáltatásnyújtókkal szemben, amelyek nem tettek eleget a bejelentkezési kötelezettségüknek, néhány nap alatt, egymást követően több mulasztási bírság kerül kiszabásra, amelyek halmozott összege elérheti a több millió eurót, anélkül, hogy az illetékes hatóság a bírságok halmozott összegét végleges jelleggel megállapítható határozat elfogadását megelőzően biztosítaná-e szolgáltatók számára a kötelezettségeik teljesítéséhez szükséges időt, hogy lehetőséget adna számukra az észrevételeik megtételére, illetve, hogy e hatóság maga vizsgálatot folytatna le a jogsértés súlyossága tekintetében. A Bíróság e tekintetben hangsúlyozza, hogy annak a mulasztási bírságnak az összege lényegesen alacsonyabb, amelyet a Magyarországon letelepedett szolgáltatásnyújtóval szemben szabnak ki, arra tekintettel, hogy az a nemzeti adózási szabályozás általános rendelkezéseinek megsértésével nem tett eleget egy hasonló bejelentkezési vagy nyilvántartásba vételi kötelezettségnek. Sőt, az ilyen kötelezettség folyamatos be nem tartása esetén nem ugyanilyen mértékben és nem is szükségszerűen ilyen rövid határidőkön belül növekszik. A szankciókkal kapcsolatban a Bíróság rámutatott arra is, hogy az adóztatással kapcsolatos szankciók rendszere a tagállamok hatáskörébe tartozik (tekintettel az uniós harmonizáció hiányára), az ilyen rendszerek nem járhatnak az EUMSZ.-ben előírt szabadságok veszélyeztetésével. A Bíróság megállapította, hogy a szóban forgó szankciórendszer formális szempontból megkülönböztetés nélkül alkalmazandó minden olyan adóalanyra, amely nem teljesíti a bejelentkezési kötelezettségét, függetlenül attól, hogy melyik tagállamban telepedett le. Ugyanakkor, valójában csak a Magyarországon adóilletőséggel nem rendelkező adóalanyokat fenyegeti annak veszélye, hogy velük szemben e szankció kiszabására kerül a sor. Az nem vitás, hogy a Magyarországon letelepedett reklámszolgáltatók szankcionálhatók a nemzeti adójogi szabályozás általános rendelkezé-

16 Az Európai Unió működéséről szóló szerződés

sei alapján, a velük szemben előírt hasonló bejelentkezési és nyilvántartásba vételi kötelezettségek teljesítésének elmulasztása miatt. A reklámadóhoz kapcsolódó szankciórendszer olyan mulasztási bírságok kiszabását teszi lehetővé, amelyek összege jelentősen magasabb, mint azon rendszer keretében kiszabott mulasztási bírságok, amelyeket valamely Magyarországon letelepedett reklámszolgáltató által, a nyilvántartásba vételi kötelezettségének megsértése esetére írnak elő. Másfelől sem az utóbbi rendszerben kiszabott összegek, sem a rendszerhez kapcsolódó határidők nem olyan szigorúak, mint amelyeket a reklámadóról szóló törvény által előírt szankciók keretében alkalmaznak. A Bíróság megállapította, hogy ez aránytalan és nem igazolt, a szolgáltatásnyújtás szabadságának az EUMSZ. 56. cikk által tiltott korlátozásának minősül, a magyar reklámadóhoz kapcsolódó szankciórendszer összeegyeztethetetlen az uniós joggal.¹⁷

Magyarország az ítélet ellenére 2019-ben felfüggesztette a reklámadót, azaz annak mértéket 0%-ra csökkentette, melynek reaktiválása 2023. december 31-ig halasztásra került. Ezzel egyidejűleg felfüggesztésre kerültek a vélelmezett adó megállapítására és a bejelentkezési kötelezettséget elmulasztó szankciók alkalmazására vonatkozó rendelkezések, illetve az egyes adminisztratív kötelezettségek is, amelyek a reklámmegrendelői adókötelezettség megszűnését is eredményezték. Ez összefüggésben van azzal, hogy az Európai Unió Törvényszéke a lengyel bolti kiskereskedelmi adóban az állami támogatások uniós jogával összeegyeztethetőnek tartotta az adónem sávosan progresszív mértékrendszerét, amely eredetileg a reklámadóban is alkalmazandó volt.¹⁸

Összegzés

A digitális vállalkozások sajátos jellemzője az, hogy versenyelőnybe kerülnek a hagyományos gazdaságban működő vállalkozásokkal szemben, effektív adóterhelésük jóval kisebb, mint a hagyományos gazdasági szereplőké. A digitális vállalkozások kiemelkedő versenyelőnyben vannak más vállalkozásokkal szemben, a kieső bevételeket pedig a gazdaság más szereplőitől, illetve a fogyasztóktól kell beszedni. Ez azonban nem egy hosszútávon tartható koncepció. Az OECD több évtizedes adóelkerülés, adóalap-erózió és jövedelem-átcsoportosítás elleni harca során számos akcióterv született, melyek többnyire implementálásra is kerültek a belső jogszabályokban. A folyamatosan fejlődő globális környezet azonban további kihívások elé állította az államokat, melynek következtében az adózás továbbra sem a profit államában történt, valamint az államok közötti káros adóversenyt sem sikerült teljes mértékben megállítani.

17 Az Európai Unió Bírósága 21/20. sz. sajtóközlemény: i. m.

18 DEÁK 2020, 102.

Az OECD 2020. januári ülésén ismertette legfrissebb tervezetét, amely új lendületet adott az adókijátszás elleni küzdelemnek. Ennek az alapfilozófiája, hogy az adóalap-erőzió valójában csak egy jelenség, az adótervezés okát kell megszüntetni. Ennek a megoldásnak az alapvetése, hogy a cégek azért mennek bele adótervezési struktúrákba, mert azokkal adóelőnyt tudnak elérni. Ha ezt az adóelőnyt elveszjük, akkor megelőzzük magát a folyamatot is.¹⁹ A koncepció sok vitát váltott ki, de 2021 októberére sikerült egy kiterjedt, nemzetközi politikai konszenzust elérni. A 2021. december 20-án publikált végleges modellszabályok pontosították és kiegészítették az eddig ismert szabálytervezetet. Ennek alapján a szabályozás két központi mechanizmus útján kényszerítené ki a 15%-os globális minimumadót. Tekintettel arra, hogy egy összetett és bonyolult működési mechanizmusról beszélhetünk, az adóhatóságoknak megfelelő módszertannal és infrastruktúrával kell rendelkezniük a digitális szektor tevékenységeiből származó adóbevételek és naprakész nyilvántartásának fenntartására, ezzel is biztosítva majd a digitális szektor megadóztatásának ellenőrizhetőségét.²⁰ A javaslatnak a tagállamok általi elfogadása után 2024. január 1-jén kellene hatályba lépnie. Magyarország 2022. június 17-én megvétózta a globális minimumadót azzal a hivatkozással, hogy Magyarország versenyhátrányba kerülne a magasabb adómérték miatt, hiszen a társasági adó mértéke jelenleg 9%, amely lényegesen kevesebb a bevezetendő 15%-os adómértékhez képest. Az Európai Unió Tanácsa azonban hozzájárult ahhoz, hogy a magyar iparűzési adó beleszámítson a globális minimumadóba, melynek következtében Magyarország visszavonta a vétóját. Ennek azért van jelentősége, mert az adózás területén az EU döntések meghozatalához egyhangúság szükséges, ezért a tervezet elfogadása csak akkor lehetséges, ha valamennyi tagállam egyetért.²¹ A globális minimumadó koncepciójának elfogadásával most vagyunk a legközelebb egy egységes, globális konszenzuson alapuló állásponthoz, amelyet az Európai Unió és számos más nemzetközi szervezet is már rég a „zászlajára tűzött”.

19 CZOBOLY 2022, 80. <http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/7451/1/1457-Cikkszoveg-6353-1-10-20220418.pdf> (Letöltés: 2023. február 6.)

20 PULAY – TESKI 2020.

21 WÄGNER 2020, 107. http://real.mtak.hu/108886/1/08_KulugyiMuhely_WagnerTamasZoltan_DOI.pdf (Letöltés: 2023. január 24.)

Irodalom

Az Európai Unió Bírósága 21/20. sz. sajtóközleménye

CZOBOLY 2021 = Czoboly Gergő: Globális minimumadó bevezetésének lehetséges hatásai a klasszikus adóstruktúrákra. In: *Miskolci Jogi Szemle* 16. évfolyam (2021) 5. szám (3. különszám)

DEÁK 2020 = Deák Dániel: Szankcionálható-e az árbevételre vetített progresszív adó? In.: *Jogi melléklet, Külgazdaság, LXIV. évf., 2020. szeptember-október*

VARGA 2019 = Varga Erzsébet: A nemzetközi adójog kihívásai a globalizáció és a digitális gazdaság tükrében. In: *Iustum Aequum Salutare*, 2019/3.

WÁGNER 2020 = Wágner Tamás Zoltán: A digitális adók kérdése, különös tekintettel a cseh szabályozásra. In: *Külgazdasági Műhely* 2020/1. szám

Jogszabályjegyzék

Az Európai Unió működéséről szóló szerződés

2014. évi XXII. törvény a reklámadóról

Internetes források

ADÓ ONLINE = Adó Online: A digitális adózás néhány aktuális kérdése az EU-ban.

<https://ado.hu/ado/a-digitalis-adozas-nehany-aktualis-kerdes-ez-eu-ban/>

Deloitte: Az Európai Bizottság határozata a reklámadóról. <https://www2.deloitte.com/hu/hu/pages/ado/cikkek/ado-hirlevelek/eb-hatarozat-a-reklamadorol-20170111.html>

PULAY – TESKI 2020 = Pulay Gyula – Teski Norbert: A digitális gazdaság méltányos megadóztatásának kihívásai. <https://www.penzugyiszemle.hu/tanulmanyok-eloadasok/a-digitalis-gazdasag-meltanyos-megadoztatasanak-kihivasai>

The Google Ireland judgment and its effects on advertising tax in Hungary

DÓRA VARGA

On the 15th of August in 2014 the advertising tax law entered into force in Hungary. As a result, publishing Hungarian-language advertisements and ordering them became a taxable activity. At the same time, as the emergence of digital services, many difficulties arose in connection with the taxation of these activities, since according to the traditional rules of international taxation, taxation takes place in the country where the company has an actual physical presence, but the provision of digital services does not require a physical presence in the country of service provision. These problems are also reflected in the judgments of the Court of Justice of the European Union. One of the biggest influences on advertising tax in Hungary was the Google Ireland judgment, so in my study I would like to detail the most important findings of this.

Katalán nyelvi jogok, különös tekintettel az oktatáspolitikára

KOVÁCS ÍRISZ

Bevezető

Ezen tanulmány a katalán nyelvpolitikával, annak alakulásával, éveken átívelő fejlődésével foglalkozik. A katalán nyelv az éveken át tartó súlyos elnyomás ellenére sem szűnt meg létezni. A nyelvpolitika számos kiaknázatlan területet rejt magában, ráadásul aktualitásokban bővelkedik. A tanulmány célja, hogy átfogó képet nyújtson a katalán oktatáspolitikáról, melynek aktualitása a spanyol Legfelsőbb Bíróság nemrég meghozott ítéletében rejlik az úgynevezett nyelvi merítés politikájával kapcsolatban, amely jelenleg is zajló politikai vitát eredményezett. A nyelvi merítés politikájának lényege, hogy hétéves korig minden gyermek számára biztosított az anyanyelvén való oktatás – vagyis spanyolul is, amennyiben a szülők ezt kérvényezik. A spanyol nyelv és irodalom tanulása az iskolai évek alatt végig kötelező, ezt követően viszont már csak katalánul tanulhatnak.

A kisebbségi nyelvek és kultúrák védelme fontos feladat, hiszen eltűnésükkel Európa kulturális öröksége kerülhet veszélybe. Egy adott államon belül kisebbségben élő csoport helyzetét nagyban befolyásolja az adott ország nyelvpolitikája. Nyelvpolitika alatt értendő az államok politikája a saját területükön használt nyelvek vonatkozásában.¹ Meghatározza a nyelvhasználatot, a nyelvek egymáshoz való viszonyát, a nyelvi jogokat. A nyelvpolitika egyik legfőbb célja a nyelvi konfliktusok elkerülése, viszont ezen konfliktusok ritkán adódnak magából a nyelvből, a háttérben általában az adott nyelvet vagy nyelveket beszélő csoportok közötti társadalmi, politikai, gazdasági konfrontáció áll.² A nyelvpolitika kétélű fegyver. Egyrészt, előmozdíthatja egy adott nyelv használatát, a nyelvi közösségek jogainak védelmét. Másrészt, viszont az asszimiláció eszközévé válhat, kényszerítve valamely nyelv kizárólagossá tételét egy adott államon belül.³ Éppen ezért jelentős szereppel bír egyes nyelvek helyzetének, jövőjének meghatározásában.

A nyelvpolitikának és nyelvi tervezésnek Spanyolországban különösen fontos szerepe van, hiszen az országot a regionális sokféleség jellemzi. A több száz évig tartó asszimilációs politika ellenére Spanyolország nyelvi tekintetben ma Európa egyik legszínesebb állama. A kisebbségi nyelvek

1 CSERNICKSKÓ 2015, 51.

2 Uo., 53.

3 LÁNCOS 2009, 112.

közül legnagyobb számú beszélővel rendelkezik a katalán, a galíciai és a baszk nyelv. Ezen tanulmány a Katalán Autonóm Községre fókuszál.

Nyelvi jogok Katalóniában

A katalán nyelv története

A katalán az újlatin nyelvek csoportjába sorolható, a kilencedik század során fejlődött ki a vulgáris latin nyelvből. A katalán identitástudat hosszú évekre nyúlik vissza, hiszen Nagy Károly már a 9. században, a Frank Birodalomnak a mórok ellen vívott háborúi idején létrehozta a Hispán Őrgrófságot, afféle ütközőzónaként. A Marca Hispanica részét képezte a barcelonai grófság is, amely Katalónia történelmi magvát adja. Napjainkban a világ száz legelterjedtebb nyelve közé tartozik. A katalán beszélők száma közel tízmillió, illetve további hárommillió ember megérti ezt a nyelvet.⁴ A katalán régió lakosainak száma 2021-es adatok szerint 7,716 millió fő.⁵

A katalán nyelvi jogok új fejezete Franco halála után kezdődött, a demokratikus átmenet időszakában. 1977-ben megtartották az első szabad választásokat, 1978-ban pedig megszületett az új spanyol alkotmány, amely Spanyolországot tizenhét, egyenlő jogokkal rendelkező autonóm községre osztotta fel. Szintén az 1978-as alkotmány nyomán jött létre a társhivatalos nyelvi rendszer, melynek következtében különböző nyelvi szabályozásokkal találkozhatunk az egyes többnyelvű autonóm tartományokban. Az ország tizenhét autonóm régiója közül hat rendelkezik regionális társhivatalos nyelvvel. Baszkföldön és Navarrában a baszk, a Baleári Szigeteken a katalán, Katalóniában a katalán és az okszitán/aráni, Galíciában a galíciai, Valenciában a valenciai is hivatalos nyelvnek számít. A katalán nyelvet Spanyolországon belül és Katalónián kívül beszélik még a Baleár-szigeteken, Valenciában, valamint Aragónia és Murcia egyes vidékein is. A katalán nyelvhasználatot a közigazgatásban, az oktatásban, a kultúra és a tömegtájékoztatás területén Katalónia kormánya, a Generalitat szavatolja.

Az 1979-es autonómiastatútum 3. cikkelye kimondja, hogy Katalónia saját nyelve a katalán, amely hivatalos nyelv Katalóniában ugyanúgy, mint a spanyol, amely az egész állam nyelve.⁶ A statútum értelmében társhivatalos nyelv még ezen kívül az okszitán/aráni.⁷ Az aráni nyelv az okszitán

4 Xarxa, Cruscat: *Informe sobre la situació de la llengua catalana* (2010). Observatori de la Llengua Catalana. Barcelona, 2011.

5 www.idescat.cat (Letöltés ideje: 2022.04.11.)

6 Ley Orgánica 6/2006, de 19 de julio, de reforma del Estatuto de Autonomía de Cataluña, Art. 6. Ref.: BOE-A-2006-13087

7 Ley Orgánica 6/2006, de 19 de julio, de reforma del Estatuto de Autonomía de Cataluña, Art. 6. Ref.: BOE-A-2006-13087

egyik változata, amelyet Katalóniában, az Arán-völgyben beszélnek. Az Arán-völgy Franciaországgal határos, magas hegyvidéki régió. A Pireneusok középső részének északi lejtőjén, Lleida tartományban található. Habár Katalóniában elnyerte a hivatalos státuszt, legtöbb beszélője Franciaországban él. Ez egyfajta gesztusértékű lépés volt a katalán kormány részéről, jelezve, hogy a nyelvi egyenjogúságra törekszik annak ellenére, hogy a katalán nyelv évtizedekig súlyos elnyomás alá kényszerült.⁸

Nyelvi normalizációs törvény a katalán régióban

A nyelvi normalizációs törvények a regionális nyelvek hátrányos helyzetének kiküszöbölését, és az államnyelvvél való egyenlő helyzetük megteremtését tűzik ki célul, a köz- és magánszférában egyaránt. Katalóniában 1983-ban lépett életbe a nyelvi normalizációs törvény,⁹ amely tulajdonképpen az autonómiastatútum nyelvi rendelkezésein alapul.¹⁰

1998-ban újabb törvény került elfogadásra a nyelvi normalizáció megerősítésére. A törvény kifejezi a katalán autonóm kormány, a Generalitat azon politikai akaratát, hogy továbbra is ösztönözze a fellendülés folyamatát és a katalánok jelenlétét a társadalmi élet minden területén.¹¹ A törvény kimondja, hogy a polgárok kivétel nélkül használhatják a katalán és a kasztíliai nyelvet minden magán- és állami tevékenység során. A két hivatalos nyelv bármelyikén lefolytatott jogi eljárások érvényesek és hatályosak. A törvény megerősíti a Generalitat által az 1983. évi törvény alapján a hatóságokkal, az oktatással és az intézményi tömegtájékoztatási eszközökkel kapcsolatos politikát, javítja a szabályozást a katalán hivatalos használatának különböző területein és elismeri az állampolgárok nyelvi jogait. Biztosítja a katalán jelenlétet a társadalmi és kulturális élet számos területén.

2006-os katalán autonómiastatútum

Újabb változást a nyelvi jogok terén a 2006-os új katalán autonómiastatútum¹² hozott, amely külön fejezetet tartalmaz a nyelvi jogokról és köteleességekről. A katalánt jelöli meg a közintézmények és a közszolgálati médiumok elsődlegesen használt nyelveként. Az oktatás nyelve kötelező jelleggel a katalán, a Generalitat és az önkormányzatok a katalánt kötelesek használni a belső és a lakossággal való kommunikáció során. Ezen nyelv-

8 Estatuto de autonomía de Cataluña 1978

9 Ley 7/1983, de 18 de abril, de normalización lingüística en Cataluña.

10 Act No. 1, of 7th January 1998, on linguistic policy

11 Act No. 1, of 7th January 1998, on linguistic policy

12 Decret 306/2006, de 20 de juliol, pel qual es dóna publicitat a la Llei orgànica 6/2006, de 19 de juliol, de Reforma de l'Estatut d'autonomia de Catalunya

és oktatáspolitikai eredményeként a katalán nyelvhasználat általánossá vált a mindennapi életben. Jelen van a tömegkommunikációban, jelentős irodalommal és könyvkiadással rendelkezik.¹³

A 2006-os autonómiastatútum egyik legvitatottabb pontjává a nemzeti kérdés vált. A preambulumban ugyanis az áll, hogy a katalán parlament nemzetként tekint az ott élőkre, a történelmi és kulturális hagyományokra hivatkozva. Érdeemes értelmezni a *nemzet* és *nemzetiség* kifejezéseket, ugyanis ezeket a szavakat gyakran használjuk szinonimaként, tévesen. A magyar értelmező kéziszótár szerint: „A *nemzet* történelmileg kialakult tartós közösség, amelyet közös nyelv, terület, gazdasági élet, a kultúrában megnyilvánuló közös lelki sajátosság és rendszerint valamilyen államszervezet tart össze.”,¹⁴ míg a nemzetiség „valamely más nemzettel közös állami kötelékben élő népcsoportot”¹⁵ jelöl. A különbség abban rejlik, hogy a nemzet történelmileg kialakult és tartós egységet képez, ezzel szemben a nemzetiség szűkebb fogalmi megjelölés, jöllehet, a nyelvi és kulturális tényező birtokában van, de nélkülözi az egység kritériumát. A 2006-os autonómiastatútum preambulumban a következő áll: „A katalán parlament Katalónia népének érzelmeire és akaratára támaszkodva elsőprő többséggel kijelenti, hogy Katalónia nemzet.”¹⁶ Ezzel szemben az első cikk kimondja, hogy elismeri Spanyolország 1978-as alkotmányát, amely az országra, mint egységes spanyol nemzetre hivatkozik és Katalóniát nemzetiségként definiálja.¹⁷

2010-ben az Alkotmánybíróság ítéletében alkotmányellenesnek minősítette a statútum azon részeit, amelyek Katalóniára mint nemzetre hivatkoznak. Megerősítette a spanyol állam egységét és oszthatatlanságát és hatályon kívül helyezte a „katalán, mint nemzetről” szóló cikkelyt.¹⁸ A döntés felháborodást keltett a katalánok körében, 2010. július 10-én több mint egymillió tiltakozó vonult fel Barcelonában.¹⁹ A katalán nemzetmeghatározás megmaradt ugyan, de egyértelművé vált, hogy nem bír jogi hatállyal, ugyanis az alkotmány ezt nem teszi lehetővé.

13 BERKICS 2010, 101.

14 ORSZÁGH 1965.

15 MIKÓ 1981 683.p.

16 Decret 306/2006, de 20 de juliol, pel qual es dóna publicitat a la Llei orgànica 6/2006, de 19 de juliol, de Reforma de l'Estatut d'autonomia de Catalunya

17 Decret 306/2006, de 20 de juliol, pel qual es dóna publicitat a la Llei orgànica 6/2006, de 19 de juliol, de Reforma de l'Estatut d'autonomia de Catalunya

18 Sentencia 31/2010, de 28 de junio (BOE núm. 172, de 16 de de juliol de 2010)

19 NAGY – SZABÓ 2015, 76–93.

A nyelvi merítés modellje az oktatáspolitikában

1980-ban a spanyol kormány az oktatás területén átruházta hatásköreinek jelentős részét a katalán kormányra, a 2809/1980 számú királyi rendelet²⁰ értelmében. A változások új kapukat nyitottak meg a katalán nyelv előtt. A spanyol gyermekek anyanyelvi oktatáshoz való joga megmaradt, de a teljes katalán oktatás vált az elsődlegesen elérendő céllá. A nyelvpolitika célja az volt, hogy az oktatás révén növelje a katalán súlyát a kasztíliaival szemben.²¹

Az úgynevezett nyelvi merítés vagy nyelvi elmélyülés módszere röviden annyit jelent, hogy 1993-tól az oktatás és az iskolai kommunikáció nyelve Katalónia területén a kasztíliai (spanyol) nyelv helyett a katalán lett. Léteznek ugyan kizárólag spanyol nyelvű oktatási intézmények, viszont ezek zömmel magánintézmények, mivel a Generalitat a katalán tanítási nyelvű intézményeket támogatja. A nyelvi merítés módszere évek óta vitákkal terhelt a politikai légkörben. A nyelvhasználat szabályozása körüli vitákban a spanyol anyanyelvűek jogaik megsértését, a kasztíliai nyelv elnyomását sérelmezik. Ennek ellentmondanak a diákok körében végzett felmérések, melyek rámutattak arra, hogy a merítés módszerével tanulók spanyol nyelvi kompetenciái ugyanolyan jók, mint a hagyományos tanrendben tanuló társaiké.

A módszer történeti háttere

A módszert először 1965-ben alkalmazták Quebecben, Kanadában. A kezdeményezés három, az oktatási rendszerrel elégedetlen szülő nevéhez köthető. Olga Melikoff, Valerie Neale és Murielle Parkes gyermekei a Saint-Lambert iskola diákjai voltak, ahol az oktatás angol nyelven folyt. A szülők aggodalmukat fejezték ki gyermekeik francia nyelvtudásának hiányosságai miatt és szerettek volna javítani a helyzeten. Egy új pedagógiai megközelítést dolgoztak ki, amely részben az UNESCO 1963-as jelentésében felvázolt modelljén alapul.²² Az iskola elvégezte ennek a módszernek az első világméretű tesztjét, az angol anyanyelvű gyerekeket franciául, kisebbségi nyelven oktatva. A program jó eredményeket hozott. Bebizonyosodott, hogy a kisebbségi nyelven való oktatás az iskola első osztályától

20 Real Decreto 2809/1980, de 3 de octubre, sobre traspaso de servicios del Estado a la Generalidad de Cataluña en materia de enseñanza

21 MILEY 2006.

22 *Languages and the young school child*. In: Language and language learning, vol. 24. London : Oxford University Press, 1969 [518] <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000131569?2=null&queryId=f9c6a0a1-c684-40da-afbd-b90d-5c3a2ad> (Letöltés: 2023. 02. 28.)

kezdve segítette a diákokat a francia nyelv elsajátításában anélkül, hogy ez akadályt jelentett volna tanulmányi sikereikben.²³

A nyelvi merítés módszerének alkalmazása Katalóniában

A nyelvi merítés módszerét először 1983-ban kezdték el alkalmazni tizenkilenc állami iskolában, ahol a tanulók többsége spanyol anyanyelvű volt. A pozitív eredményeknek köszönhetően a módszer 1989–1990-ben már hétszáz iskolában jelen volt Katalóniában, 1992-től pedig az autonóm terület egészére kiterjesztették az állami oktatásban.²⁴

A tanulók már a tanítás első napján megismerkednek a kisebbségi nyelvvel, a tanárok kizárólag ezen a nyelven szólalnak meg, amint átlépi az osztályterem küszöbét. A spanyol nyelvet fokozatosan vezetik be az általános iskolában, amikor a gyerekek öt és nyolc év közöttiek. Innentől kezdve a spanyol és a katalán nyelvóra két külön tantárgyként épül be az órarendbe, a többi tárgy oktatása pedig katalán nyelven folyik. A Ley Orgánica 1/1990²⁵ értelmében ez a módszer vonatkozik az óvodai tanítás megszervezésére (0–5 éves korig), az alapfokú tanulmányokra (6–12 éves korig) és a kötelező középfokú oktatásra (13–16 éves korig) Katalónia területén.

A módszer célja, hatékonysága

A módszer célja a katalán nyelvtudás és nyelvhasználat fejlesztése, valamint a nyelvből adódó társadalmi szegregáció megelőzése, a kétnyelvű társadalom megteremtése a katalán régióban.²⁶ Egyesek úgy vélik, hogy a gyerekek nem anyanyelvükön való tanítása rossz hatással lehet tanulási folyamataikra. A nyelvi merítés módszerét kutatók azonban bebizonyították, hogy ez a hiedelem téves. A tudományos eredmények alátámasztják, hogy ez az oktatási rendszer ugyanolyan hatékony, mint a többi spanyol oktatási rendszer. A módszert vizsgáló kutatók egyik érve a nyelvi merítési oktatás mellett az, hogy ez az egyetlen rendszer, amely garantálja, hogy a katalán gyerekek megfelelően elsajátítják egyaránt a katalán és spanyol nyelvet. Ferrer és mtsai (2011) például a Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (OECD) 2009-es PISA-tanulmányára²⁷ hivatkoznak. A szervezet

23 SAGRERA 2021.

24 https://www.plataforma-llengua.cat/media/upload/pdf/immersio-cast_1537173291.pdf (Letöltés: 2023. 02. 28.)

25 Ley Orgánica 1/1990, de 3 de octubre, de Ordenación General del Sistema Educativo.

26 https://www.plataforma-llengua.cat/media/upload/pdf/immersio-cast_1537173291.pdf (Letöltés: 2023. 02. 28.)

27 OECD (2010), *Higher Education in Regional and City Development: Catalonia, Spain*, OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/9789264089006-en> (Letöltés:

időszakonként teszteli hatvanöt ország tizenöt éves diákjainak természet-tudományos, matematikai és olvasási kompetenciáját. Ebben a tesztben a katalóniai spanyolul beszélő diákok, akik a merítési módszerrel tanultak, hasonló pontszámokat értek el természettudományokból, matematikából és olvasásból, mint a többi spanyol diák, aki anyanyelvén tanult.²⁸ Katalónia több éve részt vett a PISA-vizsgálatban, köztük 2003-ban, 2006-ban, 2009-ben és 2012-ben is, amelyek mindegyike hasonló eredményekről számolt be. A modellben részt vevő diákok spanyol nyelvtudása megegyezik, vagy magasabb a spanyol állam többi részének átlagával. Ugyanez elmondható a többi tantárgy tekintetében is. A modell további előnye, hogy a diákok jobb esélyekkel indulnak egy harmadik nyelv, például az angol tanulására.

2006-ban az Európai Bizottság létrehozott egy független szakértőkből álló, többnyelvűséggel foglalkozó magas szintű munkacsoportot. A csoport feladata, hogy elemezze, miként haladnak a tagállamok a többnyelvűség előmozdításával, támogatást és tanácsot adjon, naprakész ötletekkel szolgáljon a többnyelvűség területén, ajánlásokat tegyen a Bizottságnak az e területen szükséges intézkedésekre.²⁹ A csoport 2007-ben publikált egy jelentést, amely többek között a Katalóniában alkalmazott kétnyelvű oktatási modellt is méltatta, követendő példaként hivatkozott rá a nyelvtanulás elősegítésére.³⁰

A nyelvi merítéssel kapcsolatos vita

Az elmúlt években néhány család bírósághoz fordult annak érdekében, hogy gyermekeiket spanyol nyelven taníttathassák. Számos előnye ellenére, az igazságszolgáltatás megkérdőjelezi a nyelvi merítés módszerét. 2014-ben Katalónia Legfelsőbb Bírósága (TSJC)³¹ már megállapította, hogy az Oktatási Minisztériumnak biztosítania kell a kasztíliai tanórák legalább huszonöt százalékát. Akkoriban az ítélet mindössze nyolc diákra vonatkozott, de a bíróság kimondta, hogy ezt a szabályt kell követni, ha legalább egy diák vagy családja spanyol nyelvű órákat kér. A 2014-es döntés volt az első, amely meghatározta ezt a százalékos arányt. Később, 2020 decemberében a TSJC újabb határozatot hozott, amely arra kötelezte az egész katalán

2022. 04. 12.)

28 FERRAN 2010, 187–197.

29 https://www.plataforma-llengua.cat/media/upload/pdf/immersio-cast_1537173291.pdf (Letöltés: 2023. 02. 28.)

30 European Commission: *Commission of the European Communities, Final Report. High Level Group on Multilingualism*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2007.

31 Tribunal Superior de Justícia de Catalunya

oktatási rendszert, hogy a tanórák huszonöt százalékát spanyolul tanítsa. A katalán kormány fellebbezett, ezt viszont a Legfelsőbb Bíróság elutasította.

A katalán oktatási miniszter, Josep González-Cambray elmondta, hogy 2005 óta a másfélmillió diákot számláló iskolarendszerből mindössze nyolcvan család kért spanyol nyelvű oktatást. Véleménye szerint nincs nyelvi konfliktus a katalán iskolákban.³² A katalán kormány 5108 iskolaigazgatónak küldött levelet, amelyben azt tanácsolta nekik, hogy a bíróság döntése ellenére se változtassanak nyelvi programjukon. A kormány véleménye szerint a spanyol nemzeti oktatási törvény garantálja Katalónia jogát arra, hogy továbbra is katalán nyelven tarthatja az órák többségét. A gyakorlatban minden iskola rendelkezik némi mozgástérrel, hogy saját szabályzatot alakítson ki. Az oktatás szakaszától függően heti három és négy óra közötti spanyol nyelvű oktatás folyik. A Legfelsőbb Bíróság döntése ezt valamivel több mint heti hat órára emelné az általános iskolában, heti hét és fél órára a középiskolában és a bachilleratoban, vagyis az egyetem előtti programban.

Az Esquerra Republicana de Catalunya (Katalán Republikánus Baloldal), a Socialistes Units per Avançar (Az Egyesült Szocialisták továbblépnek), a Junts per Catalunya (Együtt Katalóniáért) és az En Comú Podem (Közösen megtehetjük) 2022. március 24-én javaslatot terjesztett elő a parlamentben a nyelvpolitikáról szóló törvény módosítására, miután a Katalán Legfelsőbb Bíróság előírta a kasztíliai nyelven történő oktatás minimum 25%-ának biztosítását a katalán iskolákban. A Som Escola nevű szervezet aggodalmának adott hangot annak kapcsán, hogy a bíróság döntése után mennyiben lesz hatékony a katalán nyelv előmozdítása az iskolákban. A Som Escola egy katalán civil, kulturális és oktatási szervezet, amely azért jött létre, hogy erősítse a katalán oktatás által képviselt társadalmi kohéziós modellt támogatását. Célja, hogy összehangolja mindazokat az embereket, entitásokat és intézményeket, akik elkötelezettek amellett, hogy aktívan fellépjenek a katalán oktatási modell mellett.³³ A szervezet közleményében pozitívan értékelte, hogy a törvényjavaslatot még nem fogadták el és elhalasztották a plenáris ülést, mert így megvalósulhat a szükséges társadalmi vita a témával kapcsolatban. Közleményében arra kérte a bíróságokat, hogy vessenek véget a katalán oktatási rendszerbe és nyelvi politikába való beavatkozásnak.³⁴

2022 októberében az Alkotmánybíróság beleegyezett abba, hogy megvizsgálja az iskolák katalán merítési törvényének jogszerűségét. A katalán

32 CATÁ-FIGULS 2021.

33 <https://somescola.cat/> (Letöltés: 2022. 04. 12.)

34 <https://www.lavanguardia.com/vida/20220407/8185461/somescola-reclama-govern-blindar-catalan-sistema-educativo.html> (Letöltés: 2023. 02. 28.)

kormány új politikákat javasolt a katalán nyelv védelmére, megkerülve a 25%-os spanyol kvótát az iskolákban, majd törvényt fogadott el a katalán nyelv védelméről annak ellenére, hogy a bírói végzés véget vet a jelenlegi mérítési módszernek. Rendkívüli kormányülésen került elfogadásra a jogszabály, miszerint a tantermi nyelvhasználatnak az egyes iskolák és tanulók szociolingvisztikai helyzetétől kell függenie, nem pedig egy „homogén” tervtől, amely minden iskolát azonos óraszámra kötelez, minden nyelv tekintetében. A jogszabály továbbra is a katalánt tekinti munkanyelvnek az osztálytermekben. A felek konszenzusra jutottak azzal kapcsolatban, hogy a spanyol nyelvet az egyes iskolák nyelvi projektjei szerint fogják használni – ami azt jelenti, hogy ahelyett, hogy osztálytermenként szigorúan 25%-os spanyol kvótát határoznának meg, a tanárok dönthetik el, hogy az egyes nyelveket milyen mértékben használják.

Az Európai Parlament által felkért szakértők álláspontja

A katalán nyelvi elmélyülés témája elérte az Európai Parlamentet is. Négy szakértő – Teresa Freixes alkotmányjog professzor; Jesús Rul, volt tanfelügyelő Katalóniában; Jorge Calero és Manuel Acosta professzorok – vitatta meg a nyelvhasználat jogi helyzetét Katalóniában és azt is, amit a nyelvi elmélyülési modell jelent pedagógiai szempontból.³⁵

Teresa Freixes szerint fontos szem előtt tartani, hogy az európai integrációval egy többszintű jogrendszer jött létre, amelybe az államok jogi normái beágyazódnak. Spanyolország 1992-ben az elsők között írta alá, majd 2001-ben ratifikálta a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartáját. Szintén az első körben lett tagállama a Kisebbségvédelmi Kere-tegyezménynek. A szakértő rámutat arra, hogy Spanyolország teljesítette a Charta által lefedett kötelezettségvállalásokat, sőt, Katalóniában nemcsak, hogy garantált a másik társhivatalos nyelv, a katalán ismerete, hanem az oktatás is biztosított katalán nyelven annak ellenére, hogy a Charta erre nem kötelez. Az Európai Bíróság ítélkezési gyakorlata alapján egy nyelv nem megfelelő ismerete, függetlenül attól, hogy hivatalos nyelvről van-e szó vagy kisebbségi nyelvről, következményekkel jár. A katalán tartományban, ahogyan az ország más részein is, kötelező a kontextusnak megfelelő nyelvtudást biztosítani a megkülönböztetés elkerülése érdekében. Ugyanakkor azt is lehetővé kell tenni, hogy az emberek gyakorolhassák jogaikat mind a hivatalos, mind a kisebbségi nyelveken. Az egyensúly eléréséhez elengedhetetlen a különböző nyelvek tisztelőben tartása, garantálva a szülők jogát arra, hogy gyermekeiket a társhivatalos nyelvek bármelyikén taníttathassák. Az Európai Unió az irányadó jogszabályaiban követi a Regionális

35 <https://www.europarl.europa.eu/committees/en/public-hearing-on-the-language-immersion/product-details/20230213CHE11361> (Letöltés: 2023. 02. 28.)

vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartáját és az Emberi Jogok Európai Bíróságának joggyakorlatát. Elengedhetetlen a hivatalos és társhivatalos nyelvekre vonatkozó nemzeti szabályozások tiszteletben tartása minden európai jogrendben, mind az Európa Tanácsban, mind az Európai Unióban, ahogyan az anyanyelvek tiszteletben tartása is fontos, különösen az oktatás keretében, de a médiában, a közsférával való kapcsolattartásban és a közigazgatásban is.

Jesus Rul kifejtette, hogy a spanyol és a katalán nyelv egymás mellett létezik évszázadok óta, hol az egyik, hol a másik nyelv javára: a spanyol nyelvet a korabeli diktatúrák idején részesítették előnyben, a katalán pedig az elmúlt 40 évben a nacionalista politikának köszönhetően erősödött fel. A katalán nyelv felvirágzása különösen érzékelhető az oktatás területén, mivel gyakorlatilag kizárta a spanyol nyelvet az oktatásból. A katalán az egyetlen tanítási nyelv a tantervben szereplő tárgyak nagy részében, esetenként az összes tantárgy vonatkozásában. A spanyol nyelv alkotmányos rangja ellenére az idegen nyelvekéhez hasonló, vagy annál alacsonyabb szinten van jelen a katalán oktatásban. Ezt a státuszt szabályozásokkal kényszerítették ki, így sérült a tanulók mindkét hivatalos nyelven történő oktatáshoz való joga. A spanyol alkotmány kimondja: „Minden spanyol állampolgárnak kötelessége ismerni a spanyol nyelvet, és joga van használni azt”.³⁶ A társhivatalos nyelveket az állampolgároknak nem kötelességük beszélni. A szakértő szerint mostanáig a nacionalista hatalmi törekvések győzedelmeskedtek a polgári szabadságjogok és a jogállamiság felett. A 19. század vége óta a katalán nacionalizmus etnikai-identitás alapú, felsőbbrendűsége törekvő és kirekesztő nacionalista vonásokat mutat. A spanyol alkotmányt, amely nyitott és decentralizált a regionális autonómiákkal kapcsolatban, a nacionalisták felhasználták a spanyol nemzeti egység ellen, ami ellentétben áll a spanyol nemzeti egység alapjával, vagyis a spanyol nemzet felbonthatatlan egységével.³⁷ Ez az az ideológiai, politikai és oktatási keret, amely megmagyarázza az úgynevezett katalán nyelvi merítési modellt. Ez a modell nem felel meg az oktatási-nyelvi elmerülés paradigmájának, sokkal inkább nevezhető a nyelvi dominancia modelljének. A nacionalista hatalomvágy a katalán nyelvet a nemzeti identitás szimbólumává tette. A spanyol nyelv használata a nacionalisták által ellenőrzött területeken tabu, legyen szó intézményi, kulturális területről, vagy a médiáról. A nyelvi merítési modell egy oktatási lehetőség a többi között. Előnyei bizonyos feltételekhez köthetők: a választhatósághoz, a tanulói profilhoz és a tanításhoz. A szakértő szerint számos kutatás alátámasztja, hogy a tanulók gyorsabban megtanulnak olvasni és elsajátítanak más tanulmányi

36 Estatuto de autonomía de Cataluña 1978

37 Estatuto de autonomía de Cataluña 1978.

készségeket, ha az anyanyelvükön tanítják őket már az oktatási folyamat kezdetén. Emellett gyorsabban megtanulják a második nyelvet, mint azok, akik kezdetben ismeretlen nyelven tanulnak olvasni. Ezeknek a tényezőknek a figyelmen kívül hagyása negatívan befolyásolja a tanulás minőségét és rontja egyes tanulók tanulmányi teljesítményét. A katalán nyelvi elmélyülés minden spanyolul beszélő diák számára kötelező, függetlenül attól, hogy a spanyol az anyanyelvük, vagy rendszeresen beszélnek spanyolul, függetlenül az olyan személyes tényezőktől, mint a speciális szükségletek. A katalánul beszélő tanulók anyanyelvükön tanulnak; következésképpen a nacionalista retorika ellenére a nyelvtanulás, a katalán nyelvi merítés strukturálisan diszkriminatív és társadalmi-oktatási kirekesztést okoz. A katalán tanulók 90%-a, akik az általános iskolai tanulmányaik során több tantárgyat is ismételnek, spanyol az első nyelvük. A nyelvi merítés 8 évig van érvényben: 0-tól 6 éves korig és a 6-8 évesek között. Ezekben az időszakokban a tanítási és preferenciális oktatási nyelv a katalán. A spanyol nyelv marginális. Ez a helyzet sérti a tanulók bírósági határozatok által védett jogait, és tanulási nehézségekhez vezethet, különösen a spanyol anyanyelvű tanulók esetében, amint azt az összehasonlító adatok is bizonyítják. A katalán nyelven való tanulás 8 éve után a tanítási nyelv általában továbbra is a katalán marad az általános iskolai oktatás középső (8–10 évesek) és felső (10–12 évesek) szakaszában, a kötelező középfokú oktatásban (12–16 évesek) és a középiskola utáni oktatásban (16–18 évesek) is. A spanyol nyelvet ugyanúgy második nyelvként tanítják a tantervben, mint bármely más idegen nyelvet. Egyes többnyelvű iskolákban bizonyos idegen nyelvekre nagyobb hangsúlyt fektetnek, mint a spanyolra. A katalán nacionalizmus fölénye és dominanciája mutatkozik meg a nem egyetemi oktatásban. Ez ellentétes a spanyol alkotmány elveivel és értékeivel, valamint a spanyol alkotmány és a kortárs európai oktatással.

Jorge Calero saját, társszerzővel végzett kutatását mutatja be a témával kapcsolatban. A kiinduló hipotézis szerint az azonos szociokulturális és gazdasági háttérrel rendelkező, spanyol anyanyelvű diákok iskolai teljesítménye alacsonyabb, mint a katalán anyanyelvűeké. A tanulmány az OECD PISA-2015-ös adataiból merített.

A PISA-2015 vizsgálata alapján az azonos szociokulturális és gazdasági háttérrel rendelkező, spanyol anyanyelvű tanulók alacsonyabb teljesítményt nyújtanak katalán anyanyelvű társaiknál az olvasás és a természettudományos ismeretek terén. A kapott eredmények megerősítik a hipotézist a természettudományok és az olvasási készségek esetében, de elutasítják azt a matematikai készségek terén.

A teljesítménycsökkenés egyes csoportok esetében jelentősebb: például a fiúknál, állami iskolákba járó tanulóknál, azoknál a diákoknál, akik

nem Barcelona városában élnek, illetve a gazdasági és szociokulturális rangsorban a felső harmadba sorolt tanulók esetében.³⁸

A szakértő szerint a nyelvi merítés nem mondható sikeres modellnek. A gyakran ismételt állítás, miszerint a katalán nyelvi merítés sikeres nyelvpolitika, nem támasztják alá empirikus bizonyítékok. A szakértő szerint a nyelvi merítés politikáját egy racionális vita keretében érdemes újragondolni.

Dr. Manuel Jesús Acosta Elías szerint a katalán oktatási modell az egynyelvűséget kényszeríti rá a tanulókra. Sérti a tanítási nyelv szabad megválasztásának szabadságát, aláássa a spanyolok közötti egyenlőséget, rombolja a társadalmi kohéziót és negatív következményei vannak a tanulmányokra. A megoldás nem a nyelvi merítés, hanem a valódi, kiegyensúlyozott kétnyelvűség megteremtése. Két különböző nyelv ismerete növeli az egyén kognitív készségeit a verbális és nem verbális feladatokban. Minél magasabb a kétnyelvűség kiegyensúlyozott szintje, annál nagyobb az egyén kreativitása, problémamegoldása.

Következtetések

Spanyolország egy jól működő, decentralizált államhatalmi berendezkedést valósított meg. A katalán régió tekintetében a nyelvi jogok fejlődése a Francisco Franco diktatúrája utáni évektől kezdve pozitív irányt vett, hiszen a katalán nyelvnek sikerült fennmaradnia a hosszantartó elnyomás ellenére is. Az elmúlt évek nyelvpolitikája hatékonynak mondható. A katalán nyelv lett az intézmények, a médiumok nyelve, illetve a jelenlegi vitatott helyzet ellenére az oktatáspolitikában is létrejött egy sikeres modell.

A nyelvi merítés körüli vitában a nyelv a politikai harc eszközévé vált. A modell sikeresen kompenzálta a spanyol nyelv dominanciáját a nyelvhasználatban és előmozdította az esélyegyenlőséget a gyermekek és serdülők számára. Ezt támasztják alá a nyelvhasználattal kapcsolatos felmérések adatai, illetve nemzetközi szervezetek is elismerték a nyelvi merítés modelljének sikerét. A nyelvi elmélyítés politikájával egyet nem értők a szülők jogaira hivatkoznak, miszerint jogukban áll szabadon megválasztani az oktatás nyelvét a két hivatalos nyelv közül gyermekeik számára. A társadalom egy része pozitív diszkriminációról beszél, szerintük a nyelvi merítés modellje sérti a kasztíliai anyanyelvűek jogait. A 2009-es PISA-tanulmány szerint a nyelvi merítés modellje nincs negatív hatással a spanyol ajkú, nyelvi merítésben tanulók nyelvtudására, illetve egyéb kompetenciáira. A 2015-ös kutatás Jorge Calero professzor beszámolója szerint ennek az ellenkezőjéről ad számot. Sajnos az eredeti, 2015 évi PISA-tanulmányhoz nem sikerült online hozzáférni, így a Calero és Choi tanulmányára hi-

vatkoztam. Figyelemre méltó az Európai Parlament által felkért szakértők egyöntetű negatív véleménye a nyelvi merítés modelljével kapcsolatban.

Az oktatáspolitikai célja mindeztől az volt, hogy egyensúlyba hozza azt, ami a társadalomban kiegyensúlyozatlan. Az oktatási központok javíthatnak az aszimmetrián azáltal, hogy a spanyol nyelvet közvetítő nyelvűvé növelik az erős katalán túlsúlyú helyeken, és a katalán nyelvet ott, ahol a spanyol szélesebb körben elterjedt. A nyelvi merítésnek elég rugalmasnak kell lennie ahhoz, hogy alkalmazkodjon a diákok nyelvi igényeihez, attól függően, hogy iskolájuk túlnyomórészt spanyol nyelvű területen található-e vagy sem.

Irodalom

Berkics E.: Spanyolország történelmi nemzetiségei és régiói. In: *Külügyi Szemle - A Magyar Külügyi Intézet folyóirata* 3 (2010) 101.

Calero J. – Choi, A.: The effects of language immersion on cognitive skills. *Educational Research and Evaluation*. 27 (2022) 369-395

Csernicskó I.: A nyelvpolitika mint a fegyveres konfliktus (egyik) ürügye Ukrajnában. *Hungarológiai Közlemények* 1 (2015) 51.

Ferran, F.: Languages, Minorities and Education in Spain: The case of Catalonia. In: *Comparative Education* 36 (2000) 187-197

Miley, T., J.: *The Constitutional Politics of Language Policy in Catalonia, Spain*. Adalah Newsletter, 2006/29.

Mikó I.: *Nemzet és nemzetiség*. Bukarest: 1981. 683.

Nagy S. Gy. és Szabó B.: Európa következő állama a független Katalónia? *Külügyi Szemle* 14 (2015) 76-93.

Nagy S. Gy. és Szabó B.: A katalán parlament szerepe a spanyol politikai folyamatok alakításában: A középkori előzményektől napjainkig. In: *Parlamentum Szemle* 1 (2018) 61-76.

Láncos P. L.: Részvételi jogok és a nyelvi sokszínűség az Európai Unióban. In: *Miskolci Jogi Szemle* 2 (2009) 112.

Országh L.: *A magyar nyelv értelmező szótára*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1965.

Xarxa Cruscat: *Informe sobre la situació de la llengua catalana* (2010). Observatori de la Llengua Catalana. Barcelona, 2011.

Jogforrások

Act No. 1, of 7th January 1998, on linguistic policy

Decret 306/2006, de 20 de juliol, pel qual es dóna publicitat a la Llei orgànica 6/2006, de 19 de juliol, de European Commission: *Commission of the European Communities, Final Report. High Level Group on Multilingualism*. Luxembourg : Office for Official Publications of the European Communities, 2007.

Európai Bizottság: *Gyakran feltett kérdések az európai nyelvekről*. Brüsszel, 2013. Forrás: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/hu/MEMO_13_825 (Letöltés: 2022. 04. 10.)

Reforma de l'Estatut d'autonomia de Catalunya

Ley Orgánica 6/2006, de 19 de julio, de reforma del Estatuto de Autonomía de Cataluña, Art. 6. Ref.: BOE-A-2006-13087

Ley Orgánica 1/1990, de 3 de octubre, de Ordenación General del Sistema Educativo.

Public Hearing on „The language immersion model in Catalonia, Spain” <https://www.europarl.europa.eu/committees/en/public-hearing-on-the-language-immersion/product-detail/s/20230213CHE11361> (Letöltés: 2023. 02. 28.)

Sentencia 31/2010, de 28 de junio (*BOE núm. 172, de 16 de de juliol de 2010*)

OECD (2010), *Higher Education in Regional and City Development: Catalonia, Spain*, OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/9789264089006-en> (Letöltés: 2022. 04. 12.)

Internetes források

Catà-Figuls, J.: *Catalan government defies Supreme Court ruling on teaching more Spanish language at schools*. El País, 2021. <https://english.elpais.com/spain/2021-11-26/catalan-government-defies-supreme-court-ruling-on-teaching-more-spanish-language-at-schools.html> (Letöltés: 2023. 02. 28.)

Elpais.com: *La inmersión lingüística regresa a la calle*. <https://elpais.com/espana/catalunya/2022-04-02/la-inmersion-linguistica-regresa-a-la-calle.html> (Letöltés: 2022. 04. 10.)

Sagrera, B.: *¿De qué hablamos cuando hablamos de inmersión lingüística?* (2021); https://www.elnacional.cat/es/politica/inmersion-linguistica-que-es_684866_102.html (Letöltés: 2022. 04. 12.)

La inmersión lingüística en Cataluña. Un modelo eficaz y de éxito. https://www.plataforma-llengua.cat/media/upload/pdf/immersio-cast_1537173291.pdf (Letöltés: 2022. 04. 12.)

Lavanguardia.com: *Somescola reclama al Govern blindar el catalán en el sistema educativo*. <https://www.lavanguardia.com/vida/20220407/8185461/somescola-reclama-govern-blindar-catalan-sistema-educativo.html> (Letöltés: 2022. 04. 10.)

Som Escola <https://somescola.cat/> (Letöltés: 2023. 02. 28.)

Somescola reclama al Govern blindar el catalán en el sistema educativo. <https://www.lavanguardia.com/vida/20220407/8185461/somescola-reclama-govern-blindar-catalan-sistema-educativo.html> (Letöltés: 2022. 04. 10.)

Catalan language rights from the perspective of education policy

ÍRISZ KOVÁCS

This study deals with Catalan language policy, its evolution and development over the years. Despite years of severe repression, Catalan has not ceased to exist. Language policy has many unexploited areas and is full of topicalities. The aim of this study is to provide a comprehensive picture of Catalan education policy, the topicality of which lies in the recent Spanish Supreme Court ruling on the so-called language immersion policy, which has led to an ongoing political debate. The controversial court decision that disrupts the current educational model, raises several issues on which the study focuses. The issue of Catalan language immersion has also reached the European Parliament, where four experts discussed the issue. In the debate on language immersion, language has become a tool of political struggle. The aim of education policy has always been to balance what is unbalanced in society. Language immersion should be flexible enough to adapt to the linguistic needs of students, depending on whether their school is located in a predominantly Spanish-speaking area.

Traumák kimutatásának kísérlete a Lett Ortodox Egyház hivatalos dokumentumaiból

Egyház és ünnep kulcsszavak szoftveres eredményei

WIMMER KRISZTINA¹

Bevezetés

A tanulmány a kelet-közép-európai térség traumát középpontba helyező sebzett kollektív identitás elméletének a tesztelésével foglalkozik.² A Lett Ortodox Egyház hivatalos szövegein végzett interdiszciplináris megközelítést alkalmazó kvalitatív kutatás arra keresi a választ, hogy ki lehet-e mutatni traumákat a korpuszból, és ha igen, hogyan?

A tanulmány előzménykutatása során deduktív megközelítéssel, a sebzett kollektív identitás elmélet³ alapján felállított kulcsszavas keresési feltételekkel végeztem kvalitatív szövegelemzést a Lett Ortodox Egyház hivatalos szövegeiben. Az eredményeket három jellegzetes témakörre bontva mutattam be: (1) állam és egyház, (2) kultúra és identitás a Szovjetunió árnyékában, (3) háború, fájdalom, sebek. A szövegelemző szoftver használata nélkül készült elemzés bizonyította, hogy a dokumentumok könnyebb kezelhetősége, a vizsgálatok felgyorsítása és a további összefüggések hatékony keresése érdekében kvalitatív szövegelemző szoftver használatára van szükség.⁴

Az előzménykutatás deduktív megközelítésén alapuló, a SKI⁵ elmélet szerint felállított kulcsszavait ezúttal ATLAS.ti kvalitatív szövegelemző szoftverrel dolgozom fel. Az eredmények közül a legtöbbször előforduló egyház és ünnep kulcsszavak segítségével szemléltetem az összefüggés validálását és a további elemzési lehetőségeket.

Hipotézis

A tanulmány gondolatívének a megértése miatt érdemes azzal kezdeni, hogy a kutatásnak főbb hipotézisei vannak, amiknek a bizonyítása vagy cáfolása a szükséges részvizsgálatok után valósulhat meg. Tágabb értelemben a fő hipotézis, hogy a kelet-közép-európai régióra érvényesíthetők a

1 MTA-SZTE „Convivence” Vallási Pluralizmus Kutatócsoport, Eötvös Lóránd Kutatási Hálózat (ELKH); Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola.

2 MÁTÉ-TÓTH 2014; MÁTÉ-TÓTH 2019; MÁTÉ-TÓTH – BALASSA 2022.

3 MÁTÉ-TÓTH 2014; MÁTÉ-TÓTH 2019; MÁTÉ-TÓTH – BALASSA 2022.

4 MÁRKI 2017.

5 A SKI a sebzett kollektív identitás elmélet elnevezés rövidítése. MÁTÉ-TÓTH – BALASSA 2022.

sebzett kollektív identitás elmélet állításai.⁶ Szűkebb értelemben a fő hipotézis, hogy a térség kiemelt pravoszláv⁷ egyházainak, így a Lett Ortodox Egyháznak az orosz nyelvű hivatalos szövegeiben rejlő politikai emlékezet kollektív sebeket és traumákat mutathat. A feldolgozatlan traumák valószínűleg bizonyos ünnepek, megemlékezések alkalmával előtérbe kerülnek és kimutathatók a szövegekből. A főbb kutatási hipotézisek alá rendelve a tanulmány a következő állításokat fogalmazza meg:

1. A korábbi kézi elemzés eredményeihez képest várható, hogy a szoftverben számbeli eltérések lesznek a traumák keresésére felállított kulcsszavak eredményeiben.
2. A szoftver segítségével valószínűsíthető, hogy sokkal pontosabb eredmények kaphatók: leválogathatók és kiiktathatók lesznek az oda nem tartozó rekordok, esetleg újabbak vonhatók be. Az is előfordulhat, hogy bizonyos kulcsszavakra nem lesz szükség, vagy újra kell gondolni a már felállított kulcsszavakat.
3. A legtöbb találatot eredményező egyház kulcsszó használatára elképzelhető, hogy nem lesz szükség. Feltételezhető ugyanis, hogy más direkter kulcsszavak sokkal hatékonyabban találják meg a traumákat a szövegekben.
4. A második legtöbb találatot hozó ünnep kulcsszó használata várhatóan olyan mondatokat és bekezdéseket fog mutatni, ahol előtérbe kerül a történelmi múlt és kimutathatók a traumák.

Kutatási kérdések

1. A fő kutatási kérdés úgy fogalmazható meg, hogy a sebzett kollektív identitás elméletet alapul véve előfordulnak-e a Lett Ortodox Egyház hivatalos dokumentumaiban a korábbi történelmi múltra, traumákra tett utalások az egyház és ünnep kulcsszavak alkalmazásával és kvalitatív szövegelemző szoftver használatával?
2. A korábbi elemzések eredményeihez képest, ugyanazokat a keresési kulcsszavakat használva milyen hasonlóságok és eltérések állapíthatók meg?
3. Alkalmazak-e a korábban alkalmazott egyház és ünnep kulcsszavak a traumák kimutatására? Ha igen, milyen módszerrel? Ha nem, akkor miért hiúsul meg a traumák megtalálása?

6 MÁTÉ-TÓTH 2014; MÁTÉ-TÓTH 2019; MÁTÉ-TÓTH – BALASSA 2022.

7 A pravoszláv szó az ortodox szó szinonimájaként értendő. SOPRONI 2008, 307.

Traumatizált társadalmi tudat a kelet-közép-európai térségben

A tanulmány központi témáját adó trauma szó eredetileg külső behatásra létrejövő testi eredetű sérülést jelöl, amelyet az orvostudomány napjainkban is ezzel a jelentéstartalommal használ. A pszichológia és pszichiátria innen vette át a trauma fogalmát, amely itt is külső behatás nyomán hirtelen és váratlanul bekövetkező eseményre utal.⁸ Bóna hangsúlyozza, míg a trauma a múlttal, addig a stressz a jelennek, a krízis pedig a jövővel állítható párhuzamba. A lelki trauma egy múltban történt megrázkódtató, negatív eseményhez köthető, amely esemény extrém módon eltér a megszokott hétköznapiaktól, és jelentős hatást gyakorol a jelenlegi élethelyzetre.⁹ A traumás reakciót kiváltó események kategorizálására számos példa akad. Pohárnok és Lénárd például három csoportba osztja őket: és az első csoportban egyszeri eseményekről vagy ismétlődő eseményekről írnak. Egyszeri eseményre hozzák példaként a természeti katasztrófákat és baleseteket, míg ismétlődő eseményre a családon belüli erőszakot. A második csoportba az ember által okozott fenyegetést és a természeti katasztrófákat sorolják. A harmadik csoportba pedig az emberek által okozott olyan erőszakos helyzeteket listázzák, mint a háborús vagy politikai erőszak, bűnözői erőszak, szexuális erőszak, családon belüli erőszak, gyermekbántalmazás, szexuális bántalmazás. Kiemelik, hogy egy esemény testi és lelki értelemben is lehet traumatizáló. A testi sérülés mellett előfordulhat lelki traumatizáció, de a testi trauma önmagában, lelki trauma nélkül is megjelenhet. Ugyanígy olyan lelki trauma is előfordulhat, ahol nem történtek testi sérülések. A fizikai és lelki traumák közös vonásaira is felhívják a figyelmet, miszerint a sérülés mindkét esetben rendkívül súlyos, ezért a kezelés nem lehetséges a korábban alkalmazott módszerekkel és eszközökkel, s a traumák hatása kiszámíthatatlan.¹⁰

Míg az egyéni trauma azonnal bekövetkezik és elindul a változás az egyén életében, a kollektív trauma lassan és észrevétlenül épül be a közösség tudatába, ahol az egyéneket más-más szinten éri, hatása pont ezért hosszú időn át rejtve marad. Mivel a trauma rendelkezhet csoport-kohéziót növelő funkcióval is, hatására veszélybe kerül a közösség alapja, a kollektív identitás. A „mi” szerepe nem más, mint hogy egybefogja a közösséget, és identitást alkosson. Sérülés esetén azonban a közösség egésze sérül, a különböző szintű egyéni érintettség miatt pedig kulcsfontosságúvá válik a megfelelő kezelés és terápia kiválasztása.¹¹ Assmann úgy fogalmaz, hogy az önmeghatározás szempontjából kiemelt a múlt szerepe. A kollektív identi-

8 POHÁRNOK – LÉNÁRD 2015, 221.

9 BÓNA 2015, 125–126.

10 POHÁRNOK – LÉNÁRD 2015, 221–223.

11 ERIKSON 1995, 188–190.

tás két meghatározó komponensének a közös tudást, és a közös emlékeket nevezi meg, amik egy közös szimbólumrendszer használatával elevenednek meg. Ilyen például a beszéd, az írás vagy a rítusok.¹² LaCapra szerint a közösségi trauma létrejöttében kiemelt szerepe van a hiány és a veszteség megélésének. Hiányról akkor beszélhetünk szerinte, ha korábban birtokoltuk a most hiányzót. A veszteség ezzel szemben inkább a múltbéli, történelmi események tükrében érhető tetten. A veszteség persze traumatikus is lehet, ám intenzitása változó. Hiány és veszteség kéz a kézben is járhat, ebben az esetben viszont fennáll annak a veszélye, hogy kétes elképzelések jelentkeznek, vagy a traumákat azok sajátítják ki, akik nem is élték át őket. LaCapra hangsúlyozza, hogy veszteségek bárkivel és bármely társadalomban előfordulhatnak. Éppen ezért a veszteségek helyes azonosításának és kezelésének szerinte is kiemelt szerepe van.¹³

Assmann úgy véli, hogy a kultúra konnektív struktúrájának az alapelve az ismétlés. Az emlékek a felidézés és a megemlékezés segítségével maradnak fenn, s a kollektív emlékezetnek része a társadalom minden csoportja. Kommunikatív emlékezet alatt egy nem túl rég történt eseményt ért, ami felszínesen őrződik meg, s idővel beépül a kulturális emlékezetbe. A kulturális emlékezet ezzel szemben a múlt mitikus eseményeire épít, s jellemzően hagyományozott hordozói vannak, akiknek az a feladata, hogy őrizzék a csoport emlékezetét. A kulturális emlékezet feladata az is, hogy tartalmazza a csoport identitásának gyökereit és elemeit.¹⁴ Anderson álláspontja szerint az emlékezés szerepe, hogy dokumentálja az önazonosság elfeledett elemeit is. Az elképzelt közösség fogalom alatt azt érti, hogy az egy közösséghez tartozó, egymást nem ismerő emberek elfogadják a konvenciókat és normákat, így létrehozva a „mi”-t.¹⁵

Gyáni az emlékezetéről írja, hogy a politikai elit igyekszik azt birtokolni és irányítani. Fontos azonban látni, hogy a történelem politikai instrumentalizálása (*historical policy*) mellett az emlékezet nyilvános meghirdetése (*memory boom*) is hangsúlyosan megjelenik.¹⁶ Könyvében az első világháború, a holokauszt, 1945, 1956 és a kollaboráció emlékezetét mutatja be esettanulmányok segítségével.¹⁷ Málksoo az emlékezet szekuritizációjával foglalkozó cikkében használja a *memory war* kifejezést, utalva az emlékezetért folyó állandó küzdelemre, egyes emlékek felemelésére, mások eltörlésére, amelyek végső soron igazodási pontot jelentenek a nemzet-

12 ASSMANN 2018, 133–63.

13 LACAPRA 2006, 89–92.

14 ASSMANN 2018, 29–89.

15 ANDERSON 2006, 20–21.

16 GYÁNI 2016, 19–34.

17 GYÁNI 2016.

nek.¹⁸ Subotić úgy látja a holokausz emlékezetével foglalkozó művében, hogy a kelet-európai államok emlékezésének is és magának az emlékezet szabályozásnak a hátterében is saját ontológiai bizonytalanságuk áll. A *competitive victimhood* kifejezésre mint versengő áldozatiságra válaszul jelennek meg a különböző nemzeti identitást tápláló emlékezet-magyarázatok.¹⁹

A sebzett kollektív identitás elmélet helyszíne Kelet-Közép-Európa, ami a mai Németország és Oroszország között elhelyezkedő területet jelöli, s az itt található államokat foglalja magába. Ezt a területet az átmenet régiójának is nevezi Máté-Tóth, amely egy mesterségesen konstruált tér a mára érvényét veszített kétosztatú Európa felfogással szemben, amit történelmi, társadalmi és vallási szempontból sokrétűség jellemez.²⁰ Az elmélet szerzője szerint a régiót akkor tudjuk adekvátan értelmezni, ha középpontban van a trauma. A Kelet-Közép-Európával foglalkozó művekben ugyanis közös motívumként tűnik fel az elmaradottság, a múltba forduló önértelmezés, az áldozatiság és a fenyegetettség.²¹ Az elmúlt századokhoz, különösen a XX. századhoz számtalan olyan negatív történelmi esemény köthető, amik megakasztották/módosították a térség addigi fejlődését és bevágásokat, sebeket ejtettek a kollektív társadalmi tudaton. A rendszerváltozás után, noha történtek identitásrekonstrukciós kísérletek a traumák azonosítása, feldolgozásuk nem történt meg és generációkon átívelő traumák jöttek létre.²² A kelet-közép-európai térségben az identitást alkotó markerek közül a geokulturális és geopolitikai értelemben vett köztesség érzése, a nemzet, a nemzeti hovatartozás fontossága és a hányatott történelmi múlt közös emlékezete emelkedik ki.²³ Persze felmerül a kérdés, hogy mégis mitől más a régió? Hiszen nem egyedi eset a konfliktusokra épülő történelem és az sem, hogy a régió értelmezésekor a traumát középpontba helyezzük. A sebzett kollektív identitás elmélet a régiót szembe állítja Nyugat-Európával, Észak-Európával és olyan sajátos identitással rendelkező területként kezeli, ahol a nagyhatalmak szorítása között vergődő nemzetek fölött állandó harc folyik a hegemoniáért.²⁴ Az elmélet kapcsán meg kell jegyezni, hogy a seb, sebek kifejezés a korábban már ismertetett trauma felfogásnak feleltethető meg. A seb, mint szinonima azonban arra hivatott utalni, hogy Kelet-Közép-Európa a feldolgozatlan traumák mentén irritálható. Az emlékezések alkalmával ugyanis, amikor újra és újra átéljük a

18 MÄLKSOO 2015.

19 SUBOTIĆ 2019.

20 MÁTÉ-TÓTH 2014, 9–35.

21 MÁTÉ-TÓTH – BALASSA 2022, 58–59.

22 MÁTÉ-TÓTH 2019.

23 MÁTÉ-TÓTH – BALASSA 2022.

24 MÁTÉ-TÓTH 2014.

múltban történt negatív eseményeket, a sebek újra és újra felszakadnak. A sebzettség, mint állapot a gyógyulatlanságra, a feldolgozás hiányára utal. Az elmélet 5 jellemző sebet nevez meg, amelyek együttes jelenléte figyelhető meg a régióban: (1) nemzeti szuverenitás hiánya, (2) kisebbségi jogok gyakorlásának lehetetlensége, (3) kikényszerített mobilitás, (4) üldözések, (5) genocídiumok. A nemzeti szuverenitás hiánya alatt az ország önállóságának alakulása és a határmódosítások értendők, kisebbségi jogok gyakorlására példa az anyanyelv használata, a vallásgyakorlás vagy az oktatás, kikényszerített mobilitás alatt a kitelepítések, munkatáborok vagy például lakosságcserekl említhetők, üldözéseknél a kisebbségek vagy másképp gondolkodók üldözéseit emelhetjük ki, a genocídiumok esetében példaként hozhatjuk a holodomort vagy a srebrenicai mészárlást.²⁵

Módszer és minta

A tanulmány módszertani kísérlet a traumák kimutathatóságára, a sebzett kollektív identitás elmélet alapján felállított kulcsszavakat teszteli, az egyház és ünnep kulcsszavakra fókuszálva a Lett Ortodox Egyház hivatalos orosz nyelvű szövegeiben. Az előzménykutatás során létrehozott adatbázis célja, hogy kvantitatív módszer szerint az adatok leíró statisztikai módszerekkel mérhetők és számszerűsíthetők legyenek.²⁶ A mintát alkotó 1194 orosz nyelvű szöveg a Lett Ortodox Egyház hivatalos oldaláról származik a 2006, 2010 és 2015-ös évekből.²⁷ Az évek kiválasztásánál a szempont az volt, hogy az archívum legkorábbi évét a 2006-os évet, a gyűjtés időpontjának évét, a 2015-ös évet és a két évszám között elhelyezkedő 2010-es évet válasszam ki. Miután letöltöttem a szövegeket, több lépcsős ellenőrzés és javítás következett. Végeredményképp egy könnyen kezelhető és kereshető adatbázis jött létre, amiben egy tételnek nincs dátuma, a maradék 1193 tétel viszont olyan azonosítókkal rendelkezik mint a bejegyzés címe, dátuma, a teljes szöveg és elérési linkje.²⁸ A minta 1194 tételének évenkénti megoszlásánál a 2006-os év mutatja a legkevesebb 248 tételt,²⁹ 2010 ellenben a legtöbb 558 tételt, 2015 pedig 387 tételt (*1. táblázat*).³⁰ A hivatalos oldalról letöltött szövegekkel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy vannak kö-

25 MÁTÉ-TÓTH 2019.

26 KRIPPENDORF 1995.

27 Lett Ortodox Egyház hivatalos oldala. <http://www.pravoslavie.lv/> (2023. 02. 28.)

28 Bár a jelen tanulmány nem tér ki rá, érdemes megjegyezni, hogy az előzménykutatás részletesen foglalkozik a minta szövegeinek és a hivatalos oldalon fellelhető bejegyzések számának az összevetésével, s a kettő közötti eltérés okaival. Ezenkívül az egyház hivatalos oldalának látogatottsági adatai is olvashatók. MÁRKI 2017, 222–223.

29 A Lett Ortodox Egyház hivatalos oldalának archívuma 2006. márciusától tartalmaz dokumentumokat. MÁRKI 2017, 223–224.

30 MÁRKI 2017.

zöttük az egyház szerzősége által, felkért szerző által, de feltüntetett szerző nélküli írások is.

	Jan.	Febr.	Márc.	Ápr.	Máj.	Jún.	Júl.	Aug.	Szept.	Okt.	Nov.	Dec.	Össz.
2006	0	0	9	39	33	36	23	25	17	30	8	28	248
2010	58	51	40	61	56	39	41	41	42	47	50	32	558
2015	47	41	30	45	35	19	32	22	24	32	27	33	387
Dátum nélküli szöveg:													1
Összes szöveg:													1194

1. táblázat: A minta szövegeinek számszerű megoszlása évi, havi lebontásban (forrás: Márki 2017, saját szerkesztés)

A tanulmány a kutatás hipotéziseit és kérdéseit vizsgálja kvalitatív módszerrel, ami során a szövegek mint kvalitatív adatok kódolása a cél.³¹ Hogy ezt meg lehessen valósítani gépi elemzéshez alkalmas *rtf* formátumú fájlá alakítottam az adatokat, majd hozzáadtam az ATLAS.ti Qualitative Data Analysis szoftver³² aktuális projektjéhez. Fontos információ, hogy a rendelkezésre álló szoftver 9-es Windows asztali verziója még nem rendelkezik orosz nyelvű szótárprogrammal, így bizonyos automatikus gépi funkciók, mint például auto coding, sentiment analysis, NER, lemmatizáció és stb. nem elérhetők. Ugyanakkor, mint látni fogjuk az elemzések során, bizonyos műveleteket így is végre lehet hajtani a szövegtörzshöz. A most következő munkafolyamat során deduktív megközelítés szerint kulcsszavak segítségével előre meghatározott kategóriákba sorolom az adatokat a szoftverben, amivel egyidejűleg megszámlálható adatokat is kapok.³³ A 22 db keresési kulcsszót s a melléjük rendelt kódokat is orosz nyelven határoztam meg még az előzménykutatás során a sebzett kollektív identitás elmélet³⁴ alapján, s most is ezeket fogom használni. A kulcsszavakat a könnyebb azonosítás érdekében 7 fő kódcsoporthoz osztottam.³⁵ Az első (1) Történelem kódcsoporthoz: *történelem* kulcsszó célja, hogy megtalálja a történelmi múlttal foglalkozó mondatokat és bekezdéseket. Ehhez kapcsolódóan kialakítottam egy (2) Emlék kódcsoporthoz is: *emlék, visszaemlékezés* kulcsszavakkal. A (3) Nép kódcsoporthoz: *nép, társadalom* kulcsszavaival az in-group, out-group csoportok megtalálását remélem. Mivel bizonyos ünnepek és megemlékezések alkalmával előtérbe kerülnek a történelmi múlttal tett utalások,³⁶ kézenfekvőnek tűnt, hogy megalkossam az (4) Ün-

31 MASON 2005; MAYRING 2014.

32 ATLAS.ti hivatalos oldala. <https://atlasti.com/> (2023. 02. 28.)

33 SEBŐK – ZORIGT – ZÁGONI 2016, 15–19.

34 MÁTÉ-TÓTH 2014; MÁTÉ-TÓTH 2019; MÁTÉ-TÓTH – BALASSA 2022.

35 MÁRKI 2017, 224–225.

36 ASSMANN 2018, 29–89.

nep kódcsoporthoz: ünnep, évforduló kulcsszavait. Az állammal kapcsolatos mondatok és bekezdések megtalálásához készítettem az (5) Állam kódcsoporthoz: *állam, állam-hatalom, politika, SZU, párt, nemzet, kisebbség, nyelv, oktatás* kulcsszavakkal. Az áldozatiság mint a térségre jellemző identitás-marker hívta életre a (6) Háború kódcsoporthoz: *háború, harc, áldozat, hős* kulcsszavait.³⁷ Az utolsó (7) Vallás kódcsoporthoz: *vallás, egyház* kulcsszavainak a célja az olyan bekezdések és mondatok megtalálása, ahol jelen van az egyház, lehetőséget adva ezzel egy állam-egyház szembeállításnak.³⁸

A kulcsszavak keresése a Search & Code menüpont alatt található Text Search opcióval lehetséges, ahol előbb a teljes szövegtörzset kiválasztottam, majd a Find Words opció alatt megadtam a kódot, aminek a képlete: *szótő**.³⁹ Azért szavakat kerestem elsőként és nem a főtebb felvázolt mondatokat vagy bekezdéseket, mert egyrészt egy mondaton, bekezdésen belül akár többször is előfordulhat a keresett szó. Másrészt pedig szükség van a szavak ellenőrzésére a kontextuson belüli értelmezés előtt. Ezért miután a program listázta a találatokat, átnéztem azokat és szükség esetén töröltem az oda nem tartozó találatokat, végül elfogadtam a kiválasztott és ellenőrzött kódokat, amik készen állnak a tesztelésre.

Eredmények

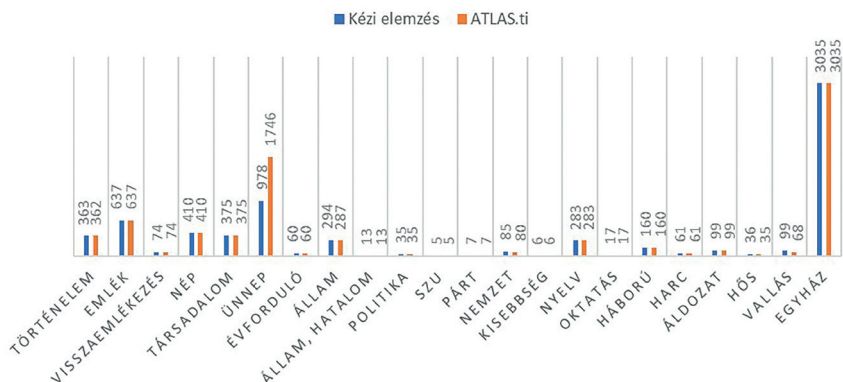
Míg az előzménykutatás kulcsszavai összesen 7132 találatot hoztak, az ATLAS-ti-ben végzett kulcsszavas keresés eredményei jóval több, 7855 találatot eredményeztek. Az 1. ábra adatait megvizsgálva látható, hogy mind az előzmény, mind a szövegelemző program keresése során az egyház kulcsszó alá rendelt *церк** kód hozta a legtöbb 3035 találatot. A második legtöbb találatot ezúttal is az ünnep kulcsszó hozta, ugyanakkor az is kitűnik, hogy az előzménykutatás 978 találatához képest jóval több 1746 rekordot talált. Ennek az oka, hogy az egyház kód logikája mentén megváltoztattam a *праздник** kódot *праздн*-ra*, hogy ne csak főneveket találjon a szövegben. A harmadik legtöbb találattal az *emlék* kulcsszó ezúttal is 637 szót talált. A legkevesebb 5 alkalommal a CCCP mozaikszó fordult elő a korpuszban, ami noha minden alkalommal a múltra utal, korlátozza is a szovjet tartalmú bekezdések megtalálását. A jövőben egy ilyen irányú keresés esetén talán érdemesebb lenne a CCCP mozaikszót kiegészíteni a szovjet tartalmú szavakkal. A második legkevesebb 6 alkalommal a kisebbség kulcsszó fordult elő a szövegekben, amit harmadik helyen a 7-szer előforduló párt kulcsszó követ (1. ábra).

37 MÁTÉ-TÓTH 2014; MÁTÉ-TÓTH 2019; MÁTÉ-TÓTH – BALASSA 2022; SUBOTIC 2019.

38 MÁRKI 2017, 224–225.

39 A képlet lehetővé teszi, hogy a program figyelembe vegye a kódok/szavak végződéseit.

A KULCSSZAVAK TALÁLATAINAK MEGOSZTLÁSA

1. ábra: A kulcsszavak találatainak megoszlása (saját szerkesztés)

Az eredmények bemutatásához szervesen hozzátartozik az olyan esetek leírása is, amikor a szoftver a kódok alapján olyan szavakat talált, amik jelentésük alapján nem tartoznak a keresett halmazba. A *nemzet* kulcsszó 80 találatán felül 5 alkalommal olyan rekordokat is kódolt a szoftver a *наци** kód miatt, amik a nácik, nácizmus jelentésben fordultak elő. A *hős* kulcsszó esetében a *repo** kód a 35 találaton felül szintén 5 olyan rekordot kódolt, amikor az adott szó mint vezetéknév fordult elő a szövegben. Az *ünnepe* kulcsszó *праздн** kódja az 1746 rekordon felül 22 esetben kódolt olyan szavakat, amik tétlen, semmittevő, üresség, fecsegés értelemben használatosak. Az *áldozat* kulcsszó *жертв** kódja 68 találaton felül 31 alkalommal pedig olyan szavakat hozott találatként, amik az adakozó, adományoz, pénzt felajánl, oltár jelentéstartalmakkal bírtak. A tévesen kódolt találatokat mind a négy esetben eltávolítottam, így azok nem szerepelnek az eredmények között.

A következőkben a két legtöbb találatot hozó egyház és ünnep kulcsszavakat vizsgálom meg egy-egy külön alfejezetben. A munkafolyamat módszere a véletlen kiválasztás lesz, aminek az az előnye, hogy az alapsokaságban minden elemnek ugyanakkora esélye van arra, hogy kiválasztaszam.⁴⁰ Első lépésként mindkét kulcsszónál szétbontom a kapott találatokat alakok szerint, majd minden 50 fölöttinél 10 darab véletlen kiválasztással kiemelt elemet mutatok be. Ezután az egyház, majd az ünnep kulcsszó lesz a mintavételi egység, és szintén véletlen kiválasztással 5–5 darab mondatot választok ki és elemzek.

Egyház kulcsszó vizsgálata

Az előzménykutatás és a jelenlegi kulcsszavas keresés legnagyobb számú eredményét produkáló egyház kulcsszót érdemes megvizsgálni, és mérlegelni, hogy szükség van-e rá. Az ATLAS.ti 9-es verziójában a Word Cloud vagy World List funkciót használva szét lehet bontani az eredményeket szóalakok szerint, ami által árnyaltabb képet kaphatunk arról, hogy mit tartalmaz a kulcsszó alá rendelt црк* kód 3035 találata. A 9-es verzió mivel nem rendelkezik szótárprogrammal, nem ismeri fel automatikusan a szófajokat, mégis meg tudja különböztetni, és el is tudja egymástól választani a kapott találatokat. Ennek az oka, hogy az orosz nyelvben a főnév, melléknév, névmás, számnév és ige is ragozható, ami miatt változnak a karaktersorok, legtöbbször a szavak végződése. A szoftver ezt a változást érzékeli, és külön szóként kezeli, egy csoportba gyűjti az azonos karaktersorokat. Ezután a szavak szófajok szerinti csoportosítása kézzel is pillanatok alatt elvégezhető.

Az ismertetett módszerrel válik láthatóvá, hogy a legdominánsabban 2567 alkalommal a церковь nőnemű főnév ragozott alakjai fordulnak elő, amik a szótárak szerint elsősorban templomot, s csak másodsorban jelentenek egyházat. A церковный melléknév ragozott alakjai, amik templomi, egyházi, vallásos jelentésben használatosak 388 alkalommal jelennek meg. A церковно- kötőjeles alak 70 alkalommal, a церковнослужитель – egyházi személy, lelkész jelentésű főnév 5 alkalommal, a церковнославянский – egyházi szláv nyelv jelentésű melléknév 3 alkalommal, a церквушка – templomocska jelentésű főnév pedig 2 alkalommal tűnik fel a szövegkorpuszban.⁴¹

A következő lépésben a mintából véletlenszerűen kiválasztott találatok segítségével főnév-melléknév előfordulásokat és szókapcsolatokat vizsgálunk az 50 fölötti találati eredménnyel rendelkező szavaknál azért, hogy pontosabb képet kaphassak a kontextusról. A церковь egyház, templom főnév esetében 10 db véletlenszerűen kiválasztott találat főleg valamely egyházra vagy az ortodoxiára történő hivatkozásként használatos:

„Lett Ortodox Egyház”, „Lett Ortodox Egyház”, „Lett Ortodox Egyház”, „Lett Ortodox Egyház”, „Ortodox Egyház”, „Ortodox Egyház”, „Szent Ortodox Egyház”, „bukott egyház mítosza”, „Isten Egyháza”, „ősi templom”.⁴²

41 HADROVICS – GÁLDI 1971, 916–917.

42 Lett Ortodox Egyház hivatalos oldala. <http://www.pravoslavie.lv/> (2023. 02. 28.)

A церковный egyházi, templomi jelentésű melléknév szintén 50 fölötti találatánál is 10 db véletlenszerűen kiválasztott példában vizsgálom a főnév-melléknév kapcsolatokat jelentésük szerint. A kapott találatok java-részt az egyházi élettel kapcsolatos kontextusban jelennek meg, s jelentésüket tekintve szervesen kapcsolódnak az egyházi intézményhez:

„*egyházi szentté avatás*”, „*lettországi egyházi föld*”, „*az egyházi élet sürgető kérdései*”, „*egyházi szertartások*”, „*egyházi énekek*”, „*Moszkvai Patriarchátus Külső Egyházi Kapcsolatok Osztályának elnöke*”, „*lett ortodox egyházi éneklés*”, „*az egyházi élet központja*”, „*egyházi használati eszköz*”, „*egyházi komplexum*”.⁴³

A церковно- alak 10 db véletlenszerűen kiválasztott találat olyan kötőjeles összetett melléktneveket eredményezett, amik között az egyházi szláv nyelv és lett nyelv hangsúlyosan jelennek meg:

„*egyházi szláv nyelven*”, „*egyházi szláv nyelven*”, „*egyházi szláv és lett nyelven*”, „*egyházi szláv és lett nyelven*”, „*egyházi iskola*”, „*egyházi iskola*”, „*templomi-vasárnapi iskola*”, „*két nyelven – egyházi szláv és lett nyelven*”, „*egyházi szláv és lett nyelvű szótár*”, „*egyházközségi élet*”.⁴⁴

Utolsó lépésként az egyház kulcsszó 3035 találatából 5 db mondatot választok ki véletlenszerűen, szintén a kontextus ellenőrzése végett. Az első mondat egy 2006.08.27-i szövegből származik. Jól példázza, hogy a kulcsszavak nagy számban fordulnak elő különböző ortodox egyházak megnevezéseiként, s mellette a hivatalos egyházi dokumentumokra jellemző nyelvezet, a fontos egyházi ünnepek, helyek és ikonok is megjelennek.

„*Az Orosz Ortodox Egyházban különösen tisztelik az Istenanya mennybemenetelének ünnepét, valamint a mennybemenetel csodatévő ikonjait: a kijevi Pecszerszk ikonokat, a moszkvai Uszpenszkij-székesegyház két ikonját, a pszkovi Pecszerszk ikont és másokat.*”⁴⁵

A második mondat a 2010.07.10.-i szövegből származik és a metropolitáról készülő filmről tudósít. Egyúttal példaként szolgál a korpuszban gyakran előforduló egyházi méltóságok hivatalos megnevezéseire, másrésről az egyház élén álló metropolita személyének fontosságára:

„*Hiszen Őeminenciája mint jelentős egyházi személyiség nemcsak az ortodox hívőket érdekli, hanem sokakat Lettországból és azon kívül is.*”⁴⁶

43 Lett Ortodox Egyház hivatalos oldala. <http://www.pravoslavie.lv/> (2023. 02. 28.)

44 Lett Ortodox Egyház hivatalos oldala. <http://www.pravoslavie.lv/> (2023. 02. 28.)

45 В канун праздника Успения Пресвятой Богородицы Высокопреосвященнейший Владыка Александр совершил Всенощное бдение. <http://www.pravoslavie.lv/index.php?newid=428&id=6> (2023. 02. 28.)

46 Фильм о Митрополите стал фильмом о Церкви. <http://www.pravoslavie.lv/index.php?newid=3271&id=6> (2023. 02. 28.)

A harmadik 2015. 02. 16-i mondatban ismét az egyház egészére, ezúttal az ortodoxiára hivatkozó szöveg olvasható, ami a kulcsszóra jellemző egyházi ünnepek és egyházi megemlékezések témakörhöz kapcsolódik:

„Február 16-án, Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepét követő napon az Ortodox Egyház Szent Simeon és Anna próféta emlékét tiszteli.”⁴⁷

A negyedik mondat a 2006.03.27-i szövegből származik, amely első alkalommal jelenít meg olyan találatot, ahol egyház és állam szférái találkoznak. Igaz, ezúttal az ország határain átívelő diplomáciai jelentőségű találkozóról és ünnepségről esik szó, amin politikai és egyházi főméltóságok találkoztak. A példamondat egy másik jellegzetessége, hogy a csoporthoz tartozók identitásának képzésére mutat szöveges példát. Az egyház tagjai egyrésztől elkülönülnek a görögöktől, így teremtve meg saját identitásukat. Ugyanakkor közös identitás elemekkel is rendelkeznek velük:

„Őszentsége gratulált a lettországi görög nagykövetnek, Spiros Aliagas úrnak és feleségének az ünnephez, és elmondta, hogy mi itt Lettorszáiban szeretjük Görögországot, hiszen hitünk és kultúránk egy része görög gyökerű.”⁴⁸

Az ötödik utolsó mondat a 2015.04.11-i szövegből arról értekezik, hogy a metropolita a szokásoknak megfelelően ebben az évben is meglátogatta Daugavpils város templomait. A példamondat jól illeszkedik az egyház kulcsszó korpuszába, fontos egyházi hagyományról és húsvét jeles ünnepének előkészületeiről ír. Láthatjuk, hogy az előkészületek, mint rítusok hagyományteremtő erővel bírnak:

„Nagyszombaton, 2015. április 11-én, 16 és 18 óra között Őszentsége Alekszandr Daugavpils és Rēzekne püspöke hagyományos körutat tett a daugavpils-i templomokban, hogy ellenőrizze azok felkészültségét a Szent Feltámadás (húsvét) ünnepére.”⁴⁹

Az elvégzett előfordulási sajátosságok alapján az látható, hogy az egyház kulcsszó magas számú találatainak háttérében meghúzódó okok egyike, hogy a kódok főneveket és mellékneveket tartalmaznak. A másik, talán ennél is lényegesebb ok, a szavak jelentéseiben és jelentéstartamában kerekendő. A szavak ugyanis egyrésztől megjelenítik a Lett Ortodox Egyházat, az Ortodox Egyházat, az ortodoxiát, de más egyházakat is. Ezen kívül számítani kell a főnév és a melléknév esetében is a templom, templomi, illetve

47 В Симеоно-Анненском соборе города Елгавы отметили престольный праздник. <http://www.pravoslavie.lv/index.php?newid=5974&id=6> (2023. 02. 28.)

48 Приём в Греческом посольстве. <http://www.pravoslavie.lv/index.php?newid=55&id=6> (2023. 02. 28.)

49 В Великую Субботу Епископ Даугавпилсский и Резекненский Александр посетил храмы Даугавпилса. <http://www.pravoslavie.lv/index.php?newid=6064&id=6> (2023. 02. 28.)

egyéb idekapcsolható jelentéstartalommal rendelkező szavakra. Az egyház kulcsszó a többi kulcsszóhoz viszonyítva rendkívül nagy számban, az ATLAS.ti számításai szerint a szövegek 38,29%-ban fordul elő.

Ünnep kulcsszó vizsgálata

Az 1746 találatot eredményező ünnep kulcsszó elemzésekor is érdemes a találatokat kategorizálni az ATLAS.ti segítségével. Az egyes kódok összetételét a leggyorsabban a World Cloud funkció használatával lehet megvizsgálni, az ünnep kulcsszónál már ismertetett módszerrel. A праздник, ünnep jelentésű főnév ragozott alakjai 1001 alkalommal fordulnak elő a szövegben, s a праздник* kóddal azonosíthatók. A празднование (meg)ünnepelés jelentésű főnév ragozott alakjai 374, a праздничный ünnepi, ünnep-, ünneplő jelentésű melléknév ragozott alakjai 257, a праздниовать, ünnepel ige különböző idejű és ragozott alakjai (mint például празднуемый 32, празднующий 3, празднуя 3) összesen 86, a праздновать ige ragozott alakjai 12, a празднично rövid melléknévi alak 9, a празднество ünnepség jelentésű főnév 6, a праздничность főnév 1 alkalommal jelenik meg a szövegtörzsben.⁵⁰

A праздник ünnep jelentésű főnév 1001 rekordot tartalmazó праздник* kódhoz a szoftver a World Cloud funkciót használva a következő ragozott alakokat és előfordulási számokat tudja megadni. Egyes számban 922 találat: праздник 337, праздника 308, празднику 53, праздником 200, празднике 24. Többes számban 79 találat: праздники 24, праздников 34, праздникам 10, праздниками 2, праздниках 9.

Az egyház kulcsszónál már bemutatott módszerrel vizsgálom, hogy az 50 fölötti találattal rendelkező праздник, ünnep főnév előtt milyen mellénevek fordulnak elő. A 10 darab véletlenszerűen kiválasztott találat a főnév azon egyes szám alany és tárgy esetei közül kerül ki, ahol főnév-melléknév párok állnak. Az eredmények azt mutatják, hogy a szövegben előforduló ünnepek olyan különleges események és alkalmak, amelyek elkülönülnek a hétköznapiaktól. Az ünnepeket olyan szavak jellemzik, amik jelentőséget kölcsönöznek neki és rendhagyóvá teszik:

„csodálatos karácsonyi ünnepség”, „nagy és dicső ünnep”, „kedvenc téli ünnep”, „nagy ünnep”, „ezen az ünnepen”, „dicső és békés ünnep”, „dicső ünnep”, „színtiszta ünnep”, „kicsi vagy nagy ünnep”, „színes és gazdag ünnep”⁵¹

Szintén a праздник főnév egyes szám alany és tárgy esetű főnevek közül 10 darab véletlenszerűen kiválasztott, de ezúttal birtokos szerkezeteket nézek meg, hogy lássam milyen ünnepek fordulnak elő a szövegekben. Az

50 HADROVICS – GÁLDI 1971, 236–237.

51 Lett Ortodox Egyház hivatalos oldala. <http://www.pravoslavie.lv/> (2023. 02. 28.)

eredmények egyértelműen mutatják, hogy az egyházi ünnepek vannak túlsúlyban:

„az Ortodoxia győzelmének ünnepe”, „jeruzsálemi bevonulás ünnepe”, „Krisztus dicső Húsvétjának ünnepe”, „Karácsony ünnepe”, „a Szentháromság ünnepe, a templom ünnepe”, „Szűz Mária mennybe-menetelének ünnepe”, „Szűz Mária oltalma ünnepe”, „Krisztus színe-változásának ünnepe”, „a város ünnepe”.⁵²

Következő lépésben a празднование főnevet vizsgálom meg, hogy milyen jelentéstartamban fordul elő a 10 darab véletlenszerűen kiválasztott találat. Ehhez mondatrészeket emelek ki, amik jól szemléltetik, hogy a főnév főleg egyházi ünnepek vonatkozásában fordul elő. A példák között mindössze egy esetben, de megjelenik a lett nemzet egy igen fontos jelentőséggel bíró évfordulója is:

„Az Úr Jeruzsálembe vonulása ünnepének előestéjén”, „Szent András apostol emlékének ünnepén”, „húsvét ünnepének tradícióiról”, „a Szentlélek ünnepének előestéjén”, „Szent Kereszt felmagasztalása ünnepének előestéje”, „az első lett nyelvű istentisztelet 170. évfordulója alkalmából tartott általános megemlékezésen”, „Püünkösd előestéjén”, „a Boldogságos Szűz Mária Tyihvini ikonjának ünnepe alkalmából”, „a Szent Kereszt felmagasztalásának ünnepén”, „a Boldogságos Szűz Mária közbenjárásának ünnepén”.⁵³

Az праздничный melléknév is 50 találaton felüli eredményt hozott, ezért itt is 10 darab véletlenszerűen kiválasztott rekordot emelek ki és megnézem, milyen főnév-melléknév párok fordulnak elő. Az eredmények olyan szókapcsolatok, amik felidézik az ünnep hangulatát és atmoszféráját, mint egy megjelenítve ezeket a különleges eseményeket:

„ünnepi liturgia”, „ünnepi szentmise”, „ünnepi és nem hivatalos megnyitó”, „ünnepi koncert”, „ünnepi tűzijáték”, „ünnepi napon”, „még ünnepibb hangulat”, „ünnepi dallamok”, „ünnepi étkezés”, „ünnepi Evangélium”.⁵⁴

Az ünnep kulcsszón belüli 50-nél több rekordot tartalmazó alakok közül a праздничовать igecsoport vizsgálata maradt hátra. Ezúttal is 10 darab véletlenszerűen kiválasztott találatot emelek ki és az adott mondatrész vizsgálatát végzem el a kontextus feltárása érdekében. A kapott találatok az egyházi ünnepekörhöz köthetők, s bizonyos események mint például a névnapok kiemelkednek:

„egyedül ünnepelhessék a húsvétot”, „az egyház a szentatyák emlé-két ünnepli”, ünnepli Őszentsége Kirill, Moszkva és egész Oroszország

52 Lett Ortodox Egyház hivatalos oldala. <http://www.pravoslavie.lv/> (2023. 02. 28.)

53 Lett Ortodox Egyház hivatalos oldala. <http://www.pravoslavie.lv/> (2023. 02. 28.)

54 Lett Ortodox Egyház hivatalos oldala. <http://www.pravoslavie.lv/> (2023. 02. 28.)

pátriárkájának névnapját”, „ünnepli a Boldogságos Szűz Mária születését”, „ünnepli az Ortodoxia ünnepét”, „ma a névnapját ünnepli”, „az ünnep lényegéről szóló prédikációt mondott”, „osztottak vele az ünneplés örömeiben”, „névnapjának a megünneplése”, „Fény és Élet dicsőséges győzelmének ünneplése”.⁵⁵

Az 1746 találatot tartalmazó ünnep kulcsszó kódjai közül 5 darab véletlenszerűen kiválasztott mondattal kísérem meg feltárni a kontextust. Az első 2010.02.20-i szöveg középpontjában egy jelentős egyházi ünnep áll, amelyről részletes tudósítás olvasható a hivatalos egyházi oldalon. Ilyen és ehhez hasonló szövegek nagy számban fordulnak elő a mintában:

„Február 20-án, nagybőjt első hetének előestéjén és az Ortodoxia diadalának ünnepén Ókegyelmessége, Daugavpils püspöke éjjeli virrasztást celebrált a rigai Krisztus születése székesegyházban.”⁵⁶

A második 2010.04.13-i szövegből származó mondat egy a húsvéti időszakhoz köthető eseményről ír, amit a „Kovcseg” Kulturális és Oktatási Központban tartottak. Az idézet különlegessége, hogy az egyházi ifjúság áll a szöveg fókuszában:

„Az Ortodox Ifjúsági Színház tanulói húsvéti vacsorára gyűltek össze április 7-én, Gyümölcscsoltó Boldogasszony ünnepén.”⁵⁷

A harmadik 2015.07.26-i szöveg is rendhagyó ünnepségként írja le a hivatkozott rendezvényt, ahol ünnep és emlékezés dimenziói együtt jelennek meg, hangsúlyozva az esemény fontosságát:

„A jakobstadti Szűzanya ikonjának tiszteletére rendezett dicső ünnepre sokáig emlékezni fognak azok, akiknek ezekben a napokban lehetőségük volt imádkozni a szent kolostorban.”⁵⁸

A negyedik 2006.08.04-i szöveg Szergij Bucskovszkij metropolita szolgáltatának 50. évfordulója alkalmából tartott különleges jubileumi ünnepségről ír:

„Örülök, hogy ma mindannyian együtt ünnepeljük szolgálatom 50. évfordulóját, s hogy közös imát mondhatunk az Úrnak.”⁵⁹

55 Lett Ortodox Egyház hivatalos oldala. <http://www.pravoslavie.lv/> (2023. 02. 28.)

56 Архиерейское богослужение в канун Торжества Православия. <http://www.pravoslavie.lv/index.php?newid=3025&id=6> (2023. 02. 28.)

57 Марафон пасхальных утренников в культурно-просветительском центре «Ковчег». <http://www.pravoslavie.lv/index.php?newid=3117&id=6> (2023. 02. 28.)

58 В Екабпилском Свято-Духовом мужском монастыре молитвенно отметили очередную годовщину принесения в обитель Якобштадтского образа Пресвятой Богородицы. <http://pravoslavie.lv/index.php?newid=6173&id=6> (2023. 02. 28.)

59 50-летие служения митрофорного протоиерея Сергия Бучковского. <http://www.pravoslavie.lv/index.php?newid=408&id=6> (2023. 02. 28.)

Az ötödik 2006. 10. 08-i szöveg Radonyeysi Szent Szergej, egész Oroszország csodatevője nyugalomba helyezésének az ünnepe kapcsán olvashatjuk a következő mondatot. Az ünnepi hagyományteremtés és rítusok ebben a szövegrészletben is kiemelt helyet foglalnak el, s megjelenik az emlékezés dimenziója is a történelmi múltra utalva:

„Az ünnepi istentiszteletre eljöttek a Limbaži templom hívei is, felelevenítve azt a régi hagyományt, hogy a vidzemei hívek egyházi ünnepek alkalmával összegyűlnek, hogy közösen imádkozzanak.”⁶⁰

Az ünnep kód találatai közül véletlenszerűen kiválasztott szavak és mondatok arról tesznek tanúbizonyságot, hogy az ünnepek rendkívüli jelentőséggel bírnak az egyház életében. Az ünnepel egyidejűleg megjelennek a szövegekben a különböző hozzá kapcsolható szokások, rítusok és hagyományok is, amikbe a közösség minden tagját igyekeznek bevonni. Ezekről a jelentős eseményekről pontosan dokumentált, nyilvános feljegyzéseket készít az egyház a hivatalos oldalára, így is megőrizve őket az utókor számára. S noha az emlékezet fontossága kódolva van a találatokba, azt bizonyítják a véletlenszerűen kiemelt példák, hogy az ünnepek főleg egyházi vonatkozásban jelennek meg a szövegekben.

Konklúzió

A sebzett kollektív identitás elméletet⁶¹ alapján felállított kulcsszavas keresés kvalitatív szövegelemző programos vizsgálatának teszteredményi bizonyították, hogy a Lett Ortodox Egyház hivatalos dokumentumainak a kezelése és elemzése gyorsabb, hatékonyabb a korábbi kézi elemzésnél. Az a feltételezés is megerősítést nyert, hogy a korábbi elemzések eredményeihez képest eltérések tapasztalhatók a kulcsszavak eredményei között, aminek a hátterében főleg a más jelentéssel rendelkező tévesen kódolt találatok állnak.

Az egyház kulcsszó esetében amellét érvelek, hogy nincs szükség erre a nagy számú találatot indikáló kódra, hiszen a szövegek önmagukban is megjelenítik az egyház dimenzióját. Tekintettel arra, hogy a sebek kimutatása az elsődleges cél, nem pedig az egyház identitásának feltérképezése, az egyház kulcsszó használata nem indokolt a jelenlegi formában.

Az ünnep kulcsszó szintén nagy számú eredményei alátámasztani látszanak az elméleti keret azon állítását, hogy ünnepek alkalmával előtérbe kerülnek a megemlékezések. A kulcsszó vizsgálata azt bizonyítja, hogy az egyházi ünnepek vannak a szövegek középpontjában, s a keresett

60 Престольный праздник в Валмиерском храме в честь святого преподобного Сергия игумена Радонежского. <http://www.pravoslavie.lv/index.php?newid=473&id=6> (2023. 02. 28.)

61 MÁTÉ-TÓTH 2014; MÁTÉ-TÓTH 2019; MÁTÉ-TÓTH – BALASSA 2022.

traumák kimutatására önmagában nem elegendő az ünnep kulcsszó. Az ünnep kulcsszó szétbontásával kapott alakok közül érdemes kiemelni a праздничный, ünnepi jelentésű melléknevet, amelynek a találatai érdekes vizsgálatokat tennének lehetővé egy következő elemzésben.

Az elvégzett vizsgálatok alapján megállapítható, hogy a két legtöbb találatot tartalmazó *egyház* és *ünnep* kulcsszó véletlen kiválasztással bemutatott találatai nem mutatnak ki traumát. Mivel az előzménykutatás eredményei bizonyították, hogy a szövegek tartalmaznak traumatikus múltra történő utalást, fennáll annak a lehetősége, hogy az egyház és ünnep bekezdések, vagy pedig az egyház/ünnep és más kódok keresztmetszeteibe eső találatok fogják tartalmazni az ilyen utalásokat. A megfelelő kulcsszavak hatékony kiválasztásában az is nagy segítséget jelenthetne, ha orosz szótárprogrammal már rendelkező kvalitatív szövegelemző program segítségével félig automatizált műveletek lehetne végrehajtani a korpuszon. A most felvázolt megoldási stratégiák és ezek vizsgálata egy következő tanulmány feladata lesz.

Irodalom

ANDERSON 2006 = Anderson, Benedict: *Elképzelt közösségek: Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest : L'Harmattan - Atelier, 2006.

ASSMANN 2018 = Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest : Atlantisz Könyvkiadó, 2018.

BABBIE 2017 = Babbie, Earl: *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Budapest : Balassi Kiadó, 2017.

BÓNA 2015 = Bóna Adrienn: A krízis lélektana. In Kiss Enikő Csilla – Sz. Makó Hajnalka (szerk.): *Gyász, krízis, trauma és a megküzdés lélektana*. Pécs : Pro Pannónia Kiadó, 2015, 123–137.

ERIKSON 1995 = Erikson, Kai: Notes on Trauma and Community. In Cathy, Caruth (ed.): *Trauma: Explorations in memory*. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1995, 183–199.

GYÁNI 2016 = Gyáni Gábor: *A történelem mint emlék(mű)*. Budapest : Kalligram, 2016.

HADROVICS – GÁLDI 1971 = Hadrovics László – Gáldi László: церковь, церковный, церковнослужитель, церковнославянский, церквушка, праздник, празднование, праздничный. праздниовать, празднество, праздничность. In Hadrovics László – Gáldi László (szerk.): *Orosz-magyar szótár II*. Budapest : Akadémia Kiadó, 1971, 916–917, 236–237.

KRIPPENDORF 1995 = Krippendorf, Klaus: *A tartalomelemzés módszertanának alapjai*. Budapest : Balassi Kiadó, 1995.

LACAPRA 2006 = LaCapra Dominick: Trauma, hiány, veszteség. *Café Babel* 15/53 (2006) 89–97.

MÄLKSOO 2015 = Mälksoo, Maria: ‘Memory Must Be Defended’: Beyond the Politics of Mnemonical Security. *Security Dialogue* 46, no. 3 (2015) 221–237.

MÁRKI 2017 = Márki Krisztina: Az igaz múlt. Történelemértelmezés a Lett Pravoszláv Egyház hivatalos dokumentumaiban. In Szilárdi Réka and Szugyiczki Zsuzsanna (szerk.), *Metszet és perspektíva. Tanulmányok az alkalmazott valláskutatás területéről*. Szeged : Szegedi Tudományegyetem Vallástudományi Tanszéke, 2017, 219–245.

MASON 2005 = Mason, Jennifer: *A kvalitatív kutatás*. Budapest : Jószyveg Műhelykiadó, 2005.

MÁTÉ-TÓTH 2014 = Máté-Tóth András: *Vallásnézet: A kelet-közép-európai átmenet vallástudományi értelmezése*. Kolozsvár : Komp-Press, 2014.

MÁTÉ-TÓTH 2019 = Máté-Tóth András: *Freiheit und Populismus. Verwundete Identitäten in Ostmitteleuropa*. Wiesbaden : Springer VS, 2019.

MÁTÉ-TÓTH – BALASSA 2022 = Máté-Tóth András – Balassa Bernadett: A traumatizált társadalmi tudat dimenziói. Adatok a sebzett kollektív identitás elméletéhez. *Szociológiai szemle* 32/2 (2022) 57–77; https://szociologia.hu/uploads/57_77_JAV_01.pdf (Letöltés: 2023. 02. 28.)

MAYRING 2014 = Mayring, Philipp: *Qualitative content analysis: theoretical foundation, basic procedures and software solution*. Klagenfurt : GESIS – Leibniz-Institut für Sozialwissenschaften, 2014.; https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/39517/ssoar-2014-mayring-Qualitative_content_analysis_theoretical_foundation.pdf?sequence=1&isAllowed=y&lnkname=ssoar-2014-mayring-Qualitative_content_analysis_theoretical_foundation.pdf (Letöltés: 2023. 02. 28.)

POHÁRNOK – LÉNÁRD 2015 = Pohárnok Melinda Lénárd Kata: A trauma lélektana. In Kiss Enikő Csilla – Sz. Makó Hajnalka (szerk.): *Gyász, krízis, trauma és a megküzdés lélektana*. Pécs : Pro Pannónia Kiadó, 2015, 221–234.

SEBŐK – ZORIGT – ZÁGONI 2016 = Sebők Miklós – Zorigt Burtejin – Zágoni Bella: I.1. A szövegek társadalomtudományi elemzése: egy elméleti áttekintés. In Sebők Miklós (szerk.): *Kvantitatív szövegelemzés és szövegbányászat a politikatudományban*. Budapest : L'Harmattan Kiadó, 2016. 15–23.

SOPRONI 2008 = Soproni András: православная церковь – ortodox/ pravoszláv egyház. In Soproni András: *Orosz kulturális szótár*. Budapest : Corvina, 2008, 307.

SUBOTIĆ 2019 = Subotić, Jelena: *Yellow Star, Red Star: Holocaust Remembrance After Communism*, Ithaca Ithaca [New York] : Cornell University Press, 2019.

Internetes források

ATLAS.ti hivatalos oldala: <https://atlasti.com/> (Letöltés: 2023. 02. 28.)

Lett Ortodox Egyház hivatalos oldala: <http://www.pravoslavie.lv/> (Letöltés: 2023. 02. 28.)

Hivatkozott mondatrészek forrásai

Архиерейское богослужение в канун Торжества Православия. <http://www.pravoslavie.lv/index.php?newid=3025&id=6> (Letöltés: 2023. 02. 28.)

В Великую Субботу Епископ Даугавпилский и Резекненский Александр посетил храмы Даугавпилса. <http://www.pravoslavie.lv/index.php?newid=6064&id=6> (Letöltés: 2023. 02. 28.)

В Екабпилском Свято-Духовом мужском монастыре молитвенно отметили очередную годовщину принесения в обитель Якобштадтского образа Пресвятой Богородицы. <http://pravoslavie.lv/index.php?newid=6173&id=6> (Letöltés: 2023. 02. 28.)

В канун праздника Успения Пресвятой Богородицы Высокопреосвященнейший Владыка Александр совершил Всенощное бдение. <http://www.pravoslavie.lv/index.php?newid=428&id=6> (Letöltés: 2023. 02. 28.)

В Симеоно-Анненском соборе города Елгавы отметили престольный праздник. <http://www.pravoslavie.lv/index.php?newid=5974&id=6> (Letöltés: 2023. 02. 28.)

Марафон пасхальных утренников в культурно-просветительском центре «Ковчег». <http://www.pravoslavie.lv/index.php?newid=3117&id=6> (Letöltés: 2023. 02. 28.)

Фильм о Митрополите стал фильмом о Церкви. <http://www.pravoslavie.lv/index.php?newid=3271&id=6> (Letöltés: 2023. 02. 28.)

Престольный праздник в Валмиерском храме в честь святого преподобного Сергия игумена Радонежского. <http://www.pravoslavie.lv/index.php?newid=473&id=6> (Letöltés: 2023. 02. 28.)

Приём в Греческом посольстве. <http://www.pravoslavie.lv/index.php?newid=55&id=6> (Letöltés: 2023. 02. 28.)

50-летие служения митрофорного протоиерея Сергия Бучковского. <http://www.pravoslavie.lv/index.php?newid=408&id=6> (Letöltés: 2023. 02. 28.)

Traumas in the official documents of the Latvian Orthodox Church

ATLAS.ti software results for keywords „church” and „holiday”

KRISZTINA WIMMER⁶²

The study is concerned with testing the theory of Wounded Collective Identity that focuses on the trauma of the Central and Eastern European region. The qualitative research using an interdisciplinary approach on official documents of the Latvian Orthodox Church seeks to answer the question, how trauma can be detected from the corpus by using keyword searches? The tests are based on deductive approach of previous research, which relies on the WCI⁶³ theory. I run the tests in ATLAS.ti Qualitative Data Analysis software and use the most frequent keywords „church” and „holiday”, I illustrate the analytical possibilities of the results obtained (noun-adjective relations, context analysis with sentences) and investigate the applicability of these two keywords. In the case of the keyword „church”, I argue that there is no need for a large number of codes representing the ecclesiastical sphere, since the focus of the analysis is on ecclesiastical documents anyway. The large number of results for the „holiday” keyword also seems to support the theoretical framework’s claim that commemorations and references to past historical traumas are foregrounded during holidays. However, the keyword analysis shows that the majority of the documents focus on church holidays, and the use of the keyword „holiday” alone is not sufficient to reveal the investigated traumas. The solution for detecting trauma may be the use of the keyword „church” in combination with other keywords, which will be the subject of a forthcoming study.

62 MTA-SZTE „Convivence” Religious Pluralism Researchgroup, Eötvös Lóránd Research Network (ELKH); Doctoral School of the Faculty of Law and Political Sciences of the University of Szeged.

63 Wounded Collective Identity

A reziliencia elmélete – Multidiszciplináris közelítések a reziliencia fogalma mentén

FIGUS-ILLINYI RITA

Bevezetés

A tanulmány célkitűzése, hogy betekintést nyújtson a reziliencia fogalmának diverzitásába multidiszciplináris keretek között. A pszichológiában és klinikumban használt fogalmi párhuzam a fizika és az anyagtan fogalmi kerete közti átfedés mentén kerül bemutatásra. A tanulmány ívét a reziliencia fogalmának alakulása a kezdetektől a napjainkban használt kontextusig határozza meg. A történeti áttekintést a szemantikai háttér követi, mely összefüggést mutat a fizika és anyagtan fogalom használatával, valamint előfeszíti a későbbi koncepciók alapjait a pszichológiában.

Végezetül a dinamikus rendszerszemlélet fogalmi kerete és a jelenkori pszichiátria új kutatási iránya jelenik meg, melyek bár látszólag hasonló széles merítést tesznek a reziliencia fogalmának kibontásában, mégis az alapok tekintetében gyökeresen eltérnek egymástól.

Összességében több, mint hat évtizeddel a reziliencia jelenségének felismerése után az látható, hogy egyre több tudományterület emeli be saját fogalmai közé a rezilienciát, jelentősen nő a reziliencia elméletek száma, mégis nehézséget okoz a fogalom tiszta definiálása és a mögöttes folyamatok teljes leírása.

Történeti áttekintés

A rezilienciakutatás az 1960-as és 1970-es években indult útjára. Az úttörő kutatások alapját az a megfigyelés adta, hogy skizofrén gyermekek egy alcsoportja egészséges mintákkal rendelkezett annak ellenére, hogy közvetlen családi kapcsolataikban nem volt jelen ehhez szükséges erőforrás, illetve mentális nehézségük sem erre engedett következtetni. Ennek ellenére magasan funkcionáltak a hétköznapi élet kihívásaival szemben. A pszichopathológiai besorolás szempontjából magas kockázatú gyermekek a kor tünetalapú orvosi modelljeitől eltértek.¹

Az 1980-as években és az 1990-es évek elején több koncepció is megjelent a reziliencia jelensége kapcsán. A kutatások fókuszában két megközelítés vált dominánssá. Az első a reziliencia helyével kapcsolatos vizsgálatokat jelentette. Az volt a feltételezés, hogy a reziliens gyermekek személyes tulajdonságaiknak köszönhetik rugalmasságukat. Ide tartozott az autonó-

¹ RUTTER 1979, 49–74.

mia megélése és az önmagukba vetett hit. A további kutatások azonban feltárták, hogy a rugalmas alkalmazkodásban gyakran a gyermekén kívüli tényezők játszanak fontos szerepet. Ettől a ponttól a reziliencia kialakulásának létrejöttét három tényezőcsoport mentén határozták meg: a gyermekek saját tulajdonságai, családi hátterük és tágabb társadalmi környezetük jellemzőin.^{2,3}

Néhány évvel később a reziliencia már nemcsak meghatározott pszichopathológiák kapcsán került értelmezésre, hanem tágabb kontextusok mentén is. A fogalom leírásánál arról a képességről esett szó, mely tragédiával, traumával, nehézségekkel, illetve jelentős stresszszorral szembeni ellenállásként mutatkozik meg. A kutatócsoportok mintáiban nemcsak kiskorú populáció jelent meg, hanem a felnőtt korosztállyal is bővültek. A jelenség pedig itt is kimutathatóvá vált. Jelentős számú kutatás bizonyította, hogy azon felnőttek, akik gyermekkorban, fejlődési éveik alatt magas fokú kockázati tényezőnek és viszontagságnak voltak kitéve, jól tudtak boldogulni a hétköznapi megpróbáltatásokkal szemben, és társadalmi beilleszkedésüket nem befolyásolta a korábban átélt negatív tapasztalat és diszfunkcionális minta.⁴

A köztudatba a reziliencia fogalma a 2001. szeptember 11-i események kapcsán került be. Az Egyesült Államokat valaha ért legsúlyosabb terrortámadás nem hozta a várt eredményt társadalmi szinten. A terrorizmus minden esetben kísérlet arra, hogy az emberek a fenyegetettség és a bizonytalanság állapotában akadályozva legyenek a hétköznapi életük megélésében, és hátráltatva legyenek kompetenciáik gyakorlásában, megélésében. Ennek ellenére a társadalom ellenállóképességről tett tanúbizonyosságot és képes volt visszaállni korábbi ritmusához a folyamatos fenyegetettség és bizonytalanság mellett is.⁵

9/11 után az Amerikai Pszichológiai Társaság (APA) Gyakorlati Igazgatósága, mely 1996-tól részt vett a „Beszélj valakivel, aki segíthet” elnevezésű közoktatási kampányban, fókuszcsoportokat állított fel országszerte, hogy tesztelje a kampány üzeneteinek relevanciáját, és felmérje a nemzet „pulzusát” a tragédiát követően. Arra számítottak, hogy megváltozik az emberek stressz- és bizonytalanságérzetének minősége 9/11 után. Azonban a fókuszcsoportok résztvevői arról számoltak be, hogy nem érzik minőségileg újnak a helyzetüket, csupán azt, hogy magasabb a stressz-szintjük, és életük több színteréről érkezik stressz. Ami pedig a legkevésbé volt megjósolható reakció az az, hogy a beszámolók alapján nem érdeklődtek az iránt,

2 GARMEZY – MASTEN 1986, 500–521.

3 LUTHAR – LYMAN – CROSSMANN 2014, 125–140.

4 MASTEN 2001, 227–238.

5 NEWMAN 2005, 227.

hogy „együtt éljenek” vagy „megbirkózzanak” az emelt stresszhelyzettel. Ezzel szemben markánsan fogalmazódott meg a „visszarázódás”, „visszatérés a normál életbe” törekvése. Összességében az mondható el, hogy valójában rugalmasak akartak lenni az őket ért tapasztalattal szemben.⁵

Ezen kutatások markánsan alakították a reziliencia fogalmát, mely mai aktuális leírása a következő az (APA) meghatározása szerint: kedvezőtlen helyzetekkel, traumákkal, tragédiákkal, fenyegetéssel, illetve jelentős stresszforással szemben mutatott jó alkalmazkodási folyamat, valamint nehéz tapasztalatokkal szemben mutatott „visszapattanás”. Az APA meghatározása jelenleg mint folyamatot értelmezi a rezilienciát, nem pedig stabil személyiségjegyként, ami sugalmazza, hogy az emberek képesek saját rezilienciájukat alakítani és demonstrálni, függetlenül társadalmi, gazdasági háttérüktől, személyes tapasztalataiktól, illetve szociális környezetüktől. A reziliencia mint folyamat versus tulajdonság körüli vita ennek ellenére továbbra is fennáll, azonban elterjedtebb az a nézőpont, miszerint egy adaptív folyamatról beszélhetünk, amely fejleszthető.⁶

Szemantikai háttér

A reziliencia a latin *resilio* szóból ered, mely zsugorodást, visszapattanást, visszaugrást, összehúzódást jelent. Első sorban az angol nyelvben vált elterjedtté, később pedig az angol nyelvű tudományos és politikai szakirodalom kifejezéseként tűnt fel. A fogalom népszerűsége, valamint alak és fogalmi megjelenése időben igen nagy változást mutatott.⁷ A világháborúk között az angol Webster értelmező szótárban a *resile* mint ige szerepel, visszaugrik, visszatér eredeti helyzetébe jelentéssel. Mellette a *resist* ige mint ellenez, kiáll, harcol olvasható. Nehéz nem párhuzamot vonni a kor hangulatával,⁸ főként, hogy a háború után az Oxford értelmező szótárban már csak igeként tűnik fel és csupán mechanikai értelemben.⁹ A Procter értelmező szótár ugyanakkor az igét hagyja el ugyanebből a korszakból, és a *resilient* szót határozza meg mint olyan anyagot, mely rendelkezik azzal a képességgel, hogy korábbi alakját visszanyerje, vagy kiindulási helyzetébe visszatérjen, amennyiben megszűnik a rá nehezedő nyomás. Másik értelmezése élő dolgokra vonatkozik, melyek képesek felépülni nehézségeikből.¹⁰

Magyarországon a reziliencia fogalma nem tisztázott teljes egészében. Pontosan nem fordítható le, illetve található magyar megfelelője. A

6 MACLEOD – MUSICH – HAWKINS – ALSGAARD – WICKER 2016, 266–272.

7 SZÉKELY 2015, 7–23.

8 DEVLIN 1938.

9 FOWLER – FOWLER 1951.

10 PROCTER 1978.

rendszer váltás előtt nem szerepel az Idegen Szavak Szótárában ebben a formában. A rezisztens és rezisztencia kifejezéseket tartalmazza, melyek mint ellenállóképes, ellenállás és ellenállóképesség tűnnek fel. Az 1990-es évektől bővül a fogalomtár, és megjelenik a reziliencia mint új fogalom.⁷ Ma az Idegen szavak szótára úgy írja le mint „rugalmas ellenállóképesség, pszichológiai értelemben az a képesség, hogy az ember például súlyos betegség, életkrízis után képes felállni és újrászervezni önmagát”.¹¹ Látható, hogy jelentős eltérés nem olvasható a korábbi rezisztens és rezisztencia kifejezésekhez képest.

Gyökerek a fizika, anyagtan dimenziójában

A szemantikai háttérre figyelembe véve elkerülhetetlen a reziliencia fogalmának áttekintése a fizika és az anyagtan aspektusából. Egyfelől megközelíthető mint Newtoni fogalom, ahol azt mondhatjuk megjelenéséről, hogy egyfajta „ellenszegülés, melyet a testek külerők által előidézett alak- v. térfogatváltozással szemben tanúsítanak”.¹² A leírást részletesebbé teheti a különböző halmazállapotú anyagok ellenállóképessége, úgymint a cseppfolyékony és gáznemű vagy a szilárd testeké. Különös hangsúlyt kap utóbbi, mivel a cseppfolyékony, illetve gázneműek esetében nem beszélhetünk önálló alakról, így csak térfogatuk megváltoztatásával képesek ellenszegülést mutatni kis mértékű vagy teljesen hiányzó kohéziós erejük okán. Ezzel szemben „[v]alamely szilárd test alak- vagy térfogatváltozásának előidézéséhez szükséges erő az akció és reakció egyenlőségének elvénél fogva minden pillanatban a test ellenszegülésével egyenlő, úgy tehát az alak- vagy térfogatváltozást előidéző erő maga a mértéke a test rugalmasságának. Minél nagyobb erő minél kisebb változást képes valamely testen előidézni, annál nagyobb az illető testnek a rugalmassága”.¹³

A fenti definíciók mindegyikében közös vonás, hogy egy olyan entitást írnak le, mely képes a külső, nagyrészt káros behatás esetén megváltoztatni állapotát és visszatérni az eredeti kiindulópontjához.⁷

Ahhoz, hogy a reziliens entitáshoz közelebb kerülhessünk, el kell határolnunk a fogalmat a rezisztenciától. Ennek szemléltetésére vegyünk egy kőgolyót és egy futball labdát. Amennyiben rúgás éri őket, a kőgolyó – természetesen méretétől és behatás nagyságától függően – teljesen ellenáll és a tulajdonságai tekintetében nem látható változás. Ezzel szemben a futball labda esetében azt mondhatjuk, hogy történik változás. A rúgás követke-

11 <https://idegen-szavak-szotara.hu/reziliencia-jelent%C3%A9se> (Letöltés: 2023. 02. 05.)

12 <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-pallas-nagy-lexikona-2/q-15D1C/rugalmassag-16AC2/> (Letöltés: 2023. 02. 05.)

13 <https://mek.oszk.hu/00000/00060/html/088/pc008875.html#7> (Letöltés: 2023. 02. 05.)

tében deformálódik, mozgásra kényszerül, pl.: pattog vagy gurul, majd nyugvó pontra talál. Ezen a ponton ugyanolyannak tekinthető jó eséllyel minden tulajdonsága, mint a kezdetekkor. A kőgolyó ebben az esetben mechanikai értelemben rezisztensnek tekinthető, míg a futball labda reziliensnek.⁷

A fentiekből kiolvasható, hogy a fizika, az anyagok összetétele mentén csoportosít, és alakváltozásuk mentén különbséget tesz köztük. Az itt használt terminus élesen elválik a rezisztenciától. Rávilágít a tényre, hogy a reziliencia esetében aktivitás jelenik meg, ezzel szemben a rezisztenciánál passzivitás látható. Fizikai értelemben egy anyag akkor mondható reziliensnek, ha külső behatást követően nyugvópontra talál, és jelentős változáson – tulajdonságai tekintetében – nem ment át.

Ezen a ponton válik láthatóvá, hogy a pszichológiában használt reziliencia fogalom összemosódik a rezisztencia, rezisztens fogalmakkal. Egyaránt magába akarja foglalni az aktivitást és passzivitást is. Az átfedés okozta fogalomhasználat hozza magával – feltételezésem szerint – a mai napig húzódó két nagy irányt a pszichológiai kutatásokban, miszerint a rezilienciára örökölt, velünk született tulajdonságként, személyiségjegyként kell tekinteni, illetve az ezzel párhuzamosan megjelenő irányt, melynek középpontjában az „aktivitás” áll, vagyis tanulható, fejleszthető, formálható a reziliencia. Ebben a tekintetben az utóbbi megengedőbb, rugalmasabb a fogalomhasználatában, és széles kontextusban értelmezi a reziliencia folyamatát. Akárcsak a futball labda esetében, mely elmozdult, utat tett meg, ugyanígy tágitja a horizontot a család, a szociális háló és akár a még tágabb környezetig.

Dinamikus rendszerszemlélet

A horizonttágítással új szemlélet és megközelítés született, amelyben helye lett a reziliencia elméletének is.

A dinamikus rendszerszemlélet elsődleges felvetése, hogy a fejlődő szervezetek komplex rendszerekként kezelendők, melyek rengeteg egyedi elemből állnak, komplex környezetbe ágyazódnak, és nyitottak környezetükre. Ezek a rendszerek koherens viselkedést mutatnak: az egyes részek összehangoltan működnek anélkül, hogy lenne egy végrehajtó ágens vagy program, mely a szervezett mintát alakítja. A koherencia a szerves összetevőkre jellemző, és a környezet korlátai és lehetőségei kapcsán valósul meg. Ez az önszerveződés azt jelenti, hogy egyetlen elemnek sincs oksági prioritása. Az összetett rendszerek önszerveződésük során stabil és instabil állapotot egyaránt felvesznek. Fejlődésük változó dinamikát mutat a stabilitás tekintetében.¹⁴

A dinamikus rendszerekként való megközelítés lehetővé teszi a mögöttes tényezők átfogó integrálását, valamint az események változó hatásának vizsgálatát különböző időskálákon. Ebben a keretben a reziliencia fogalma az alábbi definíciót nyeri: „Az a dinamikus folyamat, mely során a biopszichoszociális rendszer egy stresszor által okozott perturbációt követően visszatér a korábbi működési szintjére.” Három megállapítás mentén történik a reziliencia behatárolása:

1. Az elemzés egysége időbeli dinamikus folyamatként jelenik meg.
2. Eredményként a korábbi állapotba való visszatérés tekinthető, ezzel kizárva és megkülönböztetve a növekedéstől.
3. A stresszorok a rendszer állapotát érintő perturbációnak tekinthetők.¹⁴

Látható az átfedés a fizikai terminus kapcsán, illetve a futball labda példája átültethető a kettes pontba, ahol kikötés a korábbi állapotba való visszatérés. A dinamikus rendszerszemlélet szakít a korábbi felvetéssel, miszerint „aktív” vagy „passzív” folyamatként kell kezelni a rezilienciát. Próbálja minél szélesebb környezetében vizsgálni a folyamatot és felhívni a figyelmet a párhuzamosan zajló eseményekre, melyek nem redukálhatók az egy állandó és egy változó koordináta rendszerére. Ennek ellenére érződik a fogalom leírásánál a newtoni hagyomány a korábbi állapotba való visszatéréssel, mely kizárja a növekedést, a redukcióval, amelyet a rendszer és a perturbáció hoz és amely előfeszíti a hatás-ellenhatás gondolatát.

Új utak a reziliencia értelmezésében

Az újabb kutatások próbát tesznek a korábbi dichotómia felszámolására, és kísérletet tesznek a reziliencia merev fogalomhasználatának elszakítására az empirikus mérések és klinikai gyakorlatok tapasztalatait szem előtt tartva, fókuszálva a valóban látható, mérhető tényezőkre, amelyek megkérdőjelezzik a reziliencia terminusának rezilienciáját a pszichológiai, pszichiátriai gyakorlatban.

Rachel Yehuda pszichiáter, az amerikai Trauma Központ igazgatója megkérdőjelezi a reziliencia fogalomhasználatát abban a tekintetben, hogy valóban csak és kizárólag mentálisan egészséges egyének esetében van relevanciája. Feltételezése szerint a reziliencia nem csak akkor jelenik meg, amikor valaki „tökéletesen” alkalmazkodik és ellenáll a stresszoroknak. Tapasztalatai alapján azok az egyének, túlélők, akiknél a traumát követően poszttraumás stressz zavar (PTSD) alakul ki, ugyanolyan reziliensek lehetnek, mint azok, akik később nem küzdenek mentális zavarral.¹⁵

Általánosan elfogadott a klinikai gyakorlatban és szakirodalomban is, hogy a reziliencia a pszichopathológia ellentéte. Ebben a kontextusban

15 SOUTHWICK – BONANNO – MASTEN – PANTER-BRICK – YEHUDA 2014.

a traumát túlélőket két csoportra lehet osztani, azokra, akiknél kialakul a PTSD és azokra, akik reziliensek. Fókuszcsoportos vizsgálatok azonban kimutatták, hogy a PTSD-vel küzdők jelentős része mentális betegségük ellenére jól funkcionál a hétköznapi megpróbáltatások kapcsán. Életük bizonyos szegmenseiben akár kiemelkedőek is a megküzdés, rugalmasság tekintetében annak ellenére, hogy ezzel párhuzamosan az egészséges egyénekhez képest más területeken lehetnek nehézségeik, de ezek nem hátráltató tényezők a társadalomba való beilleszkedésben és önellátásban.¹⁶

A felvetés sürgeti annak újragondolását, hogy valóban differenciáló tényezőként kell-e tekinteni a rezilienciára, vagy új alapokra helyezve a fogalmat árnyalni kell annak leírását. Nem utolsó sorban nem zárja ki a korábban említett növekedés lehetőségét is, mely ellentmond a dinamikus rendszerszemlélet meghatározásának.

Összegzés

A diverzitás a reziliencia fogalma és a különböző koncepciók leírása kapcsán jelentős. A tudományterületek és az azokon belüli szakágak fogalomhasználata is eltérő. A reziliencia mint terminus technicus prizmaként tűnik fel a különböző tudományterületeken. Annak ellenére, hogy a jelenség több évtizede ismert, a fehér fényt tudjuk – a példánál maradva – mihez kötni, hiszen trauma, stressz, negatív élettapasztalat mindenki életében kivétel nélkül jelen van, mégis nehézségbe ütközik a teljes jelenség leírása, megértése. A prizma – az egyén, tágabb értelemben a társadalom – befogadja ezt a fényt, ha úgy tetszik megtöri, és az látható, hogy ami „kijön”, eltér a bemenetitől. Ennek a „színessége” tapasztalható a különböző tudományterületeken, ahol kiválasztásra kerül egy-egy szín, és ennek leírása történik meg. Ugyan elmondható, hogy jellemzője az adott szín a folyamatnak, mégsem ad átfogó képet a jelenségről.

A pszichiátriai kutatások új irányvonala és az itt szerzett tapasztalatok, melyek empirikus alapokon nyugszanak, vélhetően ki tudnak törni a korábbi koncepciók kereteiből, és új alapokra tudják helyezni a reziliencia fogalmát. Annak ellenére, hogy a fizikai gyökerek és newtoni fogalmak erős meghatározást és biztonságot nyújtanak abban a tekintetben, hogy hogyan is értelmezzük a folyamatot és mi közé szorítsuk elméletünket, több mint hat évtizeddel a reziliencia felfedezése után az látszódik, hogy ezek a keretek nem tarthatóak és beszűkítik az értelmezést. Egyre kevésbé releváns az eredeti meghatározás, definíció. Kibontakozni látszik egy sokkal árnyaltabb kép, mely nem alkalmazható a dichotómia vonalán.

16 YEHUDA – DASKALAKIS – DESARNAUD – MAKOTKINE – LEHRNER – KOCH – FLORY – BUXBAUM – MEANEY – BIERER 2013, 118.

Jelen tanulmányban arra tettem kísérletet, hogy felhívjam a figyelmet a fogalmi eltérésekre, és hangsúlyossá tegyem azt a feltételezésemet, hogy a fizika és anyagtan fogalmi készlete markánsan jelen van a pszichológia és pszichiátria rezilienciaértelmezésében, mely szűkíti a folyamatok valódi megértésének lehetőségét, továbbá olyan alapokat és kereteket határoz meg, melyek nem tarthatóak a jelenlegi kutatások fényében.

Irodalom

A PALLAS NAGY LEXIKONA 2023 = A Pallas nagy lexikona, Online: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-pallas-nagy-lexikona-2/q-15D1C/rugalmassag-16AC2/> (Letöltés: 2023. 02. 05.)

DEVLIN 1938 = Devlin J.: *The New Universities Webster Dictionary*. Cleveland – New York, NY: The World Syndicate Publishing Co, 1938.

FOWLER – FOWLER 1951 = Fowler H. W. – Fowler F. G.: *The Concise Oxford Dictionary of Current English*. Fourth edition. London: Oxford University Press, 1951.

GARMEZY – MASTEN 1986 = Garmezy N. – Masten A. S.: Stress, competence, and resilience: Common frontiers for therapist and psychopathologist. *Behavior Therapy* 17 (1986) 500–521.

HILL – DEN HARTIGH – MEIJER – DE JONGE – VAN YPEREN 2018 = Hill Y. – Den Hartigh R. J. R. – Meijer R. R. – De Jonge P. – Van Yperen N. W.: The temporal process of resilience. *Sport, Exercise, and Performance Psychology* 7 (2018) 363–370.

IDEGEN SZAVAK SZÓTÁRA 2023 = Idegén Szavak Szótára, Online: <https://idegen-szavak-szotara.hu/reziliencia-jelent%C3%A9se> (Letöltés: 2023. 02. 05.)

LUTHAR – LYMAN – CROSSMANN 2014 = Luthar S. S. – Lyman E. L. – Crossman E. J.: Resilience and positive psychology. *Handbook of developmental psychopathology* (2014) 125–140.

MACLEOD – MUSICH – HAWKINS – ALSGAARD – WICKER 2016 = MacLeod S. – Musich S. – Hawkins K. – Alsgaard K. – Wicker E. R.: The impact of resilience among older adults. *Geriatric Nursing* 37 (2016) 266–272.

MAGYAR ELEKTRONIKUS KÖNYVTÁR 2023 = Magyar Elektronikus Könyvtár, Online: <https://mek.oszk.hu/00000/00060/html/088/pc008875.html#7> (Letöltés: 2023. 02. 05.)

MASTEN 2001 = Masten A. S.: Ordinary magic: Resilience processes in development. *American Psychologist*, 56 (2001) 227–238.

NEWMAN 2005 = Newman R.: APA's resilience initiative. *Professional psychology: research and practice* 36 (2005) 227.

PROCTER 1978 = Procter P.: *Longman Dictionary of Contemporary English*. Burnt Mill, Harlow: Longman Group Ltd, 1978.

RUTTER 1979 = Rutter M.: Protective factors in children's responses to stress and disadvantage. In Kent W. M. – Rolf J. E. (Szerk.), *Primary prevention in psychopathology*, Vol. 3: *Social competence in children* 49–74.

SOUTHWICK – BONANNO – MASTEN – PANTER-BRICK – YEHUDA 2014 = Southwick S. M. – Bonanno G. A. – Masten A. S. – Panter-Brick C. – Yehuda, R.: Resilience definitions, theory, and challenges: interdisciplinary perspectives. *European journal of psychotraumatology* 5 (2014). 25338.

SZÉKELY 2015 = Székely I.: Reziliencia: a rendszerelméletől a társadalomtudományokig. *Replika* 94 (2015) 7–23.

YEHUDA – DASKALAKIS – DESARNAUD – MAKOTKINE – LEHRNER – KOCH – FLORY – BUXBAUM – MEANEY – BIERER 2013 = Yehuda R. – Daskalakis N. P. – Desarnaud F. – Makotkine I. – Lehrner A. L. – Koch E. – Flory J. D. – Buxbaum J. D. – Meaney M. J. – Bierer, L. M.: Epigenetic biomarkers as predictors and correlates of symptom improvement following psychotherapy in combat veterans with PTSD. *Frontiers in psychiatry*, 4, 118.

The theory of Resilience – Multidisciplinary approaches to the concept of Resilience

RITA FIGUS-ILLINYI

The concept of resilience has changed a lot over time. The physical term is now used in a wide range of disciplines, from security policy to medical clinical practice. The interpretation of the term tends to expand across disciplines, but the underlying processes are becoming less and less clear. An important distinction is that the original passive meaning of resilience is now assumed to be „active” in the human interpretation. One consequence of this is that part of the literature marginalises the notion of resilience as a passive, innate quality that is present independently of our will. Along the common intersections of these different definitions, the concept of resilience is clearly outlined, which helps to understand why the concept is expanding to include more and more disciplinary aspects and why it raises more and more questions from a social science perspective.

In the present paper, I have attempted to draw attention to conceptual divergences and to emphasize my assumption that the conceptual set of physics and material science is prominent in psychology and psychiatry's understanding of resilience, which narrows the possibility of a true understanding of processes and sets up foundations and frameworks that are not tenable in the light of current research.

„Hogyan beszél az elménk (helyesen)?” – a mentális nyelvtan vizsgálatának új megközelítése a magyar rendhagyó ragozáson keresztül

SCHÜTZ BRÚNÓ

Bevezetés

Akármennyire is a mindennapjaink természetes részét képezi, beszélni (s egyáltalán nyelvet használni) nem könnyű feladat. Sokféle tényezőt kell figyelembe vennünk a nyelvhasználat során, melyek a helyes és érthető, tiszta beszédhangok kimunkálásától a megfelelő nyelvtani szerkezetek és modalitások megtalálásán át a kontextusnak és a beszédpartnerek hangulatának megfelelő pragmatika és beszédstílus kiválasztásáig terjedhetnek. Mégis, azzal együtt, hogy legtöbbször egész életünkön keresztül gyakoroljuk nyelvünk szavait, és feltehetőleg több emberi szóval találkozunk a mindennapokban, mint bármilyen más hanggal vagy zajjal, a nyelvhasználat bonyolult kihívás az agyunk, az elménk számára. Különösen igaz ez, ha olyan, alaktanilag komplex anyanyelvvvel kell „megküzdenie”, amilyen a magyar.

A kognitív pszichológia és a nyelvtudomány metszetéből ered a pszicholingvisztika területe, amely mindenekelőtt az emberi nyelv és a hozzá kötődő elme, a gondolkodás és az emberi szó mindenkori kapcsolatát vizsgálja. Legfőbb és legtöbbet vitatott kérdésfeltevései között szerepelnek a nyelvfejlődésre, anya- és idegennyelv-elsajátításra vonatkozó agyi és gondolkodásbéli folyamatok magyarázatai, a nyelvi zavarok, idegrendszeri eredetű kommunikációs nehézségek vizsgálata, a beszédértés és beszédképzés lélektani és fiziológiai különbségei, általánosan pedig a szavakra való emlékezés, a nyelvtan használatának képessége. Talán első pillantásra triviálisnak, fölöslegesnek tűnhet a nyelvtan mint gondolkodási folyamat létén való elmélkedés, azonban ha jobban belegondolunk, épp a saját anyanyelvünk működése kelthet bennünk kétségeket a kérdést illetően.

A pszicholingvisztika egyik legrégebben vitatott kérdése a mentális nyelvtan és/vagy mentális szótár működésére vonatkozik, amelyet a magyar szóképzésen keresztül különösen jól szemléltethetünk. Hiszen ha nyelvtudásunk pusztán annyiból áll, hogy életünk során megjegyezzük és újra felidézzük a különböző szóalakokat (pl. asztal, asztalaink, asztalainkon), úgy magyar anyanyelvi beszélőként szinte végtelen memóriakapacitással kellene rendelkezünk más nyelvek beszélőihez képest. Ellenben ha kisebb elemek és szabályok alkalmazása vezet komplex szavaink gondos megszerkesztéséhez (pl. asztal + -ak/ok/ek/ök + -on/-en/-ön), az bonyolult és energiaigényes szimbólummanipuláló gondolkodást és átható nyelvi tudatosságot feltételezne az elme számára. (Kérdéses, hogy vajon végiggon-

doljuk-e minden egyes alkalommal a fenti példa nyelvi folyamatait.) A kérdés persze feltehetően nem fekete-fehér, s az igazságot valószínűleg e két véglet között találjuk. A kutatás azonban épp azért szükséges, mert a kísérleti szakirodalom e témáról sokszor nem azon a nyelven (tehát pl. nem magyarul) gondolkodik, amelyen organikusan meg is lehetne vizsgálni a jelenségeket.

A tudományos vizsgálat magjának tehát tartalmaznia kell olyan kísérleti eljárást, amely során megpróbálunk szisztematikusan információt gyűjteni a magyar nyelv mentális működésre gyakorolt hatásának fent említett aspektusairól, hogy később aztán átültethessük a gyakorlatba, ami akár a nyelvészet és pszichológia, akár a nyelvtanítás eszköztárát is gazdagíthatja majd.

Elméleti háttér

A világ különböző nyelveit többfajta szempont alapján csoportosítják a nyelvtudománnyal foglalkozók. Ezek egyike a morfológiára, az alapvető nyelvtani stratégiákra és szóképzési módszerekre vonatkozó aspektus. Ennek mentén a magyar az agglutináló (ragasztó) nyelvek típusába sorolható. Anyanyelvünk – pl. a javarészt flektáló germán vagy izoláló nyelvekkel szemben – az egyes nyelvtani funkciókat kötött morféma formájában, legtöbbször a szótőhöz „ragasztva”, azt bizonyos morfo-fonológiai szabályosságok (pl. illeszkedés) szerint bővítve fejezi ki (pl. bolygó + -t). Nem könnyű egy ilyen nyelv esetében eldönteni, hogy a morfológiaileg komplex szavak használata és feldolgozása listaszerűen működő, az összes lehetséges alakot (vagy a lehetséges alakok egy nagy százalékát) magába foglaló mentális lexikon mentén történik-e, vagy létezik olyan neurális/mentális modul, illetve kognitív stratégia, amely lehetővé teszi szótövekre mint csomópontokra bizonyos paraméterek alapján történő nyelvtani szabályok illesztését, az ún. szimbólummanipulációt.

Ezt a kérdést a kognitív pszichológia többfajta modellen keresztül próbálta már megragadni (más nyelvekben is). A kognitív fordulat egyik legnagyobb alakja, Noam Chomsky már generatív elméletének alapjaiban¹ lefektette a nyelvtudás és nyelvi modul(ok) innát voltát, ami elméneknek születésüinktől fogva létező, a nyelvtani működést megvalósító mentális rendszert feltételez. A generatív elméleteken alapszik Pinker kettős modellje² is, amely a mentális lexikont elválasztja a mentális nyelvtantól, és erre az elkülönítésre jól megragadható kritériumként adja meg az ún. rendhagyó szavakat: a kettős modell(ek) elképzelése szerint a rendhagyó szavak (pl. teach>taught; hó>havak), mivel ragozásuk eredménye nem tipikus,

1 CHOMSKY 1985.

2 PINKER 1999.

külön listázhatók és egységesen tárolódnak elménkben, azonban minden rendes szabály szerint működő szót (tehát egy nyelv szavainak többségét) nem szükséges egyenként megjegyeznünk, hanem az egyszerű szabályok szerinti képzésre (pl. hogy a többes szám jele „-k”) elménk nyelvtani működése ad lehetőséget. Ebben az értelemben a mentális lexikon tartalmaz alapvető szavakat és ritka formákat, a mentális nyelvtan azonban tehermentesíti azt (a szavak többségének szabályok szerinti ragoztatása által).

A nyelvhasználat statisztikai tanulási jellegére, a sémák szerepére helyezik a hangsúlyt azonban a mentális nyelvtani modul kritikussai, akik szerint a nyelvtudáshoz elegendő mindössze a mentális lexikon létezése, mivel nincs minőségi különbség szavak szerkesztése, illetve prototípusokra való emlékezés között.³ Ezzel együtt a nyelvi működés agyi lokalizációjára vonatkozólag jól bizonyított kutatási eredmények is rendelkezésünkre állnak, pl. a szóelőhíváshoz kötődő domináns frontális Broca-terület vagy a grammatikai-szintaktikai feldolgozást támogató posterior temporális Wernicke-terület agyi korrelátumainak leírása, amelyek lokális sérülései esetén a nyelvhasználat részleges zavarai léphetnek fel.⁴ A nyelvfeldolgozás tehát feltételezhetően nem egy egységes mentális működés szerint történik, hanem különböző feladatok végzése (pl. szóelőhívás, mondat szerkesztés, hallott szöveg elkülönítése és megértése) más és más agyi területekhez köthető.⁵

A kérdés korántsem eldöntött, a forrásokból (amelyekből egyébként láthatóan kevés áll rendelkezésre, és viszonylag régre datálhatóak) azonban kitűnik, hogy a legtöbb kutatás mindezt az ún. rendhagyó paradigmán keresztül közelíti meg. Eszerint tehát egy adott nyelvben a rendhagyó szavak ragozása mutathatja, hogy létezik-e mentális nyelvtan vagy sem. Hiszen amennyiben egy rendhagyó szó ragozása pl. tovább tart vagy nagyobb valószínűséggel eredményez nyelvtani hibákat, úgy amellet érvelhetünk, hogy az mentális művelet és (akár tudattalan) gondolkodási folyamatok eredménye. Ha viszont a rendhagyókat is ugyanolyan sikeresen képezzük, mint „rendes” társaikat, akkor azok egészen (külön alakokként) tárolódnak a lexikonban, míg ha képzésük nem is lassabb, akkor pedig értelemszerűen ez nem igényel kognitív folyamatokat, így nem alkalmazunk mentális nyelvtani műveleteket. A legkézenfekvőbb kísérleti megoldás tehát, ha résztvevőinkkel kontrollált körülmények között rendhagyó szavakat ragoztatunk, majd ezeknek különböző paramétereit vizsgáljuk, illetve hasonlítjuk rendes szavakéhoz (tehát azt kimondani, hogy „havat”, vajon kognitívan más igényel-e, mint pl. azt, hogy „asztalt”).

3 BYBEE 1995.

4 MARSLÉN-WILSON – TYLER 2007.

5 ULLMAN 2001.

A rendhagyó paradigma alkalmazásával készültek korábbi magyar vonatkozású kutatások is,⁶ amelyek arra a megállapításra jutottak, hogy a rendhagyó főnevek ragozása a magyarban szignifikánsan hosszabb reakcióidőhöz vezet, mint a kontrolloké.⁷ A rendhagyó ragozás minőségi vizsgálatára, különböző alcsoportok képzésére, illetve a fent említett modellekkel való összehasonlításra azonban már nem vállalkoztak részletesebben. A nyelvészeti szakirodalom is hasonló, kísérleti vizsgálatra szánt kérdéseket, bizonytalanságokat fogalmaz meg a magyar alakváltoztató tövek esetében⁸ (pl. horog, eper stb.). A kognitív pszichológiai és nyelvészeti szakirodalomban tehát egyaránt felmerül a rendhagyó ragozással kapcsolatos mentális nyelvtan létének kérdésessége, illetve a lehetséges megoldások komputációs morfológia útján való feltételezése (azaz a nyelvtani szabályokat bizonyos mentális műveletek útján definiálhatjuk).

Jelen kutatásban a fent említett források összefésülése során keletkezett hiányt szeretném betölteni, és egy új rendhagyó csoportosítást bevezetni, amely lehetővé teheti nemcsak a rendhagyók és kontrollok összehasonlítását, hanem egymáshoz való hasonlítását is. A kettős modellek bár feltételezik a mentális nyelvtan létét, a rendhagyók ragozására nem adnak magyarázatot, azokat egyszerűen kivonják a mentális nyelvtan hatásköréből. Jelen elméleti megközelítés épp ezt kívánja felülvizsgálni, és ezáltal új látásmódot hozzáadni a kérdéshez. Ezzel együtt a magyar nyelv gazdag morfológiai adottságait is kívánom kihasználni úgy, hogy később az eredmények a szélesebb (nemzetközi) közönség elé legyenek tárva. A kísérlet célja tehát a rendhagyó paradigma felhasználásával kognitív pszichológiai vizsgálat megszervezése és levezetése volt laborkörnyezetben, aminek során egy új magyar rendhagyó csoportosítás segítségével, reakcióidő-méréssel és kvalitatív elemzéssel válhatna vizsgálhatóvá és mérhetővé a mentális nyelvtan.

Módszer

A kísérlet egy korábbi magyar kutatás⁷ módszertani továbbgondolásán alapszik. A rendhagyó paradigma (újra)alkalmazása során több, már fent említett szakirodalom és internetes forrás alapján feltártam és rendszereztem az összes, a magyar nyelvben fellelhető egy- és kétszótagú rendhagyó névszótövet.

Ezekből állt össze egy több mint 500 elemből álló korpusz, amely a magyar nyelvben található különböző rendhagyó névszótöveket tartalmazza. A szavak csoportosítására kívánom alább bevezetni azt a komputációs

6 LUKÁCS 2001.

7 NÉMETH 2015.

8 É. KISS – KIEFER – SIPTÁR 2003, 318.

megközelítésmódot, amely minden rendhagyó szó ragozási paradigmáját 6 alapvető formális logikai transzformáció valamilyen kombinációjaként tekinti, s amelyre még a szakirodalomban nem volt korábban egzakt példa:

1. rövidítés (shortening); pl. kenyér > kenyeret
2. nyújtás (lengthening); pl. alma > almát
3. helyettesítés (substitution); pl. ajtó > ajtaja
4. törlés (deletion); pl. eper > epret
5. hozzáadás (addition); pl. mű > művet
6. felcserélés (permutation); pl. teher > terhes

E kognitív komputációknak (amennyiben tényleg azok) elsősorban a következő kritériumoknak kell megfelelnie: legyenek mindenekelőtt intencionálisak (a szavakra és csak azokra vonatkozó), szisztematikusak és adott fono-taktikai indikátorra (pl. hangzóstruktúra) aktiválhatók, valamint legyenek egymástól (reakcióidőben és sikerességben) függetlenek. A fenti felsorolásból továbbá az is látszik, hogy a komputációk logikai minőségük szerint „növekvő” sorrendben helyezkedhetnek el: az 1–3. komputációk elsősorban minőségiek, a 4–5. komputációk már mennyiségiek is (hiszen a ragozott szótövek hangzóinak számát is megváltoztatják), míg a 6. komputáció már önmagában kettőnek a kombinációja (s akad még további 4 csoport, amely ezek valamelyikének további kombinációjaként írható fel). Ennélfogva a 6 különböző minőségű komputáció alapján a kísérlethez a következő 10 rendhagyó célcsoportot (target) határoztam meg:

- 1 (pl. alma); n = 334
- 2 (pl. eper); n = 92
- 3 (pl. nyár); n = 30
- 4 (pl. kenyér); n = 25
- 5 (pl. fű); n = 8
- 6 (pl. teher); n = 5
- 7 (pl. tetű); n = 5
- 8 (pl. borjú); n = 4
- 9 (pl. mű); n = 4
- 10 (pl. hó); n = 3

E felsorolás azonban már nem logikai minőség, hanem az egyes kategóriák típusnagysága (tehát a bennük található szavak összes száma) szerint szerveződik. A két rövidítő (3-as és 4-es), illetve kiejtő (2-es és 9-es) kategóriát a morfo-fonológiai prediktorok könnyebb értelmezése végett szedtem ketté, ezeket azonban a jövőben akár egy csoportként is lehet kezelni.

Mindegyik szó kapott tehát egy komputáció szerinti változócímket (0 vagy 1), amely kísérletem elsődleges kérdésére vonatkozik. A szavakat emellett azonban szógyakoriság és a fent is látható típusnagyság, graféma- és szótagszám, illetve végződés (mint morfo-fonológiai mutatók) alapján

is kontrolláltam. Mind a 10 csoport, tagjainak szógyakorisági és morfo-fonológiai mutatóira vonatkozó leíró statisztikai adatai alapján, rendelkezik egy illesztett kontrollcsoporttal is (amelyben rendes szavak találhatók), így a kísérlet résztvevői a feladat során a pontosan 811 szóból álló adatbázisból 10-es szakaszokban pseudo-randomizálva kaptak szavakat. (A randomizáció alapján egy fő 173–175 szót kapott.) A kontrollszavak gyűjtését a Magyar Nemzeti Szövegtár digitális korpusza segítségével tettem meg.⁹

A kísérlet függő változói a ragozásra vonatkozó reakcióidő és sikerességi mutatói voltak (tehát hogy a résztvevő helyesen vagy helytelenül ragozta-e a szót, amelyet a válaszlapon 0-val vagy 1-essel jelöltem). A reakcióidő a szó megpillantásától a résztvevő gombnyomásáig tartó intervallum. A feladat során a résztvevő elolvasta a kísérleti instrukciókat, melyek szerint a képernyőn megjelenő töveket olyan gyorsan és pontosan kell többes számba rakni, ahogyan csak lehet. A felvillanó szó (pl. horog) addig maradt a képernyőn, amíg a résztvevő hangosan ki nem mondta választát (pl. „horgok”), és vele párhuzamosan meg nem nyomta a gombot.

Résztvevők

A kísérlet résztvevőit egyetemi kísérleti részvételi kurzuson keresztül toboztuk 2022 novemberében és decemberében. Az adatfelvétel ezzel párhuzamosan zajlott az ELTE PPK PI Kognitív Pszichológia Tanszék egyik laborjában. A kísérlethez a korábbi kutatások nyomán bruttó 34 főt tűztünk ki, amelyekből néhány adatfelvétel végül kizárásra került. A nettó minta $N = 30$ fő, kizárólag magyar anyanyelvű, egészséges fiatal felnőttek, átlagéletkoruk $M = 21,3$ év ($SD = 2,5$). A résztvevők 76%-a (23 fő) lány volt, 7-en fiúk.

Az adattisztítás során (mivel feltehetőleg technikai problémára vagy figyelmetlenségre utaltak) egységesen kizártam a 0,2 másodpercnél kisebb, valamint a 6 másodpercnél nagyobb, kiugró adatpontokat: ez a teljes adatbázis 0,7%-a (39 szó), így végül 5181 ragozott szó képezte az elemzés alapját.

Hipotézisek

A rendhagyók komputációs csoportosítása miatt többfajta szisztematikus hatást is várok megmutatkozni. Mivel a fent említett modellektől eltérő módon a rendhagyó ragozáshoz is aktív mentális műveleti folyamatokat feltételezek társulni, ezért a következő hipotéziseket fogalmaztam meg:

- a rendhagyó szavak (pl. eper) ragozása nagyobb reakcióidőt eredményez, mint a rendeseké (pl. asztal)

⁹ ORAVECZ – VÁRADI – SASS 2014.

- a rendhagyó szavak ragozása kisebb sikerességet/több hibát eredményez, mint a rendeseké
- a logikailag nehezebb rendhagyó komputációk (főleg a kombi-nációk) nagyobb reakcióidőt eredményeznek, mint a logikailag könnyebbek
- a logikailag nehezebb rendhagyó komputációk több hibát eredményeznek, mint a logikailag könnyebbek
- a morfo-fonológiai mutatók fontosabbak a rendhagyó ragozás kimeneti változóinak bejósolásában, mint a szógyakoriság.

A kísérlettel tehát elsősorban a rendhagyó ragozás műveleti gondolkodási jellege, illetve a mentális nyelvten formális logikai műveletekből való szerveződése mellett szeretnék támogató érveket szolgáltatni, mely során nemcsak a rendhagyók rendesekhez, de egymáshoz való viszonya is vizsgálható, és statisztikailag szignifikánsan értelmezhetővé válik.

Eredmények

Az elemzést mindenekelőtt azzal kezdem, hogy megalapozom elméletem és kísérletem relevanciáját a már említett, 2015-ös kutatás¹⁰ alapján. Abban a kutatásban ugyanis hasonló feladatot kellett a résztvevőknek elvégeznie, azonban sokkal kevesebb szóval. A tanulmány első szerzőjétől engedélyt kaptam arra, hogy eredeti adataikra felvezessem saját csoportosításomat, majd azon elvégeztek egy elemzést, ami próbára teheti, hogy valóban lehet-e különböző rendhagyó csoportok között reakcióidő-különbség azáltal, hogy más komputációk vezérlik őket. Varianciaanalízist (ANOVA) végeztem a 2014–15-ös adatbázison, amelyben összehasonlítottam a benne szereplő hangzóhiányos (nálam 2-es csoport), V-betoldó (nálam 5-ös és 7-es csoport) és rövidülő (nálam 4-es csoport) típusok átlagos reakcióidejét. Az ANOVA szignifikáns különbséget mutatott a három csoport között: $F(4) = 14,281$, $p < 0,001$. A post-hoc tesztek alapján a V-betoldó csoport rendelkezett a legnagyobb ($M = 0,878$ sec), a hangzóhiányos a következő ($M = 0,816$ sec), majd a rövidülő a legkisebb ($M = 0,778$ sec) reakcióidővel. (A V-betoldó típus saját komputációs felosztásom szerint még továbbosztható, itt azonban nem mutatott szignifikáns különbséget az elemzés: $p = 0,928$.) A metaanalízis tehát összhangban van elméleti megérzésemmel, és további alapot szolgáltat a saját kísérleti adataim elemzésére.

A 10 rendhagyó csoportot egyenként hasonlítottam az illesztett kontrollcsoportokhoz. A T-tesztek páronként a 10-ből 6 esetben jeleztek szignifikáns különbséget (1. táblázat). A rendhagyókat tehát a jelzett esetekben szignifikánsan tovább tartott (fejben) ragozni.

	Átlag (sec)	Szórás	t	df	p
1-es target (pl. alma)	0,749	0,221	2,354	29	0,026*
1-es kontrolllok	0,710	0,170			
2-es target (pl. eper)	0,812	0,306	2,154	29	0,040*
2-es kontrolllok	0,743	0,206			
3-as target (pl. nyár)	0,722	0,233	2,432	29	0,021*
3-as kontrolllok	0,674	0,157			
4-es target (pl. kenyér)	0,709	0,192	0,706	29	0,486
4-es kontrolllok	0,696	0,153			
5-ös target (pl. fű)	0,821	0,294	2,201	29	0,036*
5-ös kontrolllok	0,732	0,208			
6-os target (pl. teher)	0,888	0,448	1,092	29	0,284
6-os kontrolllok	0,840	0,313			
7-es target (pl. tetű)	0,774	0,267	1,941	29	0,062
7-es kontrolllok	0,698	0,197			
8-as target (pl. borjú)	0,757	0,293	2,012	29	0,054
8-as kontrolllok	0,679	0,165			
9-es target (pl. mű)	0,896	0,482	2,262	29	0,031*
9-es kontrolllok	0,743	0,218			
10-es target (pl. hó)	0,719	0,198	2,506	29	0,018*
10-es kontrolllok	0,66	0,153			

1. táblázat: A rendhagyó és kontrollcsoportok átlagos reakcióidejének páronkénti összehasonlítása

A ragozás sikerességére vonatkozó páronkénti összehasonlítása szintén szisztematikus eltéréseket mutatott (2. táblázat). Ennek értelmében 8 rendhagyó csoport esetében a ragozás átlagosan több hibával történik, mint a kontrolloknál. Az egyes rendhagyó komputációknak a kontrollokhoz viszonyított reakcióidőre és sikerességre vonatkozó szignifikáns csoportkülönbségei jól összehasonlíthatók (3. táblázat).

A rendhagyó csoportok rendesekhez való viszonyítása mellett a komputációs csoportosításom az egyes rendhagyó csoportok között is feltételez szisztematikus különbségeket (ahogyan ezt a metaanalízis ANOVA-jánál is láttuk). Kísérletemben a rendhagyó csoportokra vonatkoztatott varianciaanalízis szignifikáns volt; a reakcióidőre $F(9) = 4,301$, $p < 0,001$ és sikerességre $F(9) = 45,883$, $p < 0,001$. Ez tehát arra utalhat, hogy a rendhagyó típusok között is okoz valamilyen hatás szisztematikus eltérést. Alább olvashatók a szignifikáns post-hoc tesztek (Bonferroni-korrekciónal) reakcióidőre (4. táblázat) és ragozási sikerességre vonatkoztatott eredményei (5. táblázat).

Végül lineáris és logisztikus regresszióval elemeztem a független változóknak a reakcióidőre és ragozási sikerességre vonatkoztatott hatását. A

reakcióidőre állított modell szignifikánsan jobban magyarázza a prediktorok hatását (6. táblázat), mint a kiindulási modell: $F(11) = 27,689$, $p < 0,001$. A ragozási sikeresség bejósolására állított logisztikus regressziós modell (7. táblázat) is szignifikáns prediktív értékkel bír: $\chi^2(10) = 767,155$, $p < 0,001$; míg az illeszkedésre vonatkozó mutató Nagelkerke $R^2 = 0,385$.

	Átlag	Szórás	t	df	p
1-es target (pl. alma)	0,956	0,063	-3,800	29	<0,001*
1-es kontrolllok	1	0			
2-es target (pl. eper)	0,922	0,113	-3,564	29	<0,001*
2-es kontrolllok	0,997	0,018			
3-as target (pl. nyár)	0,973	0,058	-1,072	29	0,293
3-as kontrolllok	0,987	0,043			
4-es target (pl. kenyér)	0,970	0,054	-1,609	29	0,118
4-es kontrolllok	0,989	0,031			
5-ös target (pl. fű)	0,808	0,153	-6,666	29	<0,001*
5-ös kontrolllok	0,990	0,030			
6-os target (pl. teher)	0,800	0,174	-5,759	29	<0,001*
6-os kontrolllok	0,990	0,030			
7-es target (pl. tetű)	0,553	0,238	-10,358	29	<0,001*
7-es kontrolllok	0,997	0,018			
8-as target (pl. borjú)	0,766	0,172	-7,261	29	<0,001*
8-as kontrolllok	0,997	0,018			
9-es target (pl. mű)	0,575	0,279	-8,213	29	<0,001*
9-es kontrolllok	0,993	0,025			
10-es target (pl. hó)	0,955	0,115	-2,112	29	0,043*
10-es kontrolllok	1	0			

2. táblázat: A rendhagyó és kontrollcsoportok átlagos sikerességének páronkénti összehasonlítása

Csoport	p(RT)	p(sikeresség)
1	0,026*	0,001*
2	0,040*	0,001*
3	0,021*	0,293
4	0,486	0,118
5	0,036	<0,001*
6	0,284	<0,001*
7	0,062	<0,001*
8	0,054	<0,001*
9	0,031*	<0,001*
10	0,018*	0,043

3. táblázat: A rendhagyó csoportoknak a kontrolltól való eltéréséről készült összefoglalás

Csoportok	Átlagkülönbség	Standard hiba	p
1-6	-0,141	0,042	0,040*
3-6	-0,161	0,046	0,025*
3-9	-0,161	0,046	0,025*
4-6	-0,177	0,041	<0,001*
4-9	-0,171	0,045	0,007*

4. táblázat: Az átlagos reakcióidőben egymástól szignifikánsan különböző rendhagyó csoportok

Csoportok	Átlagkülönbség	Standard hiba	p
1-5	0,147	0,026	<0,001*
1-6	0,150	0,030	<0,001*
1-7	0,401	0,030	<0,001*
1-8	0,197	0,033	<0,001*
1-9	0,380	0,033	<0,001*
2-5	0,111	0,027	0,001*
2-6	0,114	0,031	0,010*
2-7	0,365	0,031	<0,001*
2-8	0,161	0,033	<0,001*
2-9	0,344	0,033	<0,001*
3-5	0,168	0,027	<0,001*
3-6	0,171	0,031	<0,001*
3-7	0,423	0,031	<0,001*
3-8	0,218	0,033	<0,001*
3-9	0,402	0,033	<0,001*
4-5	0,162	0,026	<0,001*
4-6	0,165	0,030	<0,001*
4-7	0,417	0,030	<0,001*
4-8	0,212	0,032	<0,001*
4-9	0,396	0,032	<0,001*
5-7	0,254	0,032	<0,001*
5-9	0,233	0,034	<0,001*
5-10	-0,147	0,038	0,005*
6-7	0,251	0,036	<0,001*
6-9	0,230	0,038	<0,001*
6-10	-0,150	0,041	0,012*
7-8	-0,204	0,038	<0,001*
7-10	-,402*	0,041	<0,001*
8-9	-,183*	0,040	<0,001*
8-10	-,197*	0,043	<0,001*
9-10	-,381*	0,043	<0,001*

5. táblázat: A ragozási sikerességben egymástól szignifikánsan különböző rendhagyó csoportok

Változó	β	t	p
törlés (i/n)	0,020	0,532	0,595
rövidítés (i/n)	-0,012	-0,300	0,764
nyújtás (i/n)	-0,016	-0,660	0,510
helyettesítés (i/n)	0,007	0,383	0,702
felcserélés (i/n)	0,017	1,076	0,282
hozzáadás (i/n)	0,019	0,921	0,357
grafémák száma	-0,081	-3,652	<0,001*
szótagok száma	0,005	0,200	0,842
kötőhangzó (i/n)	0,014	0,627	0,531
szógyakoriság	-0,230	-15,113	<0,001*
típusnagyság	-0,046	-0,862	0,389

6. táblázat: Az érvényes változóknak a reakcióidő bejósolására vonatkozó prediktív értéke

Változó	exp(β)	Wald	p
törlés (i/n)	0,449	4,544	0,033*
rövidítés (i/n)	2,185	8,989	0,003*
nyújtás (i/n)	0,774	0,410	0,522
helyettesítés (i/n)	6,061	10,209	0,001*
felcserélés (i/n)	1,162	0,295	0,587
hozzáadás (i/n)	0,187	50,623	<0,001*
grafémák száma	1,119	1,008	0,315
szótagok száma	1,271	0,441	0,507
típusnagyság	1,003	40,885	<0,001*
szógyakoriság	1,260	71,754	<0,001*

7. táblázat: Az érvényes változóknak a ragozási sikeresség bejósolására vonatkozó prediktív értéke

Diszkusszió

Jelen kísérletben tehát azt vizsgáltam, hogy (a mentális nyelvtanra vonatkozó általános elméletek kiegészítéseképpen) vajon léteznek-e olyan kognitív/formális logikai komputációk, amelyek a rendhagyó ragozási stratégiáinkat (absztraktabban szólva a nyelvi viselkedést) befolyásolják. Reakcióidő-mérési kísérleti helyzetben vizsgáltam fiatal felnőtt résztvevők ragozási stratégiáit rendhagyó és rendes szavakkal, majd a kapott reakcióidőre és ragozási sikerességre vonatkozó csoportátlagok, mentális komputációk és morfo-fonológiai, korpusznyelvészeti prediktorok hatását elemeztem. Az eredmények bizonyító érveket szolgáltathatnak a nyelvtani viselkedés aktív gondolkodáshoz kötött aspektusa, egyúttal a mentális nyelvtan létezése és logikai (matematikai) rendszerként való értelmezhetősége mellett. A rendhagyók hosszabb reakcióidejére és ragozási hibáira vonatkozó hipotézisek többnyire igazolást nyerni látszanak, míg több olyan rendhagyó csoport is akadt, amelynél a kombinációk torlódása miatt

nagyobb reakcióidő jellemző az „egyszerűbb” komputációkkal szemben. Ezzel együtt a regresszió alapján a komputációk megléte elsősorban a ragozás sikerességére van hatással, míg a ragozás idejét inkább egyéb morfo-fonológiai tényezők határozták meg. Az eredmények arra engednek következtetni, hogy a szavak végiggondolását (időben) több kereső és gátló folyamat is befolyásolhatja, azonban a kész hangalak produkciójánál feltehetően kognitív komputációk is közrejátszanak, így a nyelvfeldolgozás során ezeknek is nagyobb szerepet valószínűsíthetünk a jövőben. Mindezzel együtt érdekes gondolatokat vethet ez fel azzal kapcsolatban, hogy vajon a nyelv(tan)tudás mint kognitív modul milyen kapcsolatban lehet a munkamemóriával és a végrehajtó funkciókkal, amelyek terheltsége szintén a hosszabb reakcióidő okozója lehet. Ennek tükrében (amennyiben a nyelvtani tudás valóban implicit, készségszintű, procedurális tudásként volna definiálható) egy átfogó kísérleti pszichológiai vizsgálat átalakíthatná a jövőben azt, ahogyan a különböző tipológiájú nyelvek kognícióra gyakorolt hatására (ennél fogva különböző anyanyelvű beszélők elméjére) tekintünk.

A kutatás limitációi között említhető az a módszertani hiányosság, amely során nem minden résztvevő ugyanazokat a szavakat kapta, így esetlegesen olyan adatvételi hibák merülhetnek fel a statisztikai adatok előállításakor, amelyek torzító erejűek lehetnek. Mindezek (és az előfeltételek sérülése miatt) a kutatás eredményei egyelőre nem általánosíthatók teljes érvényességgel, mindazonáltal jó alapot szolgáltathatnak egy megismételt, nagyobb körű és még inkább megalapozott pszicholingvisztikai kísérlethez. A jövőben érdemes lehet a gombnyomás helyett automatizált hangfelvétellel történő regisztrációt alkalmazni a reakcióidő mérésére.

A gyakorlat számára ez egyrészt oly módon hasznosítható, hogy magyar mint idegen nyelv tanítása során érdemes lehet a továbbiakban a szabály- és nyelvtanalapú módszerekre is hangsúlyt fektetni, míg az eredmények talán a nyelvtudományok számára is értékes látásmódot biztosíthatnak abban a tekintetben, hogy (akár szinkrón, akár diakrón) nyelvi jelenségeket, szisztematikus változásokat komputációs morfológiai szemüveggel (is) hangsúlyosabban vizsgáljanak.

Irodalom

BYBEE 1995 = Bybee, J.: Regular morphology and the lexicon. *Language and Cognitive Processes* 10 (1995) 425–455.

CHOMSKY 1985 = Chomsky, N.: *Generatív grammatika*. (ford. Papp Mária). Budapest : Európa Könyvkiadó, 1985.

É. KISS – KIEFER – SIPTÁR 2003 = É. Kiss K. – Kiefer F. – Siptár P.: Új magyar nyelvtan. Budapest : Osiris Kiadó, 2003.

LUKÁCS 2001 = Lukács Á.: Szabályok és kivételek: a kettős modell érvényessége a magyarban. In: Pléh Cs. – Lukács Á. (szerk.): *A magyar morfológia pszicholingvisztikája*. Budapest 2001, 119–152.

MARSLÉN-WILSON – TYLER 2007 = Marslen-Wilson, W.D. – Tyler, L.K.: Morphology, language and the brain: the decompositional substrate for language comprehension. *Phil. Trans. R. Soc. B.* 362 (2007) 823–836.

PINKER 1999 = Pinker, S.: *Words and rules: The ingredients of language*. New York : Basic Books, 1999.

ULLMAN 2001 = Ullman, M. T.: The neural basis of lexicon and grammar in first and second language: the declarative/procedural model. *Bilingualism: Language and Cognition* 4 (2001) 105–122.

Internetes források

NÉMETH 2015 = Németh D. – Janacsek K. – Turi Zs. – Lukács Á. – Peckham, D. – Szanka Sz. et al.: The Production of Nominal and Verbal Inflection in an Agglutinative Language: Evidence from Hungarian. *PLoS One* 10 (2015) e0119003. DOI: 10.1371/journal.pone.01. (Letöltés: 2023. 02. 16.)

ORAVECZ – VÁRADI – SASS 2014 = Oravecz Cs. – Váradi T. – Sass B.: The Hungarian Gigaword Corpus. In: Proceedings of LREC 2014; <http://mnsz.nytud.hu/> (Letöltés: 2023. 02. 16.)

**„How our mind speaks (correctly)?” – measuring mental grammar
with the help of a computation-based grouping of irregular nouns in
Hungarian**

BRÚNÓ SCHÜTZ

Hungarian language, given its rich morphological nature and abundance of irregulars, is well placed to examine the distinction of regular and irregular inflection. However, as it is a vigorously debated topic of psycholinguistics, we suggest a new grouping of irregular nouns based on underlying computations, so various inflections can be defined as formal logical transformations, where the number and quality of these computations may lead to slower reaction times and/or more errors in production. We tested 30 healthy young adults with a mean age of 21.3 years ($SD = 2.5$) in a RT-measurement task, inflecting irregular and matched regular stems in plural. Based on the results we argue for the existence of such computations as they tax executive functions and working memory in morphological complex word production. These factors may play complementary roles in predicting latency and accuracy of irregular inflection.